

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (518)
вересень-жовтень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №3068
Підписано до друку 28.10.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) 4

Ричка В.М. Над чим сміялися в Київській Русі 21

Галенко О.І. Східна Європа XVI–XVIII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи 33

Вавжонек М. (Краків, Польща). Василь Стефаник як представник галицьких радикалів 49

Синявська Л.І. (Черкаси). Фінансування роботи промислових підприємств на сході й півдні України в 1917–1918 рр. 61

Кудлай О.Б. Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР 75

Пиріг Р.Я. Діяльність генерала Олександра Рогози на посаді військового міністра Української Держави (травень – листопад 1918 р.) 89

Якубець О.А. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» 107

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Козубовський Г.А. Грошові одиниці з «Уривків Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.» 126

Ковалевська О.О. Функції зображальних джерел XVII–XVIII ст. та їх еволюція 142

Петренко І.М. (Полтава). Питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. на шпальтах часопису «Киевская старина» 157

Власенко С.І. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака: огляд документів фонду ЦДАГО України . . . 163

Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона 174

Михайлова О.Ю. Блоґосфера як історичне джерело: до постановки проблеми 191

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Грушевський М.С. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства (*вступна стаття О.В.Яся*) . . . 198

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) (*О.В.Ясь*) 209

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: Збірник документів і матеріалів (**О.П. Прищепа, Рівне**) 214

Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис (**Р.В.Тимченко**) 217

Потічний П. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу [Літопис Української повстанської армії: Серія «Події і люди». – Кн.28] (**І.К.Патриляк**) . . . 221

ХРОНІКА

Волощук М.М. (Івано-Франківськ). Міжнародний науковий проект «Colloquia Russica» (2010–2014 рр.) 225

Драч О.О. (Черкаси), Синявська Л.І. (Черкаси), Шевченко В.В. (Київ). Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна (До 100-річчя початку Великої війни)» 232

Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна в історичній долі народів Центрально-Східної Європи» 234

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2013 р. . . 237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шриффт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 940.53 : 947.085 «1944»

В.М.Грицюк, О.Є.Лисенко*

НАЙБІЛЬША ВОЄННА ОПЕРАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ (ДО 70-РІЧЧЯ ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ З УКРАЇНИ)

Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція стала однією з наймасштабніших у Другій світовій війні, вирізняючись залученими силами й засобами, просторовим розмахом, втратами. Водночас це була найбільша воєнна операція на теренах України. Бойові дії тривали понад 100 днів, розгорнувшись на фронті 1400 км. Загальні втрати радянських військ стали найвищими серед усіх стратегічних операцій німецько-радянської війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Правобережна Україна, німецько-радянський фронт, стратегічний наступ, фронтові операції, оточення, втрати.

У 2014 р. громадськість відзначала дві найтрагічніші сторінки в історії людства: 100 років від початку Першої та 75 років від початку Другої світових воєн. Та саме тепер проти України розв'язана ще одна війна. Це війна нового типу, яка ведеться цинічно, без оголошення, але від того вона не менш масштабна та жорстока. У XXI ст. в інформаційному полі нашої країни знову лунають поняття «вторгнення», «анексія», «окупація», які, здавалося, мали б відійти в минуле й зустрічатися тільки в підручниках історії... Заради ідеологічного обґрунтування своїх агресивних дій керівництво Російської Федерації послуговується історичними міфологемами, заперечується значення участі українського народу в досягненні перемоги над нацистсько-фашистським блоком держав Осі. Ця обставина ще більше актуалізує дослідження історії Другої світової війни, значення «українського чинника» в найбільшому збройному протистоянні світових держав.

70-річчя вигнання нацистських окупантів та прагнення нагадати громадськості про роль і місце України у війні спонукало авторів цієї статті звернутися до її драматичних сторінок. У планетарній катастрофі, якою стала Друга світова, наша Батьківщина постійно перебувала в епіцентрі подій. Тут у 1943–1944 рр. зосереджували свої основні зусилля головні учасники воєнного протистояння – Німеччина та СРСР. Зокрема, Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.) стала однією з найбільших у війні за залученими силами й засобами, просторовим розмахом, втратами (див. табл. 1).

* Грицюк Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного університету оборони України імені І. Черняхівського, начальник гуманітарного інституту, e-mail: skifwo@email.ua

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@ukr.net

Табл.1

Стратегічні наступальні операції німецько-радянської війни у цифрах¹

	Тривалість (днів)	Просторовий розмір (км)		Радянські війська на початок операції							Втрати (осіб)			
		Ширина	Глибина	З'єднання	Особовий склад	Артилерія	Танки САУ	Літаки	Безповоротні	Сантарни	Усього	Середньо-любіві		
Московська (5 грудня 1941 – 7 січня 1942 рр.)	34	1000	100–250	фронтові – 2, 5 дивізій – 105 бригад – 44	1 021 700	13 500	1170	615	139 586	231 369	370 955	10 910		
Сталінградська (19 листопада 1942 – 2 лютого 1943 рр.)	76	850	150–200	фронтові – 3, 5 дивізій – 74 корпусів – 7 бригад – 34 УР – 9	1 143 500	15 500	1463	1216	154 885	330 892	485 777	6392		
Орловська (12 липня – 18 серпня 1943 р.)	38	400	150	фронтові – 2, 5 дивізій – 82 корпусів – 8 бригад – 14 УР – 3	1 287 600	21 000	2400	3000	112 529	317 361	429 890	11 313		
Бєлгородсько-Харківська (3–23 серпня 1943 р.)	21	330–400	140	фронтові – 2 дивізій – 50 корпусів – 11 бригад – 5	1 144 000	12 000	2400	1300	71 611	183 955	255 566	12 170		
Дніпровсько-Карпатська (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.)	116	1300–1400	250–450	фронтові – 5 дивізій – 188 корпусів – 19 бригад – 13 УР – 5	2 406 100	28 654	2015	2600	270 198	839 830	1 109 528	9565		
Білоруська (23 червня – 28 серпня 1944 р.)	68	1100	550–600	фронтові – 4 дивізій – 168 корпусів – 12 бригад – 20 УР – 7	2 331 700	36 000	5200	5300	178 507	587 308	765 815	11 262		
Берлінська (16 квітня – 8 травня 1945 р.)	23	300	100–220	фронтові – 3 дивізій – 161 корпусів – 20 бригад – 15 УР – 2	1 906 200	41 600	6250	7500	78 291	274 184	352 475	15 325		

Примітки:
2 – Ураховано з'єднання: дивізії – тільки стрілецькі, повітрянодесантні, кавалерійські; корпуси – тільки танкові, механізовані; бригади – тільки танкові, механізовані, мотострілецькі, самохідно-артилерійські; УР – тільки укрупнені райони (приблизно дорівнювали дивізіям).

1 – Склад, за: Великая Отечественная война без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. – Москва, 2009.

Планування та підготовка радянською стороною операцій зимової кампанії 1944 р., котрі отримали назву «десяти сталінських ударів», почалося в листопаді 1943 р. Стратегічний наступ на Правобережжі України, у результаті якого відновлювався контроль над важливими промисловими та сільськогосподарськими районами, відкривався шлях для наступу на Балкани й у Польщу, визначався головним у зимовій кампанії 1943–1944 рр.¹ Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК – маршалів Г.Жукова (на 1-му, 2-му Українських фронтах) і О.Василевського (на 3-му й 4-му Українських фронтах). Військово-політичне керівництво III Райху також визначилося у зосередженні основних зусиль на південній ділянці фронту. Водночас, воно сподівалося на стратегічну паузу у веденні бойових дій, не очікуючи у зв'язку з початком бездоріжжя масштабного наступу радянських військ². Планувалося зібрати сили й потужними ударами скинути противника з плацдармів на Дніпрі, зберігши за собою промислові й сільськогосподарські райони Правобережної України та сухопутний зв'язок із кримським угрупованням. А.Гітлер будь-що прагнув утримати українське Правобережжя, добре розуміючи, що його втрата розірве стратегічний фронт німецьких військ і поставить під загрозу участь у війні союзників Берліна – Румунії, Угорщини, Болгарії, Словаччини. Із метою реалізації воєнно-політичних планів сторін наприкінці 1943 р. на території України було зосереджено найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн військовослужбовців, 45 тис. гармат і мінометів, 4 тис. танків та майже стільки ж літаків.

Готуючи великі наступальні операції, радянська Ставка вжила заходів для посилення військ резервами, технікою, матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді – грудні 1943 р. одержав 2 загальновійськових, 1 танкову армію та 2 окремих танкових корпуси. До початку наступу у Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту.

На початок операції 1–4-й Українські фронти нараховували 2406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат і мінометів, 2037 танків і САУ, 2600 літаків. У ході операції війська постійно підсилювалися: з очищених від ворога територій було мобілізовано 766 334 чол., крім того направлено у частини 60 401 особу маршового поповнення (63% від усього призову до радянських збройних сил за перший квартал 1944 р.). Від промислових і ремонтно-відновлювальних підприємств надійшло 4655 танків та САУ (74,4% усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармати й міномета (49,2%)³. Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів і перегрупування військ з інших напрямків. Із радянського боку додатково до операції було

¹ Бешанов В.В. Десять сталинских ударов. – Москва; Минск, 2005. – С.99.

² Дашичев В.Ж. Банкротство стратегии германского фашизма: Очерки, документы и материалы. – Т.2: Агрессия против СССР: Падение «Третьей империи» 1941–1945. – Москва, 1973. – С.107–108.

³ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – С.623.

залучено: 2-й Білоруський фронт, 47-му, 61-шу, 70-ту армії, 2-гу, 4-ту й 6-ту танкові армії (останню сформували вже у ході операції), 6-ту повітряну армію.

Радянським військам протистояли групи армій «Південь» (генерал-фельдмаршал Е. фон Манштайн) та «А» (генерал-фельдмаршал Е. фон Кляйст), усього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизованих, а також 2 моторизовані бригади. Це угруповання підтримував 4-й повітряний флот. Для дій в Україні німці та їхні союзники мали 1760 тис. солдатів та офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків та штурмових гармат, 1460 літаків. Із метою заміщення втрат німецьке командування було змушене у січні – першій половині квітня 1944 р. перекинути на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву й інших країн (це окрім поточного поповнення військ людьми, технікою, озброєнням).

Накопичення сил та засобів здійснювалось обома сторонами зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка не могла повною мірою забезпечити потреби збройних сил, особливо в боеприпасах та пальному. Не було також можливості компенсувати величезні втрати бронетехніки й літаків, яких війська зазнали у ході літньо-осінньої кампанії 1943 р. Вичерпувався моторесурс автомобільного й тракторного парків. Унаслідок цього бойові можливості оперативних об'єднань, задіяних на південно-західному напрямку, порівняно з літом 1943 р. суттєво знизилися: кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилась в артилерії – на 15%, у танках і САУ – на 62%. Матеріальне забезпечення фронтів було в 2–3 рази меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях⁴.

Війська зазнавали серйозних труднощів із комплектуванням особовим складом. Найгірший стан справ спостерігався у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких у період бойових дій на Правобережжі України коливалась у межах від 3,2 до 6,2 тис. осіб, що становило 30–60% від штатної⁵. Ця проблема ускладнювалась низькими професійно-бойовими якістьми значної частини поповнення, мобілізованого з очищених від окупантів областей, та відсутністю часу на його підготовку у запасних частинах⁶. Дійшло до того, що комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоб ті вели вогонь саме в бік ворога⁷.

Ще більших труднощів зазнавали німці⁸. Саме цим виправдовувалося рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу у Правобережній Україні, навіть попри незавершену підготовку до нього. Таким чином, це стало несподіванкою для противника, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, і не мав часу для приведення своїх військ у порядок.

⁴ Стратегические решения и вооружённые силы: В 2 т. – Москва, 1995. – Т.1. – С.993.

⁵ Там же. – С.541

⁶ *Гриневич В.А.* Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 16 с.; *Рибченко Л.В.* Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 16 с.

⁷ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.240. – Оп.2772. – Д.26. – Л.58–64.

⁸ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933–1945: В 3 т. / Пер. с нем. – Т.3: Война на два фронта. – Москва, 1976. – С.168–190.

Загальний задум на першому етапі операції полягав у тому що війська 1–2-го Українських фронтів мали розгромити основні сили групи армій «Південь». При цьому 1-й Український фронт завдавав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне та Христинівку. 2-й Український фронт спрямовував свої основні сили на Кіровоград, Первомайськ, а частину – на Христинівку, на зустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення німців у районі Канева, Умані, Сміли. 3–4-му Українським фронтам ставилося завдання спільними зусиллями розгромити 6-ту армію противника в районі Нікополя та Кривого Рога. При цьому 3-й Український фронт завдавав головного удару на Апостолове, а 4-й – проти нікопольського плацдарму⁹.

При плануванні операцій фронтів у рамках стратегічного наступу на Правобережжі України Й.Сталін погодився на проведення оточень великих ворожих угруповань¹⁰. Уже на кінець жовтня 1943 р. оформився задум щодо їх можливого охоплення після з'єднання 1-го та 2-го – у районі Христинівки або 2-го й 3-го Українських фронтів – біля Апостолового. Згодом пріоритетним було визначено перший варіант.

Спочатку Ставка ВГК вважала за необхідне зосередити основні зусилля на нікопольсько-криворізькому напрямку, для того, щоб знищити противника у запорізькому коліні Дніпра та ліквідувати його нікопольський плацдарм. Однак на кінець року задум змінився у зв'язку з успішними діями 1-го Українського фронту. За уточненим планом, військам 1-го та 2-го Українських фронтів належало розгромити основні сили групи армій «Південь», при цьому оточивши угруповання противника в Корсунському виступі.

У середній течії Дніпра гітлерівці тримали оборону в районі Канева, котрий вклинювався в розташування радянських військ великим виступом¹¹. Німецьке командування розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши його для організації ударів по флангах 1-го і 2-го Українських фронтів. Саме тому німці тут стійко захищалися. Прагнення А.Гітлера втримати позиції поблизу Дніпра насамперед пояснювалося спробою приховати провал своїх стратегічних планів у війні на Східному фронті. Утримуючи цей плацдарм, військово-політична верхівка Німеччини плекала і пропагандистські задуми. У Берліні продовжували заявляти, що солдати Райху й понині черпають воду з Дніпра. Із радянського боку вживалися заходи для того, щоб зробити Корсунський виступ приманкою. Зокрема, активні бойові дії з його ліквідації не велися. Колишні генерали вермахту доводили після війни, що утримання цього району було результатом військової неграмотності та впертості А.Гітлера.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 р. завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне та Христинівку. Згодом в історіографії ця операція отримує назву *Житомирсько-Бердичівської* (24 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.)¹². Тільки переконавшись в успішності початкових дій, було вирішено розширити рамки операції,

⁹ Стратегический очерк... – С.633.

¹⁰ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. – 9-е изд. – Т.3. – Москва, 1988. – С.94.

¹¹ Захаров М.В. Каньы на Днепре // Военный вестник. – 1969. – №1. – С.13–15.

¹² Хруленко І.П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943–1944 рр. // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. – К., 2005. – С.251–260.

залучивши 2-й Український фронт. Згідно з вимогами Ставки ВГК (директива №30272 від 29 грудня 1943 р.¹³), його війська мали завдати головного удару на Кіровоград і Первомайськ, а частина сил – на Христинівку, на зустріч підрозділам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення німецьких військ у районі Канева, Умані, Сміли¹⁴. Операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву *Кіровоградської* (5–16 січня 1944 р.)¹⁵. Утім, штучне відокремлення задуманої як єдине ціле операції на самостійні фронтові позбавлене достатніх підстав. Сучасні російські воєнні історики пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською 1-го та 2-го Українських фронтів і вважати її незавершеною¹⁶.

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня 1944 р. оволоділа районом Липовець, Іллінці, Жашків. В оперативній побудові німецьких військ утворився 80-кілометровий розрив. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гвардійський танковий корпус прорвалися у район Звенигородки¹⁷. Це дало змогу перетнути комунікації противника, який оборонявся на Корсунському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки ВГК від 16 січня 1944 р. провина за це покладалася на комфронту І.Конева¹⁸.

Рятуючи ситуацію, командування групи армій «Південь» уживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди терміново перекинули 12 дивізій. 11–14 січня з районів Вінниці та Умані розпочався німецький контрнаступ, у результаті якого біля Тального, Звенигородки вдалося відкинути радянські війська на 40–50 км. Потрапили в оточення 136-та й частини 167-ї стрілецьких дивізій, 6-та механізована бригада зі складу 5-го гвардійського танкового корпусу.

Наступальні можливості обох Українських фронтів було вичерпано, ударні угруповання розпоршилися, між арміями виникли незайняті військами проміжки. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: на 1-му Українському фронті – 533 танки та САУ з 1128; 2-му – 212 із 560¹⁹. За цих умов Ставка ВГК дозволила перейти до оборонних дій та почала вживати додаткових організаційних заходів щодо забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня 1944 р. основні завдання першого етапу стратегічної операції залишалися невиконаними, німці продовжували утримувати виступ у районі Корсуня. За цих умов директива Ставки ВГК №220006 від 12 січня 1944 р.²⁰ лише уточнювала завдання фронтів, суть яких полягала

¹³ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны / Под ред. А.Н.Грылева. – Вып.3 (Январь – декабрь 1943 г.). – Москва, 1969. – С.286.

¹⁴ Стратегический очерк... – С.632–633.

¹⁵ Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. – С.261–270.

¹⁶ Стратегические решения... – С.482.

¹⁷ Москаленко К.С. На юго-западном направлении: Воспоминания командарма: В 2 кн. – Кн.2: 1943–1945. – Москва, 1973. – С.232–235; Стратегические решения... – С.481.

¹⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып.4 (Январь 1944 г. – август 1945 г.). – Москва, 1968. – С.11.

¹⁹ Стратегические решения... – С.482.

²⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып.4. – С.9–10.

в оточенні та знищенні ворожого угруповання на Корсунському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородським) шляхом одночасних ударів під його основу та з'єднання в районі Шполи. Порівняно з попереднім задумом (замкнення котла біля Умані, Христинівки) глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувалися завдяки переміщенню ділянок прориву ближче до Дніпра, що давало змогу оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення й розгром з'єднань вермахту, котрі тримали оборону на Корсунському виступі (в документах трапляється й така назва). Слід зазначити, що як виступ, так і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківської вже постфактум. У джерелах поширені означення «Черкаський котел», «Миронівсько-Звенигородська операція» та ін.

Задум *Корсунь-Шевченківської операції* (24 січня 1944 – 19 лютого 1944 рр.)²¹ не був сформований завчасно, а виник уже у ході воєнних дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на перебіг і результати операції, став украй стислий термін, що відводився для її підготовки: 5–7 діб. Природно-географічні умови також давалися взнаки, адже наприкінці січня в Україну раптово прийшла рання весна.

Командування 1-го та 2-го Українських фронтів вірно обрало напрямок головних ударів та здійснило перегрупування військ, що зробило можливим прорив оборони противника в основі виступу, а танкові армії могли вести зустрічний наступ в тил корсунського угруповання. Операція показала велике значення точного розрахунку часу й визначення місця з'єднання бронетанкових сил обох взаємодіючих фронтів. Водночас при її плануванні мали місце суттєві прорахунки, у тому числі неврахування бойових можливостей власних військ і противника; постановка завищених завдань; непродуманість дій із забезпечення операції (приміром, не було завчасно передбачено розподіл артилерії між зовнішнім та внутрішнім фронтами).

Аналізуючи хід трьох послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення німецького угруповання в районі Корсунського виступу, слід звернути увагу на такі обставини. У діях радянського військового керівництва все ще відчувався брак досвіду. Так, Ставка ВГК із запізненням визначила завдання 2-му Українському фронту у грудні 1943 р., при цьому своєю директивою заклала недоцільний розподіл сил об'єднань, призначивши для здійснення охоплюючого удару дві слабкі за своїм складом армії. Командування фронтів при плануванні Корсунь-Шевченківської операції неточно розрахувало кількість необхідних сил та засобів, у результаті довелося терміново на ходу здійснювати значні перегрупування військ, що ускладнювалося несприятливими погодними умовами, бездоріжжям. Замість запланованих 24 стрілецьких, 3 повітрянодесантних і 3 кавалерійських дивізій, 4 танкових і 1 механізованого корпусів усього до операції було залучено 3 з половиною танкових армії (з 6 наявних на той час), 4 стрілецьких, 7 повітрянодесантних (із 14), що використовувались як звичайні стрілецькі, 7 танкових і 1 механізований корпуси. На завершальному етапі операції, коли погодження дій об'єднань

²¹ Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.

на зовнішньому та внутрішньому фронтах набуло першочергового значення, було недоцільним усунення представника Ставки ВГК І. Жукова від координації зусиль фронтів та відсторонення командуючого 1-м Українським фронтом М. Ватутіна від керівництва військами в Корсунь-Шевченківській операції та передача управління всіма силами І. Коневу.

У цілому потрібно визнати, що хоча результатом Корсунь-Шевченківської операції стала перемога радянських військ, проте «новий Сталінград» вийшов не таким, як планувався: катастрофи для вермахту не сталося, а втрати Червоної армії були дуже значними. Завдання надійної ізоляції німецького угруповання з подальшим його знищенням вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії теза про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень на основі аналізу та зіставлення джерел обох сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25–35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву були змушені залишити всю техніку й важке озброєння. Бойова документація фіксує, що активні дії військ у Корсунь-Шевченківській операції не завершилися до ранку 17 лютого 1944 р., як про те доповів у Москву І. Конев, а тривали до 18–19 лютого²².

На першому етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції складні завдання покладалися на війська 1-го Українського фронту. Особливістю було те, що по центру бойових порядків його з'єднання відбивали потужні контрудари німців у районі Вінниці та одночасно проводили дві наступальні операції: лівим крилом – Корсунь-Шевченківську, а правим – Рівненсько-Луцьку (27 січня – 11 лютого 1944 р.)²³. Частини 13-ї та 60-ї армій розпочали наступ на півночі 27 січня. Через низьку забезпеченість танками в операції масово було використано кавалерію. 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси вдалим маневром вийшли на тили угруповання німців у районі Рівного, Луцька та, взаємодіючи з партизанами, розгромили його. До 11 лютого радянські війська вийшли на рубіж Луцьк – Шепетівка.

Нікопольсько-Криворізька наступальна операція 3-го та 4-го Українських фронтів відбувалася 30 січня – 29 лютого 1944 р.²⁴ Метою її був розгром противника в Нікопольському виступі. Головного удару завдавали війська 3-го Українського фронту, який упродовж другої половини січня було підсилено 37-ю армією зі складу 2-го Українського фронту, 31-м гвардійським стрілецьким корпусом резерву Ставки ВГК і 4-м гвардійським механізованим корпусом 4-го Українського фронту.

30 січня війська 3-го Українського фронту перейшли в наступ на допоміжних, а зранку 31 січня – на напрямку головного удару. Розвиваючи наступальні дії, ударне угруповання розгромило до 4 німецьких піхотних дивізій²⁵

²² Там само. – С. 8, 14.

²³ *Безродний С. Ф.* Рівненсько-Луцька наступальна операція 1944 р. // *Україна в полум'ї війни: 1941–1945.* – С. 277–283.

²⁴ *Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А.* Освобождение Украины: 1943–1944: Историко-статистическое исследование. – К., 1995. – С. 124–127.

²⁵ Показания немецких военнопленных: Материалы о разгроме немецкой 16-й мд (Трофейные документы и разведматериалы 3-го Украинского фронта) // Центральный

і 5 лютого оволоділо Апостоловим, розчленувавши 6-ту армію вермахту на нікопольську та криворізьку групи. 31 січня перейшли в наступ і війська 4-го Українського фронту генерала армії Ф.Толбухін, до 8 лютого очистивши від противника весь лівий берег Дніпра. Того ж дня з'єднання 3-го Українського фронту за сприяння 4-го Українського фронту оволоділи Нікополем. Після цього радянські війська розпочали підготовку подальшого наступу з метою розгрому угруповання німців у районі Кривого Рога й виходу на р. Інгулець.

17 лютого 3-й Український фронт відновив наступ. Долаючи опір противника, 22 лютого його підрозділи оволоділи Кривим Рогом і на 25–29 лютого вийшли до р. Інгулець, зав'язавши боротьбу за плацдарми на правому березі. 26 лютого перейшла в наступ 5-та ударна армія 4-го Українського фронту, через три дні взявши Ново-Архангельськ. З огляду на складні метеорологічні умови й поганий стан польових аеродромів авіація залучалася епізодично. Маршал О.М.Василевський згадував: «Багато я бачив на своєму віку бездоріжжя. Але такої багнюки й такого розпуття, як узимку й навесні 1944 р., не зустрічав ані раніше, ані пізніше. Застрягали навіть трактори, тягачі. Артилеристи тягли гармати на собі. Бійці з допомогою місцевого населення переносили на руках снаряди та патрони від позиції до позиції за десятки кілометрів»²⁶. У ході наступу війська 3-го й 4-го Українських фронтів завдали відчутної поразки 6-й армії вермахту та просунулися на 130 км, ліквідувавши оперативний плацдарм противника в районі Нікополя. Німців витіснили з важливих промислових районів – Нікопольського, Криворізького.

У результаті наступу військ Українських фронтів у січні – лютому 1944 р. німецькому угрупованню у Правобережній Україні було завдано серйозної поразки. Противник був відкинутий від Дніпра майже вздовж усієї течії. Наприкінці лютого відкривалися сприятливі перспективи для подальшого наступу. Однак основні завдання першого етапу стратегічної операції було виконано все ж неповністю, адже радянським військам не вдалося вийти на рубіж Південного Бугу. Однією з причин стали надзвичайно складні кліматичні умови зими 1944 р. (у січні прийшло потепління з дощами).

Другий етап стратегічної наступальної операції радянських військ на Правобережжі України здійснювався в рамках кількох операцій: *Проскурівсько-Чернівецької* 1-го (4 березня – 17 квітня 1944 р.), *Умансько-Ботошанської* 2-го (5 березня – 6 квітня 1944 р.) та *Березнегувато-Снігурівської* (6–18 березня 1944 р.) 3-го Українських фронтів²⁷. Ставка ВГК, оцінюючи обстановку, що склалася, незважаючи на винятково важкі умови ведення бойових дій, вирішила продовжувати наступ і сильними ударами на чернівецькому, умансько-ясеському, миколаївсько-одеському напрямках завершити розгром груп армій «Південь» та «А», вийшовши до Карпат. Для здійснення цього задуму залучалися війська 1–3-го Українських, 2-го Білоруського фронтів, у Правобережній Україні було задіяно всі 6 радянських танкових армій.

державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.3. – Ч.1. – Спр.978. – Арк.1–55.

²⁶ *Василевский А.М.* Дело всей жизни. – Москва, 1978. – С.360.

²⁷ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 г.): В 2 кн. / Под ред. П.А.Ротмистрова. – Кн.2. – Москва, 1957. – С.440–442.

1-й Український фронт мав завдати головного удару силами 3 загально-військових і 2 танкових армій з лінії Дубно – Шепетівка – Любар у південному напрямку, оволодіти рубежем Берестечко – Броди – Тернопіль – Хмільник, далі наступати на Чортків, Коломию, Чернівці, а вийшовши до Карпат відризати шляхи відступу німецьким військам на захід. Армії лівого крила фронту завдавали допоміжного удару на Іллінці з метою сприяти 2-му Українському в оволодінні Гайсином (директива Ставки ВГК №220029 від 18 лютого 1944 р.)²⁸. 2-й Український фронт силами 3 загально-військових і 3 танкових армій наступав із району Лисянка – Шпола на Умань, маючи на меті оволодіти рубежем Ладижин – Гайворон – Новоукраїнка, і далі, розвиваючи дії в південно-західному напрямку, вийти на лінію Могилів-Подільський – Дубоссари (директива Ставки ВГК №220030 від 18 лютого 1944 р.)²⁹. Військам 3-го Українського фронту ставилося завдання наступати на миколаївсько-одеському напрямку з метою розгрому групи армій «А». Головний удар завдавався з рубежу Кривий Ріг – р. Інгулець і передбачав розгром противника в низов'ях Інгульця та в районі Миколаєва, вихід на р. Південний Буг (директива Ставки ВГК №220042 від 28 лютого 1944 р.)³⁰. 4-й Український фронт у цей час готувався до операції з оволодіння Кримським півостровом і до дій на Правобережжі України в подальшому не залучався.

Підготовку військ до наступу планувалося здійснити у стислі терміни. Відповідно до загального задуму було здійснено міжфронтове перегрупування. 1-й Український фронт посилювався 4-ю танковою армією з резерву Ставки ВГК, а 40-ва загально-військова, 2-га й 6-та танкові армії передавалися 2-му Українському, котрий, своєю чергою, передав 57-му армію до складу 3-го Українського фронту. Його командуванню також підпорядковувалися 5-та ударна, 28-ма армії та 4-й гвардійський кавалерійський корпус, передані зі складу 4-го Українського фронту. Встановлювалися нові розмежувальні лінії. Уживалися заходи до прискорення поповнення частин і підрозділів особовим складом, бойовою технікою, боеприпасами, паливо-мастильними матеріалами, продовольством. Війська Українських фронтів мали перевагу над противником у танках і САУ в 2,5 рази. Для забезпечення панування в небі Ставка ВГК планувала впродовж березня перебазувати значні сили авіації далекої дії на аеродроми південного напрямку. На території, очищеній від противника, до кінця лютого було створено Одеський і Львівський райони протиповітряної оборони.

Незважаючи на вжиті заходи щодо маскування й забезпечення прихованості перегрупувань, командуванню німецьких військ удалося одержати дані про підготовку радянського наступу. Очікуючи удару 1-го Українського фронту з району на захід від Шепетівки, штаб групи армій «Південь» підсилив своє угруповання на тернопільському та проскурівському напрямках, перекинувши сюди 5 танкових дивізій з уманського напрямку³¹. Про ці передислокації

²⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып.4. – С.31.

²⁹ Там же. – С.32.

³⁰ Там же. – С.41–42.

³¹ Хлонь С.С. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – С.7.

командуванню 1-го Українського фронту стало відомо лише у ході наступу. У розпал підготовки до операції 29 лютого 1944 р. смертельного поранення зазнав командувач 1-го Українського фронту генерал армії М.Ватутін. 1 березня його замінив маршал Г.Жуков.

Уранці 4 березня 1944 р. ударне угруповання 1-го Українського фронту перейшло в наступ. У цей же день було введено в бій 3-тю гвардійську й 4-ту танкові армії, які за добу змогли просунутися на 25–30 км. Розвиваючи наступ на Тернопіль і Проскурів (Хмельницький) війська оволоділи Волочиськом. Важливу залізничну магістраль у тилу противника Львів – Одеса було перерізано. Праве крило фронту виходом на рубіж Тернопіль – Проскурів створило загрозу оточення майже всієї групи армій «Південь». Для виправлення ситуації німці розгорнули тут до 9 танкових і 6 піхотних дивізій. За свідченнями учасників подій³², у районі Тернополя, Волочиська, Проскурова «зав'язалася найжорстокіша битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги»³³. Контрудари вермахту зупинили радянський наступ. 10 березня центральні армії 1-го Українського фронту перешли до оборони. Війська ж лівого крила продовжували повільно просуватися вперед.

5 березня перейшли в наступ частини ударного угруповання 2-го Українського фронту. Того ж дня в бій було введено 6-ту, 2-гу й 5-ту гвардійську танкові армії. Це виявилось для німців несподіванкою. 10 березня було взято Умань. 8 березня в напрямку на Новоукраїнку почався наступ лівого крила фронту. Оборону противника вдалося прорвати на широкому фронті, німецькі з'єднання почали відходити до р. Південний Буг.

3-й Український фронт перейшов у наступ 6 березня. У ніч на 7 березня було введено в бій кінно-механізовану групу. До ранку 8 березня з виходом у район м. Новий Буг вдалося перетнути залізницю Знамянка – Миколаїв. Фронт оборони 6-ї армії вермахту було розірвано на дві частини. Після оволодіння Новим Бугом кінно-механізована група завдала удару на південь і перерізала шляхи відходу основним силам противника. Для його остаточного розгрому в районі Березнегуватого було потрібне швидке висування слідом за кінно-механізованою групою з'єднань 8-ї гвардійської армії. Але вона застрягла в боях поблизу Нового Бугу. Відсутність у розпорядженні командувача фронту резервів не дозволила завершити оточення та знищення угруповання противника в районі Березнегувате – Снігурівка. 18–25 березня війська фронту вийшли до р. Південний Буг і приступили до підготовки нової наступальної операції на одеському напрямку.

Ще 11 березня Ставка ВГК уточнила завдання всім трьом фронтам, які відтепер націлювалися на вихід до державного кордону. При цьому основні зусилля 1-го та 2-го Українських фронтів спрямовувалися на те, щоб ударами в напрямку Волочиська, Чернівців, Умані, Могилева-Подільського оточити й знищити 1-шу танкову армію вермахту, котра складала ядро групи армій «Південь». Війська 3-го Українського фронту мали з ходу форсувати

³² Танкисты в боях за освобождение Украины: Сборник статей и воспоминаний участников боёв 1-й гв. танковой армии // ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.17. – Арк.41–116.

³³ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К., 1985. – С.633.

р. Південний Буг і, розвиваючи удар на Тирасполь та Одесу, вийти на р. Прут (директиви Ставки ВГК №220049, 220050, 220052 від 11 березня 1944 р.)³⁴. Командування німецьких військ для посилення групи армій «Південь» почало перекидання на львівський напрямок 6 піхотних і 2 танкових дивізій із Німеччини, Данії, Франції, Югославії.

21 березня 1944 р. розпочався третій етап стратегічної наступальної операції на Правобережжі України. Пішло вперед ударне угруповання 1-го Українського фронту. Того ж дня було введено в дію 1-шу й 4-ту танкові армії. Розвиваючи наступ, частини першої з них 24 березня вийшли до Дністра в районі Заліщиків, а за п'ять днів оволоділи Чернівцями. 4-та танкова армія 26 березня вибила німців із Кам'янця-Подільського. У результаті удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи відходу 1-ї танкової армії противника на захід було перерізано.

Війська 2-го Українського фронту, продовжуючи розвивати наступ, з ходу форсували Південний Буг і 17–19 березня вийшли до Дністра в районі Могилів-Подільський – Ямпіль. До 22 березня вони форсували Дністер і оволоділи великим плацдармом на його правому березі біля Могилева-Подільського. Сили правого крила фронту висувалися в напрямку Хотина. Таким чином, групу армій «Південь» і тут було розчленовано навпіл. Із виходом у район Могилева-Подільського війська фронту глибоко охопили 1-шу танкову армію вермахту з півдня, а 8-му армію – з півночі. Створювалися сприятливі умови для завершення оточення як їх, так і 6-ї армії (остання у цей час разом із 3-ю румунською армією стримувала наступ 3-го Українського фронту в низов'ях Південного Бугу).

У ситуації, що склалася, Ставка ВГК знову уточнила завдання фронтам. Особливо це стосувалося зміни напрямків ударів 2-го Українського. Уважаючи, що завершити оточення 1-ї танкової армії противника війська 1-го Українського фронту зможуть самостійно, Ставка вирішили повернути головні сили 2-го Українського на південь, для наступу вздовж Дністра, щоб виходом на узбережжя Чорного моря оточити 8-му, 6-ту німецькі й 3-тю румунську армії та у взаємодії з 3-м Українським фронтом знищити їх. Завдання 2-му Українському фронту формулювалося так: «На правому крилі фронту ударом однієї – двох загальновійськових і двох танкових армій уздовж західного берега Дністра на південь опанувати рубежем Унгени – Кишинів і вийти на р. Прут; на лівому крилі фронту, включаючи і 5-ту гвардійську танкову армію, завдати удару з рубежу Кодима – Первомайськ також на південь і вийти на лінію Бендери – Тирасполь – Роздільна, відкидаючи противника до Чорного моря й не допускаючи відходу його за р. Дністер» (директива Ставки ВГК №220054 від 22 березня 1944 р.)³⁵.

Вийшло так, що радянське верховне командування «погналося за двома зайцями». Можливості власних військ було переоцінено, а противника – занижено. Події в останній декаді березня 1944 р. розвивалися дуже стрімко й характеризувалися великим напруженням. Поворот головних сил 2-го Українського для виконання поставлених Ставкою ВГК завдань здійснювався у ході наступу, за

³⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып.4. – С.46–48.

³⁵ Там же. – С.52–53.

дуже складних умов та розтягнутості лінії фронту. 24 березня після уточнення завдань наступ тривав. Війська 40-ї армії, рухаючись уздовж південного берега Дністра, 29 березня підійшли до Хотина й відрізали 1-й танковій армії вермахту шлях відходу на південь. Частини 4-ї гвардійської, 27-ї, 52-ї, 53-ї загальновійськових, 5-ї гвардійської, 2-ї та 6-ї танкових армій також успішно наступали по обабіч Дністра в напрямках на Ясси й уздовж залізниці на Одесу. 26 березня війська фронту вийшли до кордону з Румунією по р. Прут і приступили до форсування водної перешкоди. Війська 2-го Українського фронту, що діяли у важких умовах бездоріжжя, сильно розтяглися, підвезення матеріально-технічних засобів у край ускладнювалося, давалася взнаки втома та відчутні втрати.

Наступ 2-го Українського фронту на Ясси й Кишинів створював загрозу оточення групи армій «А», що діяла в межиріччя Дністра та Південного Бугу. Аби не допустити радянського прориву в Румунію німецьке командування висунуло на яеський напрямок 4-ту румунську армію із завданням закрити розрив у лінії фронту. Одночасно 28 березня розпочалося швидке відведення 6-ї німецької і 3-ї румунської армій з лінії Південного Бугу на Дністер. 8-й і 6-й німецьким арміям удалося уникнути оточення в бузько-дністровському межиріччі. До середини квітня частини 2-го Українського фронту вийшли на рубіж Серет – Паркани – Дубоссари. Подальші спроби розвивати наступ у південному напрямку результатів не дали.

В обстановці, що склалася, війська 3-го Українського фронту, переслідуючи відступаючого противника, провели *Одеську наступальну операцію* (26 березня – 14 квітня 1944 р.)³⁶. 10 квітня місто було очищене від ворога, а до 14 квітня вдалося вийти на р. Дністер і з ходу захопили кілька плацдармів на протилежному березі.

До 28 березня 1-му Українському фронту вдалося затиснути в районі на північний схід від Кам'янця-Подільського до 20 дивізій противника, у тому числі 10 танкових і моторизованих. Однак міцного внутрішнього й зовнішнього фронту оточення створено не було. У зв'язку з ізоляцією 1-ї танкової армії в обороні німців на південь від Тернополя утворився величезний пролом. Для його закриття командування вермахту висунуло в район Станіслава (Івано-Франківськ) 1-шу угорську армію, а також війська, які прибували з Франції, Данії, Німеччини, Югославії. Користуючись розривами, що виникли в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання німців почало пробиватися з району Кам'янця-Подільського в напрямку на Бучач. 1 квітня у штабі 1-го Українського фронту усвідомили загрозу прориву, однак розвідка так і не змогла встановити передислокацію сюди із західного театру бойових дій танкового корпусу СС та піхотних дивізій вермахту, задіяних у деблокуючому ударі. Щоправда, партизани доповідали про концентрацію танків у Прикарпатті, але кількість німецької бронетехніки, на яку вони вказували, була настільки великою, що розвідвідділ штабу 1-го Українського фронту не повірив. Тому удар, завданий цим угрупованням 4 квітня в районі Підгайців, виявився несподіванкою для радянського командування, а на його

³⁶ Безродний Є.Ф. Одеська наступальна операція 1944 р. // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. – С.328–335.

вістрі опинилися дві знекровлені в попередніх боях дивізії 18-го гвардійського стрілецького корпусу. 5 квітня авангард 1-ї танкової армії вермахту в районі Бучача з'єднався з частинами, котрі наступали з заходу, що створило умови для успішного виходу з оточення основних сил³⁷. 17 квітня 1-й Український фронт за наказом Ставки ВГК перейшов до оборони.

У зв'язку з утворенням нового напрямку на південь від р. Прип'ять 17 лютого 1944 р. Ставка ВГК вирішила створити між Білоруським і 1-м Українським фронтами новий – 2-й Білоруський фронт у складі 61-ї, 70-ї, 47-ї армій. Його командування одержало наказ підготувати наступ із першочерговим завданням оволодіти Ковелем і надалі, через Брест, вийти до р. Західний Буг. Операцію планувалося розпочати не пізніше 15 березня, не очікуючи повного зосередження всіх сил фронту (директива Ставки ВГК №220044 від 4 березня 1944 р.)³⁸.

Головного удару в *Поліській наступальній операції військ 2-го Білоруського фронту* (15 березня – 5 квітня 1944 р.) завдавали 70-та, 47-ма армії, 2-й і 7-й гвардійські кавалерійські корпуси. 17 березня ударне угруповання перейшло в наступ. У ході запеклих боїв удалося відкинути противника до Ковеля, просувшись на 50–70 км. Німецьке командування підсилило своє угруповання біля цього міста та змусило радянські війська перейти до оборони. На початку квітня Ставка ВГК ліквідувала 2-й Білоруський фронт, передавши його армії 1-му Білоруському, котрий із цього часу знову почав іменуватися просто Білоруським фронтом (директива Ставки ВГК №220067 від 2 квітня 1944 р.)³⁹.

У результаті серії наступальних операцій чотирьох Українських і 2-го Білоруського фронтів, проведених у Правобережній Україні з кінця грудня 1943 до квітня 1944 рр., було досягнуто важливих результатів. Найбільше стратегічне угруповання вермахту зазнало серйозної поразки. Виходом радянських військ до Карпат фронт противника вдалося розірвати. Одну частину його сил було відкинуто на південь, а інша, з великими втратами, відійшла на територію Західної України. Червона армія оволоділа Правобережною Україною з її металургійними районами, рудниками Криворіжжя й Нікополя, родючими землями межиріччя Дніпра та Прута, важливими чорноморськими портами Миколаєвом, Одесою. Радянські війська вийшли на підступи до Польщі, на кордон Чехословаччини й Румунії, перенісши бойові дії на її територію. Вони наблизилися до життєво важливих районів противника на Балканах і зайняли вигідні позиції для наступних операцій літа 1944 р.

Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція за масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів дій військ, результатами стала однією з найбільших у Другій світовій війні. Серед стратегічних операцій німецько-радянського фронту вона вирізняється найбільш високими показниками залучених сил і засобів, просторовим розмахом, втратами. Це найбільша стратегічна

³⁷ Operations of Encircled Forces: German Experiences in Russia. – Washington, 1952. – P.67–73.

³⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып.4. – С.43.

³⁹ Там же. – С.65–66.

операція, яка коли-небудь відбувалася на території України. Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб⁴⁰. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, в якому одночасно взяли участь усі 6 радянських танкових армій. Загальну стратегічну мету у Правобережній Україні було досягнуто в результаті проведення серії з десяти наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівської й Кіровоградської (за сучасними уявленнями – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Рівненсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської, Поліської. 83 дивізії противника було розгромлено, із них 10 дивізій і 1 бригаду повністю знищено.

Командуванню німецьких збройних сил довелося перекинути значні резерви із західного театру воєнних дій та залучити 1-шу угорську й 4-ту румунську армії. 31 березня 1944 р. командувачів груп армій «Південь» та «А» генерал-фельдмаршалів Е. фон Манштайна й Е. фон Кляйста було усунуто з посад. Їм на зміну прийшли генерал-фельдмаршал В.Модель та генерал-полковник Ф.Шернер, а підлеглі їм війська 5 квітня було реорганізовано у групи армій «Північна Україна» й «Південна Україна».

Маршал О.Василевський наголошував, що у весняному наступі 1944 р. війська 1-го Українського фронту завдали поразки основним силам німецької групи армій «Південь» – 1-й і 4-й танковим арміям, які у зимово-весняних боях за Правобережну Україну зазнали великих втрат: не менше 200 тис. солдатів та офіцерів убитими й пораненими, понад 2000 танків і штурмових гармат, 4500 гармат та мінометів, 53 тис. автомашин, тягачів, 1000 бронетранспортерів. Війська 2-го Українського фронту знищили понад 60 тис. і взяли в полон близько 20 тис. солдатів і офіцерів 8-ї армії вермахту. 6-та німецька й 3-тя румунська армії, які протистояли 3-му Українському фронту, втратили близько 51 тис. осіб⁴¹.

Слід зазначити, що радянська бойова документація позначена стійкою тенденцією до значного перебільшення втрат противника. Водночас ці цифри використовують мемуаристи й історики. Якщо статистиці, що ілюструє чисельність полонених і захопленої Червоною армією техніки, більш-менш можна довіряти, оскільки йдеться про обліковані звітні дані, то загальні показники втрат вермахту та військ СС – доволі сумнівні. Використовуючи радянські цифри, вітчизняні дослідники підраховували втрати німців та їхніх союзників у ході боїв на території України. Порівняймо дані щодо танків і штурмових гармат за березень – квітень 1944 р. Отже, за радянськими підрахунками, противник втратив: у Проскурівсько-Чернівецькій – 1610 одиниць бронетехніки, Умансько-Ботошанській – 2689, Березнегувато-Снігурівській – 205, Одеській операціях – 443; разом – 4947⁴². Однак за березень та весь квітень 1944 р. на усіх театрах воєнних дій Німеччина втратила 833 танка й 923 штурмових гармати; разом – 1756⁴³. Можна припустити, що варто більше довіряти показникам узятого на облік трофейного майна, до якого включалась як справна, так

⁴⁰ Стратегический очерк... – С.925–926.

⁴¹ Василевский А.М. Дело всей жизни. – С.373.

⁴² Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины: 1943–1944: Историко-статистическое исследование. – С.131, 139, 144, 150.

⁴³ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945. – Т.3. – С.728–729.

і несправна техніка, покинута німцями при відступі. Так що більш реальною цифрою втрат німецьких танків і штурмових гармат в Україні за перших два весняних місяці 1944 р. може бути близько 1300 одиниць⁴⁴.

У ході Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції Червона армія зазнала найбільших втрат (див. табл.2) порівняно з іншими операціями німецько-радянської війни – 1 109 528 чол., причому середньодобові втрати становили 9565 осіб⁴⁵. Величезними були втрати бойової техніки та озброєння – 7270 гармат і мінометів, 5700 танків і САУ⁴⁶. Високий рівень втрат не завжди був виправданим і фактично компенсував прорахунки вищого командування. Зокрема, із понад 1,1 млн – 270 198 становили безповоротні, тоді як німецькі втрати були в 3,5 рази меншими: загалом 350 тис., у тому числі 150 тис. осіб – безповоротні⁴⁷.

Табл.2

Радянські війська у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.)¹

Фронт, час проведення фронтової операції в рамках стратегічної наступальної	Бойовий склад і чисельність військ до початку операції		Втрати (осіб)		
	Кількість з'єднань	Особовий склад	Безповоротні	Санітарні	Усього
1 УФ ² , 24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.	сд – 62, пдд – 1, кд – 3, мк – 2, тк – 6, отбр – 5, УР – 2	924 300	124 467	331 902	456 369
2 УФ, 5 січня – 17 квітня 1944 р.	сд – 52, пдд – 7, кд – 3, мк – 4, тк – 3, отбр – 3	594 700	66 059	200 914	266 973
3 УФ, 30 січня – 14 квітня 1944 р.	сд – 19, тк – 1, отбр – 1	336 900	54 997	214 238	269 235
4 УФ, 30 січня – 29 лютого 1944 р.	сд – 38, кд – 3, мк – 2, тк – 1, отбр – 3, УР – 3	550 200	21 914	83 905	105 819
2 БФ, 15 березня – 5 квітня 1944 р.	–	–	2761	8371	11 132
Усього	дивізій – 188 мк і тк – 19 отбр, омсбр – 13 УР – 5	2 406 100	270 198	839 330	1 109 528

Примітки:

1 – Склад, за: Великая Отечественная война без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. – Москва, 2009.

2 – Прийняті в таблиці скорочення: УФ – Український фронт; БФ – Білоруський фронт; сд – стрілецька дивізія, пдд – повітрянодесантна дивізія; кд – кавалерійська дивізія; мк – механізований корпус; тк – танковий корпус; отбр – окрема танкова бригада; омсбр – окрема мотострілецька бригада; УР – укріп-район.

⁴⁴ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины: 1943–1944: Историко-статистическое исследование. – С.131, 139, 150.

⁴⁵ Великая Отечественная война без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. – Москва, 2009. – С.139.

⁴⁶ ЦАМО РФ. – Ф.38. – Оп.30401 сс. – Д.96. – Л.53–56; Ф.39. – Оп.80033. – Д.6. – Л.177–271.

⁴⁷ Михалёв С.Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени. – Москва, 2003. – С.397.

До особливостей Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції належить незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника. Упущені можливості з їх ліквідації в подальшому призведуть до затягування збройної боротьби, значних людських і матеріальних втрат, важких боїв на територіях Західної України й Польщі.

Загалом же фронтові операції у Правобережній Україні слід уважати перемогою радянських військ над сильним і вмілим противником, у результаті котрої склалися сприятливі умови для подальшого наступу. Набутий тоді позитивний (як і негативний) досвід стане у пригоді при проведенні подальших операцій на оточення⁴⁸.

⁴⁸ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2011. – С.208–302.

The Dnipro-Karpathian strategic operation became the one of the greatest during the World War II, differing in involved forces and aids, spatial scope, losses. Moreover, this operation was the biggest on the territory of Ukraine. The fight, which lasted more than 100 days, involved about a 1400 km of front. Total losses of Soviet army became the biggest from all strategic operations of German-Soviet War.

Keywords: *World War II, Right-Bank Ukraine, German-Soviet front, strategic offensive, front-line operations, encirclement, combat losses.*

В.М.Ричка *

НАД ЧИМ СМІЯЛИСЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Здійснюється спроба осягнути змістове наповнення феномену сміху, виявити вузлові елементи сміхової культури Русі, розкрити багатобарвний світ емоційних переживань середньовічних спільнот.

Ключові слова: *Київська Русь, сміхова культура, анекдот, релігійний гумор, ритуальний сміх.*

В історіографії Русі поширена думка про те, що світ емоційних переживань тогочасних спільнот був украй бідним. Справді, середньовічне мислення й відчуття пройняті глибоким песимізмом і невпевненістю в майбутньому. Людям тієї епохи уявлялося, що світ стоїть на порозі загибелі. Почуття непевності, на думку Ж. Ле Гоффа, впливало на самосвідомість, душевні переживання, визначало поведінку:

«Ця невпевненість, що лежала в основі всього, зрештою була невпевненістю в майбутньому житті, блаженство в якому нікому не обіцялося й не гарантувалося повною мірою ані добрими справами, ані розсудливою поведінкою. Чинимі дияволом небезпеки погибелі здавалися настільки численними, а шанси на порятунок – настільки мізерними, що страх неминуче переважав над надією»¹.

Ця есхатологічна тривога не могла не відчуватися й на сході Європи. Однак, супроводжувані дотепними жартами та сміхом, веселоці здатні виявлятися за будь-яких життєвих обставин. Напередодні навернення Русі у християнство її майбутній хреститель князь Володимир Святославич заявляв, що «Руси есть веселье питье не можемъ бес того быти»².

Ставлення до сміху в давньоруському суспільстві сформувалося під впливом релігійних настанов, які визначали сенс і відповідний стиль життя людини. Християнський ідеал, за спостереженнями М.Т.Рюміної, особливо яскраво виражено в Нагірній проповіді Христа, у блаженствах, які характеризують християнські цінності. Христос говорив, що «Царство Мое не від світу цього», через що Царство Небесне протиставляється земному. «У цьому протиставленні сміх виявляється характеристикою царства земного, як у Старому Заповіті, натомість плач – шлях до Царства Небесного, адже плач розуміється як

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: wolr@ukr.net

¹ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Пер. с фр. – Москва, 1992. – С. 302.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.85.

усвідомлення й покаяння у своїх гріхах»³. Відтак середньовічна православна духовність негативно оцінювала сміх. Християнський Бог не сміється ніколи⁴. Хоча радість і втіха не скасовуються у цьому житті. Більше того, ці емоційні почуття утверджуються як християнські цінності нового світу, перетвореного хресною смертю Христа: «Радійте та веселіться – навчав Ісус, – нагорода ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами» (Мт., 5, 12). Природа цих веселощів, як пояснював Володимирові Мономаху київський митрополит Никифор, криється у «злостражданнях за Бога; від веселощів цих росте сім'я життя [...] через це людина до Бога за силою наближається»⁵. Але ці веселощі й радість несумісні зі сміхом, адже він, за словами авторитетного християнського теолога IV ст. Єфрема Сиріна, позбавляє людину блаженства, проганяє чесноти та думку про смерть. Натомість плач і сльози – істинний шлях до пізнання себе самого: «Плачмо ж, благаючи Бога, нехай збереже нас від усякого виду лукавств, не позбавить нас Небесного Царства та благ, які приготував Він»⁶. Твори Сиріна були відомі й поширювалися в Русі. Один зі збірників його «повчань» було виготовлено для скрипторію волинського князя Володимира Васильковича у другій половині XIII ст.⁷ Християнська естетика сміху відбилася й у творі візантійського письменника Георгія Хировоска «О образех», уміщеному в «Ізборнику» Святослава 1073 р. Із-поміж інших представлених тут творчих образів комедійного характеру розрізняються «поругание» (іронія), «поиграние» (сарказм) і «посмеяние» (асізмоз)⁸. Висміювання виділено в тексті у вигляді окремої статті: «Посмеяние же есть слово особъ тяжьбно. Яко же грубу уму речемъ: ты друже, словесемъ еси слава, образъ же есть се ликъ змии отъимы. Яко же решти: господь Иоаннъ его же помилуй добръ человекъ есть»⁹. Сміх і святість – несполучні величини. Християнський храм – не місце для сміху:

«Нестъ бо се куповище (торжище – *В.Р.*), но ангельско место, а престол Божий самое небо... Церкви бо небо есть, ныне же вы паче скоморохом смеетесь и беседы и шепты творите. Позорище бо ваше без молвы стоит, ни глаголя бо в нем, ни клича, – zde же Богу вещающу о страшних вещах, мы же горши есмы песь безстудие творяще. Или не имам храмов, или домов, идеже беседовати, или со други совещатися – се бо невзбранно в дому или на пути, или на торгу, или в бани, а во церкви токмо Богу молитися: церкви бо дом Божий есть»¹⁰.

³ Рюмина М. Тайна смеха или эстетика комического. – Москва, 1983. – С.180.

⁴ Юрганов А.Л. Нелепое ничто, или Над чем смеялись святые Древней Руси // *Каравашкин А.В., Юрганов А.Л. Опыт исторической феноменологии: Трудный путь к очевидности.* – Москва, 2003. – С.267.

⁵ Послания митрополита Никифора. – Москва, 2000. – С.60.

⁶ *Ефрем Сирин.* Избранные творения. – Москва, 2012. – С.239.

⁷ *Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // *Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка.* – Т.СХХV: Праці історично-філософської секції. – Л., 1993. – С.188–189.

⁸ *Гранстрем Е.Э., Ковтун Л.С.* Поэтические термины в Изборнике 1073 г. и развитие их в русской традиции (анализ трактата Георгия Хировоска) // *Изборник Святослава 1073 г.: Сб. ст.* – Москва, 1977. – С.102–104.

⁹ Изборник 1073 г.: Факсимильное издание. – Москва, 1983. – Л.240.

¹⁰ Слово Иоанна Златоуста како подобает к церкви приходити с верою // *Памятники древнерусской учительной литературы.* – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1897. – С.49.

За сміх у церкві давньоруські пенітенціалії (покаянні книги, що визначали покарання за певні гріхи) накладали на мирян епитимію¹¹. Так само годилося бути стриманим і у щоденному побуті:

«Лепо есть всякому человеку имети паче всякого житья да не загарається зело о житейських имениих да не тужить взирая на Господа. Пекущегося имь. Оудобрение нраву. Телеси оулучение. Гласа смирение. Ядение и питне бес клича с въздержанием. Пред старци молчание. Пред мудрейшими молчание и послушание. С подобными любовь имети. С меншими любовное сочтание и наказание. Плотьских любосластных вещи бегати. Мало глаголити а боле разумевати. Не дерзу быти словом. Ни пререкати в речех. *Не скоро в смех въпадати* (курсив мій – В.Р.) Соромязиву быти. Очи долу имети а душу горе»¹².

Засуджуючи схильних до безпричинного, здавалося б, сміху мирян духовництво у своїх повчаннях прирівнювало веселунів до розпусників: «Блудник есть и смешьник безоумные»¹³. «Сміховинність» і донині фігурує в установленому церквою каталозі гріхів, у скоєнні яких православний повинен розкаюватися.

Проповідь православного священика, зазвичай, позбавлена гри розуму, дотепності. Проте для досягнення релігійно-дидактичних цілей проповідник волею-неволею повинен був апелювати до системи уявлень пастви, спираючись на її життєві орієнтації та вірування. Між ним і людьми, до яких він звертався, установлювався свого роду «зворотний зв'язок». У промовах проповідників, істотним елементом яких був «exemplum» («приклад» – коротенька повчальна оповідка) багато життєвих сцен і ситуацій змальовувалися з гумором. При цьому жарт, іронія використовувалися для розвінчання гріха. Але гумор «exempla» рідко просто веселий, він межував із мотивами страху перед загробним прокляттям¹⁴.

Незважаючи на те, що за середньовіччя люди жили у тривожному очікуванні «кінця світу» та за намагань церкви упокорити сміх, приручити його, вони все ж знаходили час і місце посміятися. «Людині властиво сміятися», – писав Ф.Рабле у віршованій передмові до свого сатирично-філософського роману «Гаргантюа й Пантагрюель». Що ж приховують глибини смішного?

Цим питанням переймалися найвідоміші мислителі, починаючи з Аристотеля. З-поміж дослідників нового часу помітний внесок у розробку проблематики зробили А.Бергсон та М.Бахтін. Зокрема, останній у своїй монографії «Франсуа Рабле й народна культура середньовіччя та Ренесансу» (1965 р.) продемонстрував розмаїття сміхових форм і виявив їх універсальний характер, увівши до наукового обігу термін «сміхова культура». Під впливом цієї

¹¹ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и заметки) / Сост. Смирнов С.И. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – Кн.3 (242). – Москва, 1912. – №II, 22. – С.29; №X, 17. – С.62.

¹² Поучение св. Василья // Памятники древнерусской учительной литературы. – Вып.3. – С.20.

¹³ Щеглова С.А. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. – Санкт-Петербург, 1910. – С.26.

¹⁴ Гуревич А.Я. Exemplum // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.595.

книги 1984 р. було підготовлено працю «Сміх у Давній Русі». Акумулювавши досвід своїх попередників, її автори так окреслили природу сміхової культури:

«Сміх несе у собі руйнівне і творче начала водночас. Сміх порушує наявні у житті зв'язки та значення. Сміх показує безглуздість і неадекватність існуючих у соціальному світі відносин, умовностей людської поведінки у житті суспільства. Сміх “розкриває”, “викриває”, “оголює”. Він ніби повертає світові його початкову хаотичність. Сміх порушує та руйнує всю знакову систему світу культури. Але сміх має й деяке творче начало – хоч і тільки у світі уяви. Руйнуючи, він будує і щось своє: світ порушених відносин, світ безглуздостей, логічно невиправданих співвідношень, світ свободи від умовностей, а тому в якійсь мірі бажаний і безтурботний. Психологічно сміх знімає з людини обов'язок поводитися за існуючими в даному суспільстві нормами – принаймні на час. Сміх дає людині відчуття своєї “сторонності”, незацікавленість у те, що трапилося й що відбувається. Сміх знімає психологічні травми, полегшує людині її важке життя, заспокоює, лікує. Сміх у своїй сфері відновлює порушені в іншій сфері контакти між людьми, оскільки, сміючись, вони перетворюються на свого роду «змовників», котрі бачать і розуміють щось таке, чого вони не бачили до цього або чого не бачать інші»¹⁵.

Проте повсякденне життя, попри те, що живі гримаси сміху в писемних джерелах відбилися вкрай скупо, більш гнучке, аніж суто теоретичні визначення.

Об'єктом кепкування та жартів у Русі зазвичай були чужинці. Сприйняття іноплемінника нерозривно пов'язувалося з його оціночною характеристикою¹⁶. Ці оціночні визначення по обидва боки фольклорно-етнографічного кордону завжди несли у собі щось смішне для «своїх» і принизливе – для «чужих». Так, воєвода князя Володимира Святославича на ймення Вовчий Хвіст, який, здобувши перемогу над радимичами в битві на річці Піщані, дав привід потішитися київським дружинникам: «Темь и Русь корятыся радимичем глаголюще Пищаньци Волчьья Хвоста бегают»¹⁷. Насмішка, що бринить у цих словах – це сміх певної групи людей. Сміх, за словами А.Бергсона, завжди приховує у собі думку про згоду, чи певну змову з іншими, реальними або вигаданими особами, що сміються. Комічного не відчує той, хто почуватється ізольованим¹⁸.

У Києві любили посміятися над новгородцями. У вміщеному в недатованій частині «Повісті временних літ» фрагменті про легендарну подорож апостола Андрія, зокрема відвідини ним Новгорода, привертає увагу вкладена літописцем у його вуста оповідь про місцеві лазні:

«Дивно видехъ словенскую землю, идучи ми семо видехъ бани древены и пережгутъ е рамяно, и совлокутъся и будутъ назн, и облеютъся квасомъ оуснианы и возмутъ на ся прутье младое и бьютъ ся сами и того ся добьютъ, егда влезуть ли живы, и об-

¹⁵ Лихачёв Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в Древней Руси. – Ленинград, 1984. – С.3.

¹⁶ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Москва, 1986. – С.68.

¹⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.84.

¹⁸ Бергсон А. Сміх: Нарис про значення комічного / Пер. з фр. – К., 1994. – С.19.

леются водою студеною, тако ожиюуть и то творять по вся дни не мучими никимже, но сами ся мучать»¹⁹.

Ця гумористична замальовка старокиївського книжника, попри можливі й інші тлумачення її ідейного змісту²⁰, виступає одним із найбільш ранніх виявів зафіксованого на умовній вісі літописного часу не тільки насмішкуватого ставлення киян до новгородців, але й історії гумору Русі загалом²¹. Перед нами, як слушно зауважив Г.В.Вернадський, «правдивий епізод в іронічній війні між двома племенами, де висміювання великороса (москаля чи кацапа) з боку українця й, навпаки, глузування першого над другим (хохлом) виявляються ні чим іншим, як історичним продовженням»²².

Коли Святослав ділив Руську землю між своїми синами Ярополком та Олегом, до Києва прийшли послы з Новгорода й почали просити собі князя («просяще князя собе аще не поидете к намъ то налеземъ князя собе»). На що Святослав насмішкувато запитав: «А бы пошелъ кто к вамъ? И отпресея Ярополк и Олегъ»²³.

Напередодні вирішальної битви поблизу Любеча (1016 р.) між військом, яке привів Ярослав Мудрий із Новгорода, і київськими дружинниками Святополка, аби покласти край мовчазному протистоянню, що надміру затягнулося, Святополків воевода, їздячи верхи вздовж Дніпра, почав насміхатися з новгородців: «Воевода нача Святополчъ ездя възле берегъ оукаряти Новгородце глаголя, что придосте с хромьцемъ сим вы плотници суще приставимъ вы хоромомъ рубити нашимъ»²⁴. Розлючені новгородці на ранок переправились через Дніпро, відштовхнули човни від берега й загнали Святополка з дружиною на вкрите кригою озеро. Коли ж лід не витримав такої кількості людей і провалився, Ярослав перемиг Святополка.

За середньовіччя загальноприйнятою нормою військової поведінки було кепкування над ворогом напередодні вирішальної битви. Сміх та взаємні дошкульні кпини виступали спонукальним чинником розв'язання очікуваного поединку. Наприклад, коли 992 р. київський князь Володимир вирушив зі своїм військом назустріч печенізькій орді, що зупинилася на річці Трубежі поблизу Переяслава, хан кочівників запропонував Володимирові, аби долю цього протистояння визначило єдиноборство двох воїнів: «Выпусти ты свои мужъ а я свои да ся борета да аще твои мужъ оударить моимъ да не воюемъ за три лета, аще ли нашъ мужъ оударить да воюемъ за три лета». Наступного ранку, «приступиша ту обои выпустиша Печенези мужъ свои бе бо превеликъ зело и страшень и выступи мужъ Володимерь и оузре и Печенезинъ и посмеяся» бе бо середний телом». Незважаючи на свою непоказну зовнішність, переяславський хлопець

¹⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.8–9.

²⁰ Див.: Мюллер Л. Древнерусская легенда о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород // *Его же. Понять Россию: историко-культурные исследования*. – Москва, 2000. – С.188–192.

²¹ Див.: Мурьянов М.Ф. Из истории чувства юмора // *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*, 1987 г. – Москва, 1989. – С.199, 203.

²² Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Тверь; Москва, 1996. – С.330–331.

²³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.69.

²⁴ Там же. – Стб.141–142.

здолав печенізького здорованя: «Оудаи Печенезина в руку до смерти и оудари имь о землю и кликнуша и Печенези побегоша и Русь погнаша по них секуще и прогнаша я»²⁵. Попри те, що ця літописна замальовка виписана вже за готовими «літературними лекалами»²⁶, вона виглядає загалом достовірною, адже подібні єдиноборства в ті часи не були поодиноким явищем²⁷.

Описана в «Історії» Лева Диякона русько-візантійська війна насичена великою кількістю «промов», укладених візантійським автором в уста полководців ворогуючих сторін – візантійського імператора Іоанна Цимісхія та київського князя Святослава, що відзначаються дошкульними жартами й іронією. Звертаючись до першого, другий називає його воїнів «ремісниками», а своїх – «мужами крові». Натомість Цимісхій зачепив за живе Святослава, нагадавши тому трагічну долю його батька – князя Ігоря, який зазнав поразки в морський битві з грецьким флотом поблизу Константинополя. Особливо болісною була згадка імператора про «жалюгідну долю» Ігоря, загиблого у древлянських пущах. Це послання неабияк розсердило Святослава, і він, «охоплений варварським шаленством та божевіллям», послав таку відповідь:

«Я не бачу ніякої необхідності для імператора ромеїв поспішати до нас; нехай він не виснажує свої сили на подорож у цю країну – ми самі напнемо незабаром свої намети біля воріт Візантія (Константинополя – В.Р.) і зведемо навколо міста міцні заслони, а якщо він вийде до нас, якщо зважиться протистояти такій біді, ми хоробро зустрінемо його й покажемо йому на ділі, що ми не які-небудь ремісники, котрі добувають засоби до життя працею рук своїх, а мужі крові, що зброєю перемагають ворога. Даремно він через нерозуміння своє вважає росів за випечених баб і силкується залякати нас подібними погрозами, як грудних немовлят, яких страхують усілякими примарами»²⁸.

Воїни сміються над ворогом, щоб зганьбити, знеславити його, переборюючи в такий спосіб силу страху. Коли влітку 1018 р. польський король Болеслав вирушив на допомогу своєму зятеві Святополку, Ярослав Володимирович (Мудрий) повів свої полки йому назустріч. Обидва війська зішлись на Бузі. За свідченням хроніста Яна Длугоша, стоячи по різних берегах, польські й руські воїни почали глузувати один з одного, жбурляючи через річку грудки. Ярославів воевода на ймення Буди,

«стоячи на іншому березі, став зачіпати польського короля Болеслава і його військо численними докорами, називаючи Болеслава то блягузливим, то жирним, додаючи, що він простромить його тов-

²⁵ Там же. – Стб.123.

²⁶ Одним з імовірних її літературних взірців могла бути біблійна оповідь про двобій Давида й Голіафа (див.: *Барац Г.М.* Происхождение летописного сказания о начале Руси. – К., 1913. – С.102–105; *Орлов А.С.* Древняя русская литература XI–XVII вв. – Москва; Ленинград, 1945. – С.68; *Ричка В.М.* Чью славу переял Переяслав? // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип.16. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.130–134).

²⁷ Див., напр., літописну оповідь про єдиноборство Мстислава Тмутараканського з вождем кавказьких касогів Редедею: *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.146–147. Останній, звісно, також був «великь и силень».

²⁸ *Лев Диякон.* История. – Москва, 1988. – С.57.

сте черево, якщо той насмілиться стати до бою. Не стерпівши такої наруги, Болеслав першим пустив свого коня в річку й, перейшовши її, зім'яв військо своїх ворогів, змусивши Ярослава до втечі»²⁹.

Воїни сміялися над усім, що не вписувалося у систему військових цінностей. Так, Святослав побоювався, що над ним кепкуватимуть дружинники, коли він, піддавшись на вмовляння матері, навернется у християнство, говорячи, «азъ хочю инъ законъ приятии единъ, а дружина моя сему смеяться начнутъ». Тих із його «воїв», хто хотів хреститися, Святослав «не браняху, но ругахуся тому невернымъ, бо вера хрестеянська оуродство есть»³⁰.

Військові жарти не завжди були безвинними. Жорстоко обійшовся з печерським ченцем Григорієм князь Ростислав Всеволодович, який завітав до монастиря «молитвы ради и благословения, бе бо идый противу ратнымъ Половцемъ съ братомъ своимъ Владимиромъ». Його озброєні вершники перестріли Григорія, коли той ішов до Дніпра, і почали над ним насміхатися:

«Видевше же отроци его старца сего, начаша ругатися ему, мѣтающе словеса срамнаа. Разумев же мнихъ всехъ при смерти суща, и нача глаголати: “О чада, егда бе тебе умиление имети и многы молитвы искати отъ всехъ, тогда же вы паче злое творите, яже Богови неугодна суть. Но плачѣтеся своя погыбели и кайтеся своихъ съгршенихъ, да поне отраду приимете въ страшный день, уже бо вы постиже судъ, яко вси вы в воде умрете и съ княземъ вашимъ”. Князь же, страха божиа не имѣа, ни на сердци собе положи сего преподобнаго словесъ, мнивъ его пустошь глаголюща, яже пророчествоваше о немъ, и рече: “Мне ли поведаеши съмерть отъ воды, умеюще бродити посреди ея?”. И тогда разгневался князь, повеле съязати ему руце и нозе и камень на выи его обесити, и въврещи въ воду. И тако потоплень бысть»³¹.

Сміхова культура була складовою частиною світу повсякденного життя Русі – суспільства переважно усної комунікації. Ось чому ми назавжди позбавлені можливості почути живі голоси руських вулиць, міських майданів і торжищ, жарти й дотепи простолюду. Давньоруські пенітенціалії засвідчують переважно недоречні вияви сміху. У щоденному ж побуті комічні ситуації виникали спонтанно та непередбачувано. Повсякчас люди сміялися над обдуреними шахраями, обкраденими крадіями, незграбами, хвальками й тому подібними «вічними» персонажами. Висміювалися також вбрані неадекватно до пори року, віку чи соціального стану. Будь-яке переодягання/перерядження може викликати сміх. Церква, проте, намагалася покласти край жартам, що переходили межу дозволеного. Під забороною було, зокрема, забруднення задля сміху чужого одягу. На таких бешкетників накладалася церковна епитимія³².

²⁹ *Ioanis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae.* – Т.1. – Varsaviae, 1964. – Р.280–281; *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–IV): Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С.238.

³⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.63.

³¹ Киевско-Печерський патерик / Підгот. тексту, вступ, прим. Д.Абрамовича. – К., 1931 [Пам'ятки мови та письменства давньої України. – Т.IV]. – С.137.

³² Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и заметки) //

Люди знаходили час порозважатися, збираючись на «ігрища». Старокиївський книжник-християнин із цього приводу ремствував:

«Дьяволь лстить и другыми нравы всячьскими лестьми превабляя ны от Бога трубами и скоморохы, гусльми и русальи, видим бо игрища оутолочена и людіи много множество на них, яко упихати начнуть другъ друга, позоры деюще от беса замышленаго дела, а церкви стоятъ егда же бываеетъ годъ молитвы и мало ихъ обретаются в церкви»³³.

Церковні ієрархи напучували вірних утримуватися від відвідин таких розваг, адже де сміх – там і гріх: «Ненадобае крестьяном игр бесовских играти, еже есть плясанье, гуденье, песни мирьския и жертвы идольския»³⁴. Утім, судячи з усього, не були байдужими до світських забав і самі церковнослужителі, яким доводилося нагадувати про те, що «лепо оубо есть попом и всякимъ покаяльникомъ оукланятися всякихъ песни бесовьскихъ гоусли и сопели плясания и игръ нечестивыхъ ненавидимых от Бога найпаче же скомърахъ и коудесникъ и кощонъ и смеха»³⁵.

Межа, що відділяла смішне від блюзнірства, була крихкою. У 1152 р. до галицького князя Володимира (Володимирка) у цілком серйозній справі – підтвердити раніше досягнуті домовленості – прибув посланець київського володаря Ізяслава Мстиславича. Посол Петро Бориславич, показуючи хресні грамоти, із докором промовив до Володимира: «Княже! Крест еси къ брату своему к Изяславу и королеви целовал, яко ти все управити и с нима быти, то ти уже еси съступил крестьного целования». На що той з іронічною посмішкою відповів: «Сии ли крестецъ малыи? И рече Володимиру Петръ: Княже! Аче крестъ малъ, но сила велика его есть на небеси и на земли»³⁶. За таке блюзнірство Володимир поплатився життям – невдовзі після від'їзду Петра князя вразила хвороба й упродовж ночі він помер.

Сміх допомагав перебороти страх перед освяченими традицією заборонами, перед владами божою та мирською. Висміювання не уникали, слід уважати, представники різних станів і соціальних груп населення Русі. Згадаймо, наприклад, характеристику, яку саксонський хроніст Х ст. Тітмар Мерзебурзький склав київському князеві Володимирові Святославичу. Атестація того як «безмірного й жорстокого розпусника» певною мірою знаходить відповідність в оповіді «Повісті временних літ» про женолюбство язичника Володимира: «Бе же Володимерь побежен похотью женьскою [...], а наложницъ бе у него 300 Вышегороде, а 300 в Белгороде, а 200 на Берестове, в селци еже зоуть ныне Берестовое и бе несуть блуда приводя к собе мужьски жены, и девице

ЧОИДР. – №XXIV, 16. – С.141.

³³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.170.

³⁴ Слово некоего христолюбца ревнителя по правои вере // Памятники древнерусской учебной литературы. – Вып.3. – С.225.

³⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и заметки) // ЧОИДР. – №XLVIII, 25. – С.242–243.

³⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 2001 (2-е изд.). – Стб.462.

растьля я»³⁷. Розвиваючи тему шлюбного життя київського князя, Тітмар доповнює її анекдотичними деталями, стверджуючи, що «вищезгаданий король мав пов'язку на стегнах, щоби допомогти вродженій грішній слабкості»³⁸. Ця, безсумнівно, далека від життєвого досвіду Володимира деталь не була, як видається, плодом творчої уяви німецького хроніста – він почерпнув її з чуток і жартівливих анекдотів, що ходили серед киян. Водночас хреститель Русі вшановувався останніми як добрий і справедливий володар. Таку ж нероздільність піднесеного та смішного зустрічаємо й у заклик автору «Слова о полку Ігоревім», адресованому галицькому князеві Романові Мстиславичу та його двоюрідному братові Мстиславу:

«А ты буй Романе и Мстиславе!
Храбрая мысль носитъ васъ умъ на дело.
Высоко плаваеши на дело въ буести,
Яко соколь на ветрехъ ширяеся,
Хотя птицю въ буйстве одолети»³⁹.

За спостереженнями М.П.Сидорова, у пам'ятках давньоруської літератури, починаючи від Остромирова Євангелія, де «буй» означає дурість, всюди слово «буестъ» виступає тільки в негативному розумінні. Навіть Володимир Мономах, звертаючись до Богородиці, говорив: «Избави нас от буести и тленности»⁴⁰, адже «буестъ отнимает бытъе мудрьное»⁴¹. Глузливо-іронічний тон, обраний автором «Слова» щодо галицьких князів, виказує його південно-руське походження та свідчить про іронічні «війни», що точилися між киянами й галичанами.

Миряни потішалися над ченцями, а «антифеміністські» налаштоване духівництво іронізувало над жінками: «У бабы волос долог, да ум короток»; «Ум женский нетверд аки храм непокровен; мудрость женская, аки оплот; до прелестного глаголения, и до сладкого увещания тверда есть. Немоощнейшии суть разумы женстии; в нечувственных ничтоже могути умное постигнути»⁴². Середньовічні книжники-християни вважали жіночу природу недосконалою. Жінка поставала втіленням гріховності, згубною спокусою: «Искони бо бесъ жену прелсти [...] волхвуютъ жены чародействомъ и отравою и инеми

³⁷ Лаврентьевская летопись // Там же. – Т.1. – Стб.79–80. Годі шукати у цьому величому гімні любовстрасності київського князя реальних ознак грішних проявів його життя. У середньовічних уявленнях такий еротичний темперамент являвся ознакою енергії й сили, і не мав у собі, як зауважував М.С.Грушевський, «нічого непочесного з нецерковного погляду, – тільки переходили вони в убогих останках, переважно на услугах побожної легенди» (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI в. – К., 1991. – С.481).

³⁸ Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия (IX – первая половина XII в.). – Москва; Ленинград, 1989. – С.62, 67.

³⁹ Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, 1800. – С.31.

⁴⁰ Сидоров Н.П. К вопросу об авторах «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. иссл. и ст. / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.166. Пор.: Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. – Москва, 1980. – С.275.

⁴¹ Щеглова С.А. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. – С.26.

⁴² Забелин И. Женщина по понятиям старинных книжников // Его же. Опыты изучения русских древностей и истории: Исследования, описания и критические статьи. – Ч.1. – Москва, 1872. – С.149.

бесовськими козньми»⁴³. Данило Заточник у своєму «Молінні/Слові» (XIII ст.) дотепно змалював перспективу одруження зі «злообразною» жінкою:

«Лучше бы ми железо варити нежели со злою женою быти, жена бо злообразна подобна перечесу сюда свербит, сюда болит паки видехъ стару жену злообразну кривозороку подобна черту, рта-сту, челюстасту, злоязычну приничющу в зеркало, и рекох ей: не позоруи в зеркала но зри в коросту жене бо злообразне недостоит в зеркало приничати, да не в болшую печал впадетъ. ввзревше на нелепотъство лица своего»⁴⁴.

Із неабиякою вправністю нанизував він на вісь своєї оповіді цитати з різноманітних перекладних творів, які склалися з афоризмів. Заточник щедро цитував Псалтир та Євангеліє, інші біблійні твори афористичного характеру: «Премудрість Ісуса, сина Сірахова», «Притчі», «Приповісті Соломонові», «Пісню над піснями». Він користувався такими збірками крилатих висловів, як «Пчела» («Книгы бчела. Речи и мудрости от евангелия, и от апостола и от святых муж. Разум внешних философов»), «Стословец» патріарха Геннадія та запозиченнями зі «Слов о злых женах». Цей, популярний у Русі твір мав довге літературне життя. Новий подих воно знайшло, наприклад, в одному з укладених у другій половині XV ст. ченцем Кирило-Білозерського монастиря «книгописцем» Єфросином оригінальному рукописному збірнику «Слово о женах о добрых и о злых»:

«Луче жити в земли пусе, нежели с женою сварливою и гневливою и язычною. Яко же и в ноздрех злат усерезь свинии, сице жене злонравне красота. Яко же бо во древе червь, сице мужа погубляет жена злонравна. Жена безумна и безоочива лишена хлеба будет, не направи своего ока к ней. Сыне, не внемли зле жене, мед бо каплет от уст жены блудница»⁴⁵.

Але жінка все ж залишалася об'єктом гріховних спокус та сластолюбних помислів. Одним з їх рідкісних образотворчих виявів є опублікований Ю.Г.Писаренком еротичний малюнок-графіто з Золотих воріт у Києві, що супроводжувався написом: «Господи, помози рабу Дмитру»⁴⁶. Цей зворушливий, говорячи високим стилем інвокативно-спонукальний напис-благання про невідкладну сексуальну допомогу його автор адресував самому собі, утомленому одноманітністю вартової служби на київській брамі.

Так само не позбавлені гумору замальовки «Києво-Печерського патерика» про те, як ченці боролися зі спокусою плоті. Наприклад, Іоанн Затворник із Печерського монастиря пробував «брони тяжкы възложити на тело свое», однак це виявилось малоефективним. Тоді він

⁴³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.180.

⁴⁴ Слово Даниила Заточника [по всем известным спискам] с предисловием и примечаниями И.А.Шляпкина. – Санкт-Петербург, 1889. – С.51.

⁴⁵ Цит. за: Каган-Тарковская М.Д. «Слово о женах о добрых и о злых» в сборнике Ефросина // Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции). – Москва, 1976. – С.383.

⁴⁶ Писаренко Ю. «Запретный» рисунок из Золотых ворот Киева // Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Т.IV. – К., 2005. – С.22–31.

«ину вещь сътвориx, ея ради пользу обретоx. Ископавъ убо яму, до раму досяжущу, приспевшим же днямъ святаго поста, и внидох въ яму и своими руками осыпався перьстїю, яко толико имети свободне руце, и главу, и тако угнетаем зло, пребыхъ весь постъ, не могый двигнути ни единымъ съставомъ – но ни тако стремление плоти и ражженіе телеси переста»⁴⁷.

Більш результативним був спосіб, що його застосував якомсь у Печерському монастирі преподобний Мойсей. Коли до нього прийшов чернець, котрий «борим бывъ на блуд», той, «имеа жезлъ в руце своей [...] симъ удари его в лоно, и абіе омертвеша уды его, и оттоле не бысть пакости брату»⁴⁸. Подібні легенди патерика покликані були проілюструвати силу подвигу святого. Як і їхні візантійські та близькосхідні літературні аналоги, патерикові новели були вельми різноманітними за своїм характером. Академік О.С.Орлов класифікував деякі з них як «божественні», деякі – відверто безбожні, одні – трагічні, інші – гумористичні. Релігійний момент, зауважував дослідник, подеколи геть мізерний.⁴⁹

Коллективні й індивідуальні емоційні почуття вписуються у стиль придворних святкувань. Веселі князівські учти та видовища були нормою повсякденного життя княжого двору. На таких банкетах виступали, як засвідчує «Слово про багатого й убогого» зі збірки повчань XII ст., «ласковьци, шпыливе, празднословьци, смехословьць»⁵⁰. Останні, вочевидь, були професійними, сказати б штатними, блазнями, а «шпільмани» (давньонім. «spilman») – мандрівними комедіантами, музикантами, жонглерами й акробатами. Представників цього специфічного ремесла доволі часто згадують давньоруські писемні пам'ятки⁵¹. Їх яскраві вистави відбилися у живописних композиціях світських фресок Софійського собору в Києві («Боротьба ряджених», «Скоморохи» та «Акробати»), де зображено ігри, танці, акробатичні вправи та скомороство⁵². Зокрема, на першій із них, розміщеній у північно-західній вежі храму, показано жартівливу боротьбу блазнів на святках, а на двох інших сценах із південно-західної вежі – оркестр і танцюристів⁵³. Згадка про один такий музичний ансамбль при дворі великого київського князя Святослава Ярославича збереглася у «Житті» Феодосія Печерського. Святитель, як відомо, полюбляв навідуватися на княжий двір. Якомсь, завітавши до князя Святослава, він «вниде въ храм, идеже князь седей, и се виде многыа играюще пред ним: овы гусленыя гласы испущающим, и инем мусикейскыя пискы гласящим, иныя же органныя, и тако всем играющим и веселяющимся, якоже

⁴⁷ Києво-Печерський патерик. – С.140.

⁴⁸ Там само. – С.148.

⁴⁹ Див.: Орлов А.С. Древняя русская литература XI–XVII вв. – Москва; Ленинград, 1945. – С.32.

⁵⁰ Лихачёв Д.С. «Повесть временных лет» (Историко-литературный очерк) // Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и комм. Д.С.Лихачёва, под ред. В.П.Адриановой-Перетц (3-е изд., испр. и доп., подг. М.Б.Свердлов). – Санкт-Петербург, 2007. – С.288.

⁵¹ Див.: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб.1598.

⁵² Вагнер Г.К. Статья Георгия Хировоска «о образех» в Изборнике Святослава 1073 г. и русское искусство XI в. // Изборник Святослава 1073 г.: Сб. ст. – Москва, 1977. – С.150–151. Дослідник відносив подібні сцени розпису до «придворно-розважального жанру, в якому комедійний елемент вповні природний» (див.: Его же. Проблема жанров в древнерусском искусстве. – Москва, 1974. – С.128–130).

⁵³ Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С.117, 127–128, 154–156.

обычай есть пред князем»⁵⁴. Побачивши зніжковіння Феодосія, князь знітився та повелів музикантам замовкнути.

Різноманітні видовища для містян улаштовувалися й на торжищах і майданах, де нерідко лунали музика та сміх. Тут зазвичай давали свої вистави скоморохи (судячи за частотою згадок про них у покаючих пам'ятках). Співаки й танцюристи веселили народ під акомпанемент музикантів, які вправно грали на гусях, бубнах та сопілках. Дерев'яні рештки таких інструментів виявлено під час археологічних розкопок у культурних шарах багатьох давньоруських міст. Зображення вбраного в ковпак блязня-гусяря й танцюриста у характерній сорочці з довгими рукавами можна розгледіти на знайденому в Києві срібному наручному браслеті кінця XII ст.⁵⁵ Скоморохи були бажаними гостями на святкових учтах містян. Дотепні театралізовані вистави, що супроводжувалися грою на музичних інструментах, стали невід'ємним елементом повсякденного життя руського міста, його сміхової культури. Либонь саме тому скоморохи-музиканти доволі часто становлять основу тематики орнаментального декору стародавніх ювелірних виробів.

Сміх – це не тільки й не стільки розвага для людського розуму, а явище, зв'язане з іншими проявами людської діяльності, звичаями та уявленнями. В архаїчних спільнотах він набував, зокрема, ритуального виміру. Так, змальовуючи язичницький поховальний обряд давніх русів, арабські автори свідчили, що «спалюючи мерця, вони гучно тішаються, радіючи з ласки, яку виказав йому Бог»⁵⁶. Під час поминальної тризни бенкетували на честь померлого, «прославляли його подвиги й гідності»⁵⁷. Сміх, що лунав на поминальній трапезі, коли жартами й веселими витівками спеціально хочуть розсмішити присутніх, фольклористи називають «магічним», адже він знищує, нівелює смерть. Такий сміх осмислювався в народному середовищі як вияв набожності, акт благочестя⁵⁸. Він руйнував суперечність між смертним і живим, розумним та абсурдним, допомагав перебороти страх перед смертю, Страшним судом і потойбіччям.

Таким чином, окреслена нами (нехай і неповно) картина сміху Київської Русі не являла собою єдиної гомогенної системи, а становила строкату палітру, соціально й географічно фрагментоване суспільне явище.

⁵⁴ Києво-Печерський патерик. – С.68.

⁵⁵ Орлов Р.С. Символіка зображень на київському браслеті-наручні // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С.166–174.

⁵⁶ Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Руси (до половини XI в.) // Його ж. Твори у 50 т. – Т.6. – Л., 2002. – С.50.

⁵⁷ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Х., 1956. – С.143. Пор.: Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Руси (до половини XI в.). – С.46–48.

⁵⁸ Пропт В.Я. Ритуальный смех в фольклоре // Его же. Фольклор и действительность: Избранные статьи. – Москва, 1976. – С.177–179.

The article attempts to understand the meaning content of the phenomenon of laughter, to detect the nodal elements of culture of laughter of Kyivan Rus', to reveal the multicoloured word of emotional experiences of medieval communities.

Keywords: *Kyivan Rus', culture of laughter, joke, religious humour, ritual laughter.*

О.І.ГАЛЕНКО*

СХІДНА ЄВРОПА XVI–XVIII ст. НА КАРТІ ОСМАНСЬКОГО ІСТОРИКА МЕГМЕДА РІЗИ

Кольорову карту, що зберігається у Військовому архіві Швеції, у середині XVIII ст. створив османський муфтії Мегмед Різа для своєї хроніки Кримського ханства, відомої під назвою «Сім планет у вістях про татарських володарів». Вона мала проілюструвати експансію Московського князівства у Східній Європі та якийсь переможний напад кримців. При роботі над мапою було використано вже застарілі на той час досягнення європейської картографії, також вона містить неточності, зокрема контамінації різних подій. Попри це, карта дає цінну оригінальну інформацію стосовно набігів кримських татар, як-от маршрути, знання про місцевість, орієнтування у просторі, організація работоргівлі тощо.

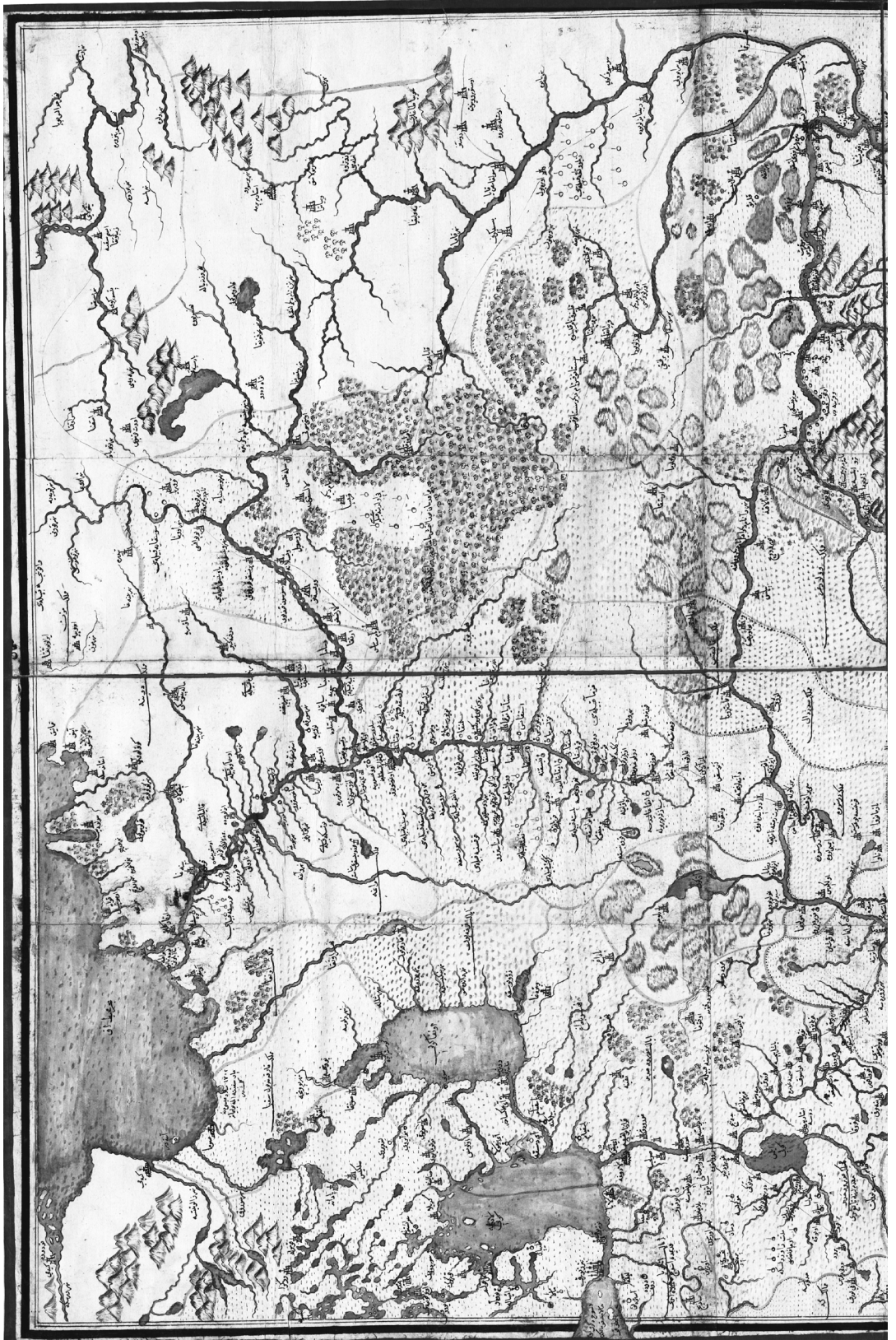
Ключові слова: османці, татари, історична карта, Україна, Московія, набіги, работоргівля.

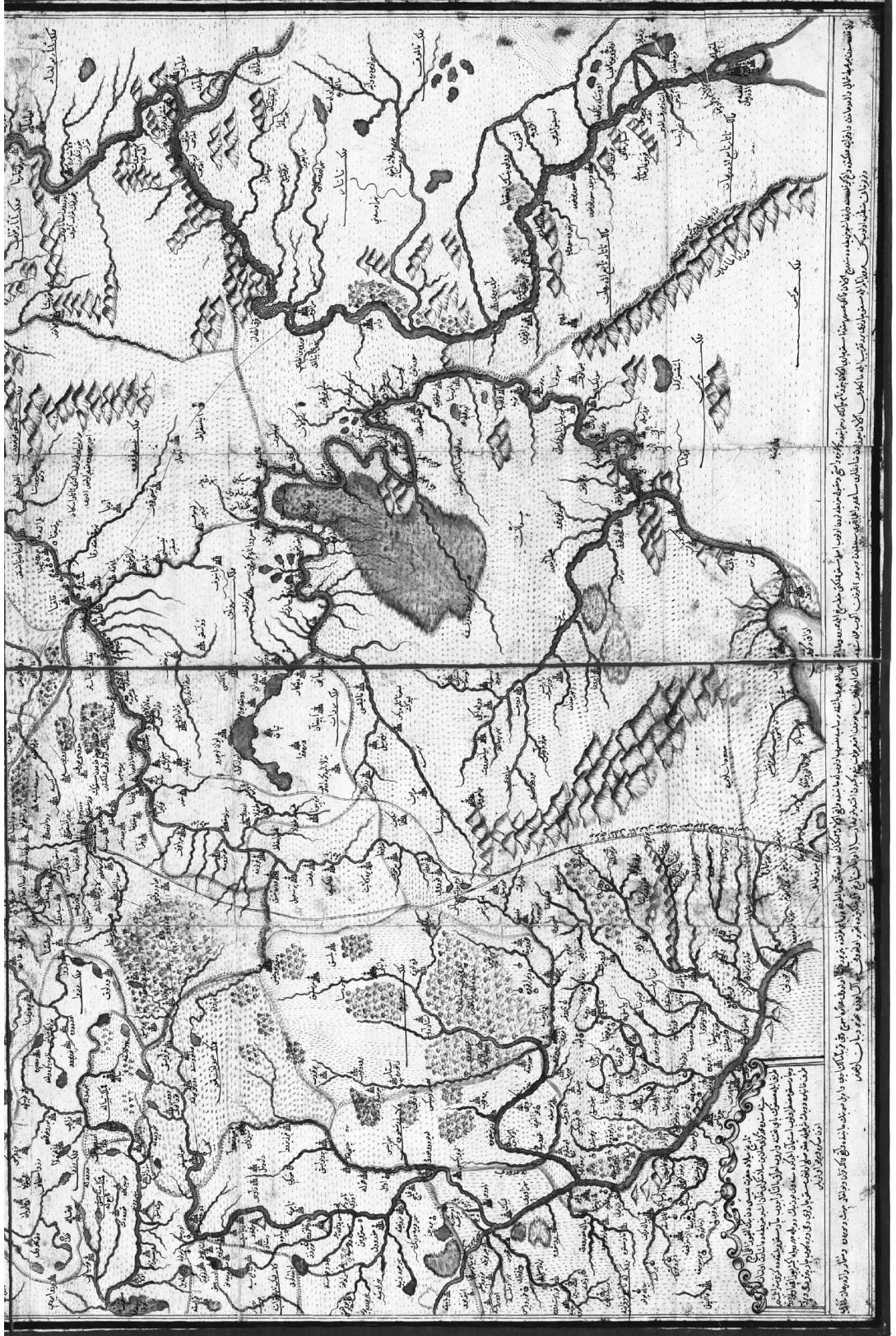
Карта, котра є предметом розгляду, зберігається у Військовому архіві Швеції (Krigsarkivet, Topografiska kartor, Ryssland, 33:47). Виконана вона на папері різнокольоровими чорнилами від руки, умонтована в дерев'яну рамку під склом, має розміри 110,5×83,5 см. Написи зроблено арабським письмом. Унизу вміщено також дві довгих примітки: першу нанесено у два рядки вздовж нижнього краю, а другу – у лівому нижньому куті й обрамлено картушем. Оскільки зворотний бік мапи закритий рамою, неможливо побачити водяні знаки на папері, невідомо (у тому числі й співробітникам музею), чи є на звороті якісь позначки або зображення.

Донедавна ця карта перебувала поза увагою науковців. В опублікованому каталозі турецьких і татарських документів, що зберігаються у шведських архівах, інформації про неї немає¹. До публічної уваги потрапила у зв'язку з тим, що її серед інших експонатів було представлено на виставці «Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)», котра проходила в Києві та Дніпропетровську 2008–2009 рр. У каталозі, початково виданому українською мовою, наводилося зменшене зображення, тож написи не піддавалися прочитанню. Позаяк їх зміст був невідомим шведським архівістам й організаторам заходу, експонат ідентифікували як «турецьку карту європейської Росії початку XVIII ст. арабською мовою». Коментар, підготовлений Б.Лундстремом та М.Гуссарсон-Війк, головним чином указував на використання при складанні мапи європейських картографічних джерел: карт Волги (виконана Корнеліусом Клаусеном під час подорожі з Адамом Олеарієм), Дону (авторства Корнеліуса Круйса, кінець XVII – початок XVIII ст.) і України

* Галенко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, завідувач сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАНУ
E-mail: sasha.halenko@gmail.com

¹ Zetterstéen K.V. Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv. – Uppsala, 1945. – XV, 132 p.

(Гійома Левассера де Боплана). Також висловлювалося припущення, що зображений на мапі шлях використовували кримські татари при здобичницьких походах на північ². Натомість для каталогу цієї ж виставки англійською мовою, що побачив світ за два роки після української публікації, було підготовлено новий коментар³, де вже враховувався переклад двох довгих написів, який я передав редакторові видання разом зі своїм коментарем. Насправді зазначені написи, як і всі географічні назви та інші пояснювальні зауваги, було складено не арабською, а османсько-турецькою мовою. Підпис у два рядки, уміщений унизу по всій ширині карти, виявився заголовком. Із нього випливало, що її було задумано як історичну – головним чином демонструвалася територіальна експансія Московського князівства впродовж кількох століть за рахунок територій шведів і мусульман. Нижче наводимо повний текст цього заголовка у транскрипції сучасною турецькою латиницею та в українському перекладі:

«Azak kalesinden Bahr-i Muhit-i Şimali ve Ejderhan ve Ukranya memleketinde vaki' Kiyov kalasına varınca işbu haritada münderic olan memalik-i mahsur muqaddema Moskov çarı olan Petro nam çarın resm etdürdiği güzide ve asahh ve makbul haritalardan olub asl Moskov memleketi hatt-i şurh ile mahdud ve ma bakısının her biri başka sahibe mensub olub Leh canibinde vaki' olan memleketin Lehe müte'allık ve Baltuka deryası tarafında Peterburg bina olduğu mahallere İsveç dahi kariben malik idi ve Edil-suyunun canibinde vaqı' memalik Kazan Bulgar Çeremis ve Mordva ve Samar ve Ejderhan Tatarı Ve Kırım Hanı zabtında olub lakin murur eyyam ile Moskov çarları birer takrib ile malikleri olan mirzadan zabtları müsamaha ve ihmalleri sebebinden birer buralarından alub cumlesine malik oldukların bundan akdam taraf-i bende giden efendilerime irsal olunan "Tarih-i Al-i Cengizde" tahrir olunduğı minval üzere tahrir ve beyan olunur».

«Помежовані кордонами держави, уміщені на цій карті, [починаючи] від фортеці Азак (Азов – *О.Г.*) і сягаючи Північного океану, Астрахані та розташованої у країні Україна фортеці Київ, було [зображено] на добірних, достовірних та авторитетних картах, які наказав намалювати цар на ім'я Петро, давніший московський цар. Власне державу Московію обведено рудою лінією, а решту [показано в кордонах так, як] кожна з них належала іншому володареві. Країна, що знаходиться в лядській стороні, належить ляхові (себто польському королеві – *О.Г.*), а місцевості при Балтійському морі, де споруджено Петербург – донедавна їхнім власником був швед (шведський король – *О.Г.*). А володіння, що знаходяться у стороні річки Едиль (Волга – *О.Г.*), перебували під орудою Казані, Булгару, черемисів, мордви, Самари, астраханського татарина та кримського хана (тобто Астраханського й Кримського ханств – *О.Г.*), але з плином часу московські царі, користуючись кожною зручною нагодою, від мурз, які були їхніми володарями, із причини потурання та недбалості

² Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): 1 жовтня 2008 – 30 березня 2009 р., м. Київ; 9 квітня – 31 травня 2009 р., м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Уклад. Ю.Савчук. – К., 2008. – С.18.

³ Ukraine – Sweden: at the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition, October 1, 2008 – March 30, 2009, Kyiv; April 24, 2010 – October 31, 2010, New York. – К., 2010. – P.18.

їхні посідання одне за одним в отих позабирали та стали усім їм господарем, і яким чином це сталося описується в нещодавно створеній [цим] рабом і надісланій моїм панам “Історії дому Чингізового”. [Усе це] на цій карті пописане й висвітлене».

Напис, уміщений у картуші, що знаходиться в лівому нижньому куті, пояснював зображений на карті шлях. Цей текст також наводиться у транскрипції й перекладі:

«Tarih-i milad-i hazret 'Isadan bin altıyüz elli üç senesinde Muhammed Gerey Han bin Selamet Geray Han işbu haritadada olunan tarik ile Moskovun pay-i tahtına varub ihrak bi-al-nar idüb çar-i Moskov bir palankada kendini setr eylemişdir ve çar-i Moskov muztarr olub istiman eyledikde senevi yüz bin ruble be-her ruble ikişer yüz akçe olmak üzere taraf-i hanilere virmek şartıyla 'akd-i sulh olunub Moskov çarları dahi vire gelüb çar Petro dahi virüb andan sonra virmez oldılar».

«Тисяча шістьсот п'ятдесят третього року від дати народження пророка Іси (себто Ісуса Христа – *О.Г.*) хан Мегмед Герей, син хана Селямета Герей, показаним на цій карті шляхом досяг підніжжя московського трону, спалив [його] пекельним вогнем, [тоді як] сам московський цар сховався в якомусь замку. Коли ж він, затиснутий обставинами, зажадав пощади, із ним було укладено мир під умовою, щоби йому давати ханам сто тисяч рублів на рік, у кожному рублі по двісті акче, і московські царі таки стали давати – цар Петро теж давав, – але потім вони перестали давати».

Отже, припущення шведських архівістів виявилось загалом обґрунтованим. Твердження автора напису про те, що карта спиралася на відомості чи служила ілюстрацією до іншого його твору під назвою «Історія дому Чингізового» («Tarih-i Al-i Cengiz»), надало точний ключ до встановлення авторства й датування. Як визначив ще російський тюрколог В.Смирнов, така праця справді існувала, але була більше відома під титулом «Сім планет у вістях про татарських володарів» («al-Sab^c al-Seuyar fi Ahbar-i Mulüki al-Tatar»). Це – одна з небагатьох знаних і, отже, важливих хронік історії Криму. Належала вона перу Мевляна ас-Сеїда Мугаммада Різи Ефенді ель-Кирими (або Мегмеда Різи за скороченою турецькою версією). З урахуванням даних про автора та його працю, відкритих Н.Сейтяг'яєвим, виконання цієї карти припадає на 1744–1756 рр.⁴

Мою транскрипцію з перекладом обох довгих написів І.Зайцев включив до своєї ґрунтовної розвідки про «Сім планет...» та Мегмеда Різу⁵. Нові дані про рід мусульманських релігієзнавців («улема») Афіфі, до якого належав і Мегмед Різа, продемонстрували, що його представники обіймали судові та духовні посади на

⁴ Кінцева дата – смерть Мегмеда Різи. Початкова відповідає даті написання «Семи планет...», яку було встановлено за присвятою цього твору другому призначенню Тавукчу Мегмеда Папі на посаду реїсколькюктаба (завідувача палацовою канцелярією), котре в біографічному словнику Мемеда Суреї датується травнем – червнем 1744 р. (див.: *Сейтяг'яєв Н.С.* Происхождение Сейида Мухаммеда Ризы (к вопросу о месте его «Семи планет» среди произведений крымской исторической прозы XVIII в.) // *Культура народов Причерноморья* (Симферополь). – 2002. – №44. – С.37–40).

⁵ *Зайцев И.В.* Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: Пути развития: Рукописи, тексты, источники. – Москва, 2009. – С.97–127.

Кримському півострові, причому як в османській частині (еялет Кафа (Кефе)), так і на території, котра перебувала під владою ханів. Тому цю карту можна віднести якщо не до середовища безпосередніх учасників воєнних походів та набігів кримців, то принаймні до кола осіб, добре обізнаних з їх обставинами. На підставі даних про Мегмеда Різу, розміщених в османській літературній енциклопедії Мегмеда Тахіра Бурсали (1861–1925 рр.), І.Зайцев також висунув припущення, що ця карта була однією з 92 мап і малюнків, які 1730 р. виконав Кирилли Кая-мірза, один із наближених кримського хана Менлі Герея II, для іншого твору Мегмеда Різи – «Ханський дарунок для тлумачення втіхи роздумів» («Tuhfetü-l Han fi Şerh-i Nüzhetü-l Ezhan»). Усупереч цьому припущенню, однак, заголовок до карти все ж таки ясно зазначає, що її було підготовлено як ілюстрацію до твору «Історія дому Чингізового», а він датується пізнішим часом. Усі написи на мапі, схоже, виконано однією рукою, отже в один і той самий час, тож немає підстав припускати, нібито заголовок, за яким стало можливим датування, додали згодом і він відбиває пізніші обставини. Крім того, скоріше за все, карта не призначалася для кримського хана, адже навряд чи на творі, адресованому увазі ісламського володаря, доречно було наводити датування за християнським календарем, як це зроблено в написі про похід на Москву.

Таким чином, завдяки згаданій вище виставці 2008–2009 рр., карта стала відомою експертам, її авторство та датування було швидко встановлено. Водночас чимало інших аспектів, дотичних як обставин появи цього твору, так і інформації, яку він містить, залишаються нез'ясованими. Передусім незрозумілі причини, через які мапа опинилася у Військовому архіві Швеції та, відповідно, постають питання про її задум або призначення, особливо з огляду на доволі великий формат. Із датування за християнським календарем логічно напрошується висновок, що карту було адресовано християнам, а отже – не султанові чи ханові, узагалі не ісламській аудиторії. Цілком можливо, що це були саме шведи, у чийх руках вона зрештою й опинилася. Із цією північноєвропейською країною османці підтримували постійні дипломатичні стосунки від часів Карла XII, упродовж XVIII ст. вони разом виступали союзниками супроти Росії. У такому випадку, безумовно, нагадування про спалення кримськими татарами Москви виглядало доречним для схвалення шведів до альянсу. Додатковим аргументом слугували й дві спеціальні згадки про територіальні поступки Швеції на російську користь. Перша про те, що Балтійське море, яке, на думку автора карти, узагалі колись називалося Шведським («İsveç deñizi»), а в його часи вже належало (?; оригінальне слово, закрите рамкою, не читається – О.Г.) «московському володареві» («hala Moskov malikine [tabi^e] bahr-i Baltuko»). Друга стосується Інгрії (Інгерманландії): «Еялет Інгір'я, спочатку був під шведським правлінням» («Eyalet Ingirya, kadimde İsveç hükümünde idi»). Щоправда, подібним чином підписано й новгородські землі, які названо колишнім володінням Польщі: «Володарство Новий Город, початково належало ляхові» («Memleket-i Gorod-i Cedid, mukaddem Lehine tabi^e idi»). У світлі цих даних карта являє собою цікавий і досі невідомий артефакт османсько-кримської дипломатії. Остання й справді лише народжувалася в той час, набуваючи дедалі більшого значення

для Туреччини порівняно з її традиційними засобами зовнішньої політики – воєнною силою та здирництвом. У зв'язку з цим навряд чи випадковою була й присвята твору «Сім планет...», себто джерела даних для карти, особі реїс-сюлькютаба (тоді ним був Тавукчу Мегмед Паша), адже ця посада тоді фактично була аналогом відомства іноземних справ.

Водночас карта добре відповідала настроям турецьких істориків, які, починаючи від Мустафи Наїми (1655–1716 рр.), шукали розради через воєнні невдачі Османської імперії в давніх перемогах мусульман над християнами⁶. Скажімо, тут відзначено міста, котрі колись входили до складу ісламських держав, зокрема золотоординська столиця Сарай («[Тут] було місто Сарая» («Saray yerdі»); нібито досі існуючий Булгар – центр знищеної ще монголами Волзької Булгарії; два міста на протилежному березі Волги вище Самари помічено як зруйновані під час нашествия Тимура («[Тут] було місто Онароф Аская (?), Тимур Ленк його розвалив» («Onarof Askaya yerdі, Timur Lenk harab itdi»), «Столиця вілаєту, поруйнована Тимуром Ленком» («Vilayet yurdi, Timur Lenkden harab») тощо. Таким чином, не можна виключати й того, що цю карту було виготовлено з іншою метою, аніж для аргументування залучення шведів до антиросійського союзу.

Звернення до історичної пам'яті про політичне минуле сходу Європи цілком підходило й для напучування бахчисарайського двору. Судячи зі згаданої вище інформації бібліографа Бурсали, на яку звернув увагу І.Зайцев, раніший твір Мегмеда Різи «Ханський дарунок для тлумачення втіхи роздумів», що ілюструвався мапами, скоріше за все дійсно призначався увазі кримського правителя. Принаймні на це прозоро натякала його назва та співробітництво автора з наближеним до хана Кая-мірзою⁷. У такому випадку складається враження, що розглядувана карта могла мати попередницю з цього ранішого твору. Отже, вона відбиває не лише тактичні інтереси тодішніх османських і кримських політиків стосовно Швеції, але й уявлення турецьких істориків першої половини XVIII ст., зокрема щодо минулого східної частини Європи.

Компілятивний характер карти суттєво приховує стан знань середовища, з якого вона походила. Невігластво мусульман, особливо османців, щодо християнського світу XVIII ст. було доволі промовистим⁸. Схоже, що автор мапи це також усвідомлював і тому відверто зізнався у заголовку, що він скористався джерелами, створеними за наказом Петра I. Не знаючи про це зауваження укладача, шведські коментатори слушно впізнали на карті контури річок, як їх було зображено в деяких європейських атласах. Із ними не можна погодитися лише стосовно припущення, що обриси басейну Дону відтворено за виконаними під час Азовських походів Петра I та одразу після них мапами початку XVIII ст., котрі враховували результати дослідження Подоння. Насправді течію цієї річки в Мегмеда Різи зображено так само, як і на картах голландського купця Ісака Масси, що відвідав Московію на початку XVII ст.⁹ Водночас у творі Різи дуже добре розпізнається основне

⁶ Lewis B. *The Muslim Discovery of Europe*. – New York; London, 1982. – P.165–166.

⁷ Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция... – С.103.

⁸ Lewis B. *The Muslim Discovery of Europe*. – P.152–170.

⁹ Репродукцію карти І.Масси 1633 р. див.: Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – Вып. II: Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в. – К., 1910. – №44.

джерело – атлас французького картографа-компільатора Гійома де Ліля, надрукований в Амстердамі 1733 р.¹⁰ Звідти запозичено не лише застарілі обриси річок, але й кордони держав та областей (скоріше за все вигадані), початкові межі Московського князівства, а також назви багатьох рік, міст і сіл. Це добре розпізнається, адже у праці Г. де Ліля їх було написано польською, а османський картограф, не підозрюючи про специфічну транскрипцію цієї мови, зробив просту транслітерацію. Тому, наприклад, річка Оріль (пол. «Orzel») виступає на карті як «neh-r-i Orzel», а місто Галич («Galicz») також повторює польський правопис – «Galiks»¹¹.

Правдоподібно, з огляду на підпис «La Trinita Manastır» («Троїцький монастир»), позначений на захід від Москви), укладач користувався ще якимось італійським джерелом. Також помітно ознаки копіювання з матеріалів російського походження. Наприклад, неузгодженість компонентів складної назви «Memleket-i Karkanapolskiya» (рос. «Владение Карканопольския»). Або два підписи, розміщені по берегах Білого моря, які наслідують російські карти й не містять жодної інформації, дотичної до османської тематики: «1702 р. від народження Іси цар на кораблі нібито прибув у цей порт» («1702 milad-i İsadan Çar sefine ile bu limanına gelmiştir»), «На цих островах галіон, що його було побудовано...» («Bu adalarda kalyon bina' eyledilen...»); напис неповний і незрозумілий).

Навряд чи варто очікувати від османського укладача, котрий ретельно копіював свої джерела, редагування кордонів історичних територій, що були центральними об'єктами карти відповідно до її тематики та призначення. Брак власних знань про дуже віддалені області дався взнаки й у непослідовності термінів, якими їх окреслено – здебільшого це «memleket» (володарство) чи «memalik» (володарства). Водночас дещо без видимої причини, в усякому разі з погляду термінології, позначено як вілаєт: «vilayet-i Zernigova» («вілаєт Чернігів»), «vilayet-i Leh, ki nam Litvanya» («вілаєт Лех, ім'я якого Литва»), або ж еялет: «eyalet-i Ingirya» («еялет Інгр'я»), «eyalet-i Gorod-i Cedid» («еялет Новий Город»). Термін «memleket» може мати значення суверенної держави, тоді як «вілаєт»/«еялет» – ні. Таким чином, визначення «вілаєт» щодо колись незалежної Литви явно нелогічне, як і «memleket» – стосовно України («Ukranya»), Сіверщини («Severya»), Рязані, Суздалья, Нижнього Новгорода та багатьох інших провінцій, котрі не були державами. Деякі ж області з позначеними кордонами взагалі ніяк не підписано.

Ознаки редагування з боку укладача карти можна побачити хіба що в поодиноких випадках. Один із них – указівка на початкові межі Московського князівства, які було виділено червоними чорнилами й вони дійсно демонстрували малі розміри первісної території майбутньої Росії. Їх супроводжував підпис: «Цей червоний кордон зі стародавніх часів є володінням тих, хто був московськими володарями» («Bu hudud-i surh kadimden Moskovuñ malik olduğu memlekettir»).

Відбиток редагування несуть кордони й штриховка території України, що свідчить про уявлення османського правлячого класу про цю територію. Так, право- та лівобережну частини позначено однаковою штриховкою червоними

¹⁰ Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde ou sont exactement remarquées les empires, monarchies, royaumes, etats, republicues etc., dressé par G. de Lisle. – Amsterdam, 1733.

¹¹ Кордт В. Матеріяли до історії картографії України. – Ч.1. – К., 1931. – №19 (Partie meridionale de Moscovie), 23 (Theatre de la Guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée. La Mer Noire).

чорнилами як належні до однієї країни. Проте підписано лише Правобережжя – володіння польського короля («Memeleket-i Leh-i tabi^c Ukranya»). Натомість Лівобічну Україну взагалі залишено без підпису, що відповідало її невизначеному в очах османців статусу. Принаймні на 1744 р., коли було написано «Історію дому Чингізового», вони ще не зреклися своїх претензій на ці терени. Щоправда, це відбудеться невдовзі, у 1747 р., разом із визнанням турками імператорського титулу російських правителів¹². При цьому на сході територію України позначено штриховкою до течії річок Дон і Сосна, а от кордони «Чернігівського вілаєту» й «Сіверського володарства» («memleket») нанесено та заштриховано іншими чорнилами. Утім, навряд чи ці деталі демонстрували, нібито османці вважали їх неналежними до України. Радше скидається на те, що потреба в такому виділенні диктувалася прагненням показати історичні кордони князівств, адже збільшуючи кількість колишніх самостійних держав карта виразніше демонструвала загарбницькі апетити Москви. На тлі бажаної подрібненості добре проглядається бажання османського картографа бачити Україну цілісною країною, розташованою по обидва боки Дніпра.

Позначене на карті й головне місто України, яким турки вважали Батурин – столицю за часів гетьмана Івана Мазепи. При цьому відповідний схематичний значок був більшим, його виразніше розфарбовано червоним порівняно зі знаком Києва. Але використання червоних чорнил для Києва підкреслювало і його столичний статус для цілої України, тим більше що ніякої іншої території довкола міста виділено не було.

Поряд із Батурином картограф не забув позначити також і село Созонівку – маєтність І.Мазепи. Османська історіографія добре знала про цього реґиментаря принаймні у зв'язку з походом шведського короля Карла XII та подальшою його втечею в Туреччину¹³. Утім, після трьох десятиліть по смерті гетьмана все ж важко пояснити нанесення цих об'єктів на карту лише триваючою пам'яттю як про нього, так і про автономне становище України. Правдоподібно, Батурин та Созонівку просто некритично перенесли з атласу Г. де Ліля. Інша річ, що Созонівка показана в межах Чернігівщини («вілаєт»), що зумовлювалося прагненням автора відтворити на цій історичній карті реалії різного часу.

Загалом же зображення України переконливо відбиває уявлення турецького політикуму стосовно її статусу осібної історичної області, власне «володарства»/«країни» («memleket»), розташованого по обох берегах Дніпра, незалежно від політичних реалій на час підготовки карти. Отже, не становить сумніву, що Україна в 1740-х рр. залишалася на слуху в османському середовищі. Важливим підтвердженням уявлень турків про її осібний статус було позначення столиці, причому як гетьманської (Батурин), так і історичної (Київ).

Традиційними для мусульман уявленнями про загальний поділ світу на царини ісламу («дарюльіслам»/«darü-l-islam») та війни («дарюльгарб»/«darü-l-harb»)

¹² Докл. див.: *Halenko O.* Toward the character of the policy of the Ottoman Empire in the northern Black Sea region after the Treaty of Belgrade (1739) // *The Ottoman Empire in the XVIII century.* – Roma, 1999. – P.117–128.

¹³ *Tarih-i Raşid.* – Cilt 3. – [Istanbul], 1282 (1865/1866). – S.296–298, 309–311; укр. переклад див.: *Галенко О.І.* Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип.9/10. – К., 2010. – С.263–295.

зумовлювалося зображення межі ісламського світу («*hudud-i islamiyye*»), що водночас служила південним кордоном України. Щоправда, він дещо відрізнявся від реального, облаштованого у жовтні 1742 р. у відповідності до Белградського миру 1739 р.¹⁴ Він проходив від верхів'їв р. Кінські Води (Йилки-Су, сучасна назва – Конка) до устя р. Міус, тоді як на карті Мегмеда Різи його було показано північніше русла р. Самари («*nehri Şamara*») і далі степом до Азова («*Azak*»). Цю порівняно незначну для даного випадку неточність можна пояснити як недостатньою поінформованістю, так і відзначеним вище браком сучасніших карт Надазов'я, адже р. Кінські Води не ввійшла до атласу Г. де Ліля, котрий послужив головним джерелом при складанні турецької мапи.

Тоді, як відображення географічних та політичних реалій Східної Європи не відзначалося точністю, ілюструючи відставання османців XVIII ст. у цій галузі знань, зображення походу на Москву становить значний інтерес. Фактично карта слугує унікальним джерелом з історії виправ кримців супроти сусідніх держав, адже, дуже ймовірно, вона походила з середовища учасників набігів або людей, знайомих з їх обставинами (відомі на сьогодні джерела за цією темою є свідченнями противників кримських татар). Навіть Реммаль Ходжа (помер близько 1569 р.), який служив придворним лікарем та безсумнівно брав участь у кампаніях, у своїй «Історії хана Сагіба Герейя» («*Tarih-i Sahib Giray Han*») ¹⁵ також не повідомляє про них жодних подробиць ¹⁶. Натомість на даній карті саме похід на Москву виступає центральним об'єктом, хоч би й представленим більше візуально, ніж вербально. Крім опису деяких подробиць, його центральне місце наголошує спеціальний підпис: «Це позначення дороги позначає шлях, яким пішов на Москву його світлість татарський хан» («*Bu tarik işareti tatar han hazretleri Moskova gitdüği tarikiñ işarettir*»).

Власне, словесний опис походу, поданий самим укладачем у напису, розміщеному в картуші, вочевидь помилковий. Хан Мегмед Герей не правив у 1653 р., яким датовано виправу. Період його владарювання припав на 1641–1644 і 1654–1666 рр. Він справді здобув велику перемогу над московським військом, але її було одержано разом з українськими козаками під проводом гетьмана Івана Виговського під Конотопом 1659 р. До всього ця звитяга стала кульмінацією кампанії та не продовжилася походом до самої Москви. Проте, судячи з деяких деталей, повідомлених у написі, є підстави припускати, що автор карти мав на увазі іншу подію, котра справді мала місце, а саме напад на Москву 1571 р. хана Девлета Герейя (правив у 1551–1577 рр.). Тоді місто сильно постраждало від масштабної пожежі, а цар Іван Грозний був змушений виїхати до Ростова. Природно, що з огляду на часову відстань у понад півтора століття між цим походом та укладенням карти Мегмеда Різи доречно сумніватися з приводу точності

¹⁴ Інструмент розграничення земель между Россиею и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. II. – Одесса, 1848. – С. 834–835.

¹⁵ *Tarih-i Sâhib Giray Hân* (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Edition critique, traduction, notes et glossaire per Ö. Gökbilgin. – Ankara, 1973. – 313 s. Докл. про цей твір див.: Зайцев І. В. Крымская историографическая традиция... – С. 69–83.

¹⁶ На це ж звернув увагу В. Остапчук, навівши як протилежний приклад детальний опис маршів татарського війська в горах Кавказу (див.: Остапчук В. Хроника Реммала Ходжи «История Сагиб Герей хана» как источник по крымско-татарским походам // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани: 1223–1556. – Казань, 2002. – С. 407).

інших подробиць. Однак беручи до уваги очевидну нечутливість автора до контамінації (помилкового поєднання різних подій в одну), напрошується думка про те, що мапа набігу підсумовувала та узагальнювала знання укладача про виправи кримців на Москву. Урешті-решт, вони щоразу відбувалися за одними й тими самими маршрутами, які навіть отримали власні назви (Муравський, Ізюмський, Кальміуський шляхи). Тому у цьому картографічному представленні можуть бути як деталі, що повністю відповідають відомим свідченням про похід 1571 р., так і ті, котрі відрізняються від них.

Під час походів на тисячокілометрову відстань знання особливостей території мало для кримського війська принципове значення. По-перше, об'єкти ландшафту слугували основними орієнтирами на велетенських просторах, якими просувалися кримці. По-друге, це допомагало знаходити пасовиська та укриття для багатотисячних загонів. На рівнинах Східної Європи найпомітнішими орієнтирами виступали ліси, річки, узвишшя та, звісно ж, міста. Зображення й назви цих об'єктів укладач карти скопіював, без сумніву, зі своїх картографічних джерел. Проте лінію маршруту він мав провести на підставі власних знань про шляхи татарських походів, а вони прокладалися по вододілах, уникаючи переходів через річки (винятком були хіба що верхів'я невеличких степових потічків). Відповідно до зображеної на карті схеми шляху, єдиною водною перешкодою була річка Угра. Ця схема виглядає аналогічно маршрутам татарських набігів, яку намалював і словесно описав французький інженер Ґ.Л. де Боплан:

«Татари вступають до країни такими шляхами, що проходять поміж двома великими річками та завжди найвищою місцевістю, і шукають витоки малих річечок, які течуть, упадаючи у великі, одна річка в іншу, а наступна в наступну, і таким чином вони не зустрічають перешкод на своїх шляхах»¹⁷.

Крім того, гай, позначений лівіше від маршруту, між Батурином і Стародубом, супроводжується зауваженням, котре вповні могло належати учасникові походів: «Цей лісовий масив [довжиною шляху] більше, ніж двадцять чотири години» («Yığirmi dört saattır zyade ormanlıktır»). Ліс біля кордону Московії очевидно привернув до себе таку спеціальну увагу, оскільки татари використовували його для останньої стоянки перед вторгненням¹⁸. Мабуть, доцільно припустити, що й узвишшя, яке зображене зі сходу вздовж шляху від Надазов'я до р. Сосни, не було механічно скопійованим з інших карт, а справді перебувало в пам'яті учасників подій як примітний візуальний орієнтир.

До речі, згадка про вимірювання відстані в годинах шляху – автентичне свідчення самих кримських татар щодо поширення серед них годинників¹⁹.

¹⁷ Боплан Ґ.Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 64.

¹⁸ Про дво- або триденний привал повідомляв Ґ.Л. де Боплан (див.: Там само. – С. 60).

¹⁹ Ґ.Л. де Боплан називав їх «quadran de Nurambert» (див.: Там само. – С. 55). Можна припустити, що кишенькові годинники діставалися кримським татарам як трофеї. Крім того, одним із поширених джерел цих пристроїв для вимірювання часу було вимагання їх кримськими можновладцями у заїжджих іноземців, про що свідчив персональний досвід французького Жульєна Бордье 1607 р. Про те, що ханові було прийнято на аудієнції підносити годинник («monstre d'orloge»), йому розповів італійський лікар сеньйор Баптист (див.: Bibliothèque nationale de France, Manuscript française, М^o18076: Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontant, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople (1604–1612), f. 217 r).

Звичайно, не варто приймати на віру повідомлення Ґ.Л. де Боплана про те, що нібито кожен татарин носив його в кишені, але вимірювання відстані саме в годинах шляху, а не, наприклад, у днях чи кінських переходах, таки свідчить про звичку кримців користуватися годинниками. Османський історик Мустафа Наїма в розповідях про пересування татарського війська інколи теж покликався на міряні годинами відстані (курсив мій – О.Г.):

«Відтак ще у двадцять сьомий день [місяці] шевваля (15 вересня 1653 р. – О.Г.) хан виїхав із Бахчисараю, на п'ятий день дістався фортеці Френкман (напевно, ідеться про Ор-Капи/Перекоп – О.Г.), що на його кордонах, та отаборився в рові. Після двох ночей перепочинку на четвертий день [місяця] зількаде (26 вересня 1653 р. – О.Г.) він рушив і на *тринадцятій годині* [руху] Іслам Ґерей підійшов до переправи Диван (напевно, ідеться про Таванський перевіз – О.Г.) на річці Озі²⁰, а наступного дня він перейшов річку Озі й за *шість годин* зійшов [на привал] на його притоці, на Аксую (Біла Вода, себто Південний Буг – О.Г.), [туди] прибув Бекір-ага з пожалуваними від самого падишаха шаблею та каптаном і під час урочистої зустрічі й ушанування вручив їх. Вирушивши на світанні, на *чотирнадцятій годині* вони зупинилися біля паланки Демівка, що на [річці] Садран (очевидно, Саврань – О.Г.)»²¹.

Карта Мегмеда Різи містить дві словесних указівки на типи степових ландшафтів. Перша відноситься до рівнинних територій між Сіверським Дінцем і Доном – її названо «çöllük», себто посушлива пустеля та/або безлюдний простір. Щоправда, аналогічні примітки є також на європейських мапах, якими міг користуватися Різа чи його підручний картограф. Зокрема, Ґ. де Ліль на цьому ж місці подав напис «Дикі поля або Campagnes Desertes, де немає ніякого житла чи навіть рослини» («Dikia Pole ou Campagnes Desertes, ou l'on ne trouve aucune habitation ny meme aucune plante») ²². Однак друга примітка, схоже, оригінальна, стосується вона степів у Нижегородському князівстві: «Це дуже соковита рівнина й населена вона здебільшого татарами, які відомі під іменем мордви» («Bu ovası evdan olub ekseri tatar iskan eder Mordva tabir olunur»).

Центральним орієнтиром для кримців під час походів на Москву була місцевість, де локалізувалися витoki трьох порівняно значних річок. На карті її саме так і підписано: «Виток трьох великих річок» («Üç büyük su başı») – рідкісний татарський топонім. Ідеться про Сейм («Şem»), Оку («Ока») і Сосну («Sesne»), які беруть початок поблизу міста Кромі. Звідси можна було вийти на шлях, який пролягав лівим берегом Оки, щоби таким чином уникнути необхідності переправлятися через неї біля Москви. Похід 1571 р., наскільки відомо, пролягав саме лівим берегом Оки. Схоже, що цим маршрутом намагався підійти до міста й золотоординський хан Ахмат у 1480 р. Місце витoku трьох річок, щоправда,

²⁰ У тексті явно помилково зазначено: «Диван на переправі наблизився до Іслама Ґерей».

²¹ *Naîmâ Mustafa Efendi. Tarih-i Na'ima (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati ahbârî'l-hafîkayn) / Hazırlayan Mehmet İpşirli. – Ankara, 2007. – S.1499.* Пор. також: «[...] послали до Мегмеда Ґерей, що перебував у чотирьох – п'яти годинах їзди» (Ibid. – S.563).

²² *Кордт В.* Матеріяли до історії картографії України. – Ч.1. – №13. Схожу примітку, але латинською мовою, уміщено на карті Йона Баптиста Гоманна з Нюрнберга: «Campi deserti ubi nulla hominum habitatio nec planta reperienda est» (див.: Там само. – №20).

зображене й підписане на карті Ґ. де Ліля: «Витоки трьох річок: Сема, Окки та Шесни» («Sources des 3 rivières de Sem, Occa et Szesna»). Однак тут, на відміну від мапи Мегмеда Різи, лінію татарських походів (власне Муравський шлях) позначено на схід від цієї місцевості. Отже, османський картограф у цьому випадку відредагував своє джерело, а не лише скопіював його.

Не доходячи до «витоку трьох великих річок» маршрут, як можна подумати, роздвоювався. У дійсності на цьому місці – закінчення його петлі, яку він робив по московських володіннях. Кримці, за спостереженнями Ґ.Л. де Боплана, ніколи не поверталися з набігу дорогою, якою вони вторгалися на територію супротивника. Це робилося для того, аби уникнути перехоплення чи засідки. Крім того, у цей час татарське військо розподілялося на невеликі загони для грабунку та щонайбільшого розорення ворожих теренів²³. Як видно, це переважно відбувалася вже на зворотному шляху, на дистанції між Москвою та фортецею Михайлов (нині однойменне місто в Рязанській області Російської Федерації). Між цими пунктами шляху не зображено – це легко пояснюється саме тим, що облава відбувалася широким фронтом, не тримаючись однієї лінії. Отже, виходить, що Михайлов служив пунктом збору татарських загонів по завершенні набігу. Відомі дані про похід Девлета Ґерея 1571 р. таким чином збігаються зі схемою маршруту, показаного на карті Мегмеда Різи – від Москви кримці поверталися через Рязанщину правим берегом Оки²⁴.

Кінцевим пунктом шляху на карті Мегмеда Різи була якась окрема гора Карасук («Kara-suk dağ»). Цей же об'єкт-орієнтир (під назвою «M.Carasuk») зображено і в атласі Ґ. де Ліля²⁵. Безіменний останець у цьому місці позначали також на інших мапах того часу²⁶. Османський картограф, написавши назву гори тюркською, дозволив достеменно встановити її значення. Дослівно «kara suk» означає «ринок на землі», себто стихійний, польовий. Судячи з усього, торг на цьому примітному місці відбувався регулярно, по завершенні кожного набігу. Причину саме такої назви та призначення місцевості допомагає встановити опис кінцевого пункту походів, що його подав Ґ.Л. де Боплан. Це мало бути безпечне місце, де татари могли зробити тривалу, щонайменше тижневу зупинку. У цей час вони «переводили подих і приводили себе до ладу» («reprenant leurs esprits & se remettent en ordre»). У подальшому описі французький інженер, відступаючи від звичних узагальнень і переймаючись християнською солідарністю з полонениками мусульман, виявляв симпатії до «нещасних русинів» («malheureux Rus»), емоційно і трафаретно зображуючи насильства, що їх кримці чинили над невольниками. Однак і тих реалістичних подробиць, котрі містяться в його описі, достатньо для встановлення логічним шляхом суті змальованої сцени поза тим беззаперечним фактом, що так чи інакше, а насильство над полоненими було невід'ємною складовою.

Отже справжньою метою зупинки біля гори Карасук був розподіл та збут захопленого купцям. Ґ.Л. де Боплан відверто писав: «Вони збирають усю

²³ Боплан Ґ.Л. де. Опис України. – С.60–61.

²⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. – Т. XIII, первая половина. – Санкт-Петербург, 1904. – С.301.

²⁵ Кордт В. Матеріали до історії картографії України. – Ч.1. – №19, 23.

²⁶ Див. карту «Ukrania quae et terre cosaccorum» атласу Й.Б.Гоманна: Там само. – №20).

здобич, що складається з рабів та худоби, і ділять усе між собою»²⁷. Що ж стосується продажу, то автор «Опису України», з одного боку, прямо зазначав, що татари розпродували все на власний розсуд після того, як поверталися додому²⁸, але, з іншого боку, він також зауважував, що невільників розподіляли за місцем призначення – Константинополь, Крим, Анатолія, із чого випливає, що якась частина, вочевидь значна, там, на розподілі, уже потрапляла до рук купців, які й розвозили полонених по таких різних і віддалених пунктах. Самі кримці могли доправити свою здобич на ринки півострова, хоча й це обтяжувалося додатковими витратами та ризиками, пов'язаними з утриманням і транспортуванням рабів (не кажучи вже про сплату ввізних мит, базарних податків)²⁹. Але доставка бранців за Чорне море вимагала ще більших фінансових затрат, а найголовніше – доступу й досвіду операцій на специфічних невільницьких ринках³⁰. Простим татарам, які ходили в набіги, годі було розраховувати на вигоду від самостійного збуту свого «товару» в містах, тому, по суті, у них і не було реальної альтернативи, крім як продати здобич ще до приходу на кримські й османські митниці. Той факт, що кінцевий пункт маршруту самі його учасники називали «ринком», підтверджує запропоноване тлумачення слів Ґ.Л. де Боплана. Згадуваний вище османський історик Наїма теж давав зрозуміти, що ринок работоргівців пересувався слідом за татарським військом:

«Кілька днів затримавшись у тому місці, позаяк напевно слід було виступати проти кафірів (іновірців, немусульман – О.Г.), які знаходяться в [московському] таборі, аби полегшити вантаж коней і рушити порожняком, вони обговорили питання, як би урізати ціну на захоплених полонеників»³¹.

Автор трактату «Про звичаї татар, литовців та москвитян» (1550 р.) Михалон Литвин з огляду на жанрові рамки ще менше, ніж Ґ.Л. де Боплан був зобов'язаний точно й систематично описувати реалії. Тому він у цілісному наративі поєднав два типи торгівлі невільниками – гуртову та роздрібну. Перша була притаманна саме стихійному базару посеред степу:

«Коли відбувається торг, цих нещасних ведуть на багатолюдний ринковий майдан групами, вишикуваними на взірець відлітаючих журавлів, зв'язаних за шиї вдесьтьох, і продають їх десятками одразу з аукціону, причому продавець [...] голосно вигукує, [що це] невільники [...], яких щойно було впіймано»³².

²⁷ Боплан Ґ.Л. де. Опис України. – С.61.

²⁸ «Puis les vendent selon que bon leur semble lors qu'ils sont retournez en leur pays» (див.: Там само).

²⁹ Про податки, що збиралися з невільників у Кафі (Кефе) та Акермані див.: *Berindei M., Veinstein G.* Règlements de Süleyman Ier concernant le livā' de Kefe // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1975. – Vol.XVI (1), janv. – mars. – P.57–104; *Idem.* Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // Ibid. – 1981. – Vol.XXII (2/3), avril – septembre. – P.251–328; *Галенко О.* Ясир для султана: два османські кануннаме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.373–387.

³⁰ Див.: *Fisher A.W.* The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales: Some Preliminary Considerations // *Boğaziçi University Journal.* – Vol.VI. – Istanbul, 1978. – P.149–174.

³¹ *Tarih-i Na'ima.* – S.1845.

³² *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И.Матузовой, отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – Москва, 1994. – С.72.

Усупереч враженню про імпровізований базар із хаосом і безладом, що його творить письменник, аби таким чином підсилити перед читачем уявлення про дезорієнтацію й розпач, власне деталі опису свідчать про добре організований процес гуртових продажів, на якому оперували досвідчені брокери та покупці. Оптовий ринок справді за короткий час, наприклад упродовж тижня, цілком міг упоратися з продажем та перепродажем тисяч бранців. Опис також добре відтворює ажіотаж, який панував на базарі, адже, судячи з інших замальовок М.Литвина, це була значуща економічна подія для багатьох кримських татар. Зрозуміло, такий польовий торг вабив перспективами прибутку й професійних работорівців, які вирушали заради цього у степ, нехтуючи міським комфортом. Роздрібна ж торгівля потребувала часу для пошуку потрібного покупця. Крім того, вона передбачала додаткові витрати на утримання невольників (для цього існували й спеціалізовані караван-сараї, «esir hanı» – «дім бранців»), а також особливу передпродажну підготовку, метою якої було надання невольникам якомога привабливішого вигляду³³. Сам М.Литвин мимохідь уточнював, що останнє явище було поширеним, і насамперед у Кафі (Кефе), де функціонував чималий невольницький ринок³⁴.

Точна вказівка карти Мегмеда Різи на те, що кінцевий пункт маршруту набігів та стихійний торг знаходилися біля якоїсь гори, дозволяє припускати, що цим місцем був пагорб-останець, знаний нині як Бельмак-Могила (Більмак-Могила). Це – найвища точка Надазов'я (324 м над рівнем моря), біля сучасного села Трудового Куйбишевського району Запорізької області. Крім того, що такий природний об'єкт слугує примітним і надійним орієнтиром, на користь запропонованої ідентифікації свідчить той факт, що до нього справді виходила дорога від Перекопу, котра вела вододілом між р. Молочною, яка впадає в Азовське море, та р. Конкою Дніпровського басейну. Північніше починався вододіл між водозборами Дніпра й Сіверського Дінця, що по ньому пролягав подальший шлях на північ, до Москви, також зображений на карті Мегмеда Різи.

Що стосується сучасної назви Бельмак-Могили, котра надійно ідентифікується як тюркська, час її походження невідомий. Однак етимологія не відбиває значення цього місця як «Карасук»: основа «bel» означає «поперек» або «гірський перевал», а з допомогою іменникового суфіксу «-mak» утворюються конкретні поняття³⁵. Словом, ця назва позначає об'єкт, котрий нагадує поперек чи радше, у даному випадку, гірський перевал. Сам пагорб такої схожості не має. Однак ураховуючи існування на його вершині кількох поховальних

³³ Прийоми, використовувані фахівцями-работорівцями, перетворювали цю професію на своєрідне мистецтво, що, своєю чергою, навіть спричинило в ісламському суспільстві попит на спеціальну літературу з рекомендаціями з приводу купівлі рабів (див.: Müller H. Die Kunst des Sklavenkaufs: nach arabischen, persischen und türkischen Ratgebern vom 10. bis zum 18. Jahrhundert. – Freiburg, 1980. – 246 s.).

³⁴ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.73. Інформація М.Литвина вірна, що, зокрема, доводиться існуванням спеціального базарного податку на прикрашання невольників («adet-i tezyin»), котрий становив 12 акче від кожного продажу (див.: Veinstein G. Règlements de Süleyman Ier concernant le livā' de Kefe. – P.70; Başbakanlık Arşivleri. – Fon Tapu ve Tahrir Defterleri. – №214. – Saifa 19).

³⁵ Clouston G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972. – P.330. Асоціативно подібне значення: «прив'язаність, взаємозв'язок» (див.: Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – С.81 (balmaq)).

насипів, можливо, що ця тюркська назва початково стосувалася лише одного з них, який має вражаючі розміри – 8 м заввишки та близько 100 м у діаметрі. Вершина його нерівна, із прогином, що й могло послужити причиною саме такого найменування. Прогини на курганах зазвичай були наслідком їх «розкопок» грабіжниками. Інший курган на тому самому пагорбі складається з двох насипів і, отже, його вигляд теж може асоціюватися з перевалом. Таким чином, назва того чи іншого насипу могла послужити іменуванням цілого пагорба. Це припущення тим більш логічне, що «ринок на землі» після затухання на початку XVIII ст. татарських набігів на Україну та Росію поступово припинив своє функціонування, причому задовго до заселення краю в XIX ст., і його назва стерлася разом із пам'яттю про колишнє торжище. Назва ж кургану на вершині пагорба, котра до того ж була описовою й не мала негативних асоціацій із минулим, цілком могла вижити в тюркомовному середовищі та бути запозиченою осілими колоністами. Таким чином, розглянута карта Мегмеда Різи зберегла разом із назвою цінну та достовірну інформацію про це важливе, хоча й трагічне місце української історії.

The map in colour, preserved in the Military Archives of Sweden (Krigsarkivet), was drawn ca mid-18th century by the Ottoman mufti Mevlana al-Seyyid Muhammad Riza Efendi al-Kırımı as an illustration for his chronicle of the Crimean Khanate, known under the title "Seven Planets in the Stories about Tartar Rulers". This map demonstrated expansion of Muscovy in the East of Europe as well as a victorious campaign of the Crimean Khanate against Muscovy. The map drew on the European maps, already outdated by that time, and was beset of faults, including contaminations of different events. However, it contains valuable original information concerning raids of the Crimean Khanate such as routes, knowledge of the Crimean Tartars about the area, their orientation, organization of the slave trade.

Keywords: *Ottomans, Tartars, historical map, Ukraine, Muscovy, raids, slave trade.*

М.ВАВЖОНЕК*

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК ЯК ПРЕДСТАВНИК ГАЛИЦЬКИХ РАДИКАЛІВ

Життя та вибір одного з чільних представників українського радикального руху в Галичині рубежу XIX–XX ст. видатного письменника Василя Стефаника зіставляються з основними ідеологічними принципами галицьких радикалів. Тут бачимо ряд парадоксів. Радикали вважали, що нагальні соціальні проблеми на селі можна вирішити шляхом зміни структури власності на землю. А проте, В.Стефаник походив із заможної селянської родини. Важливим елементом соціальних поглядів письменника був антиклерикалізм. Але одружився він із дочкою греко-католицького священника, а наприкінці свого життя користувався фінансовою підтримкою греко-католицького митрополита Андрея (Шептицького). Ще одним цікавим фактом у його біографії стало те, що хоча В.Стефаник і був ворогом брехні та лицемірства у суспільному житті, упродовж певного часу він користувався фінансовою підтримкою від уряду радянської України.

Ключові слова: Стефаник, політична діяльність, Галичина, радикальний рух, Русько-українська радикальна партія, антиклерикалізм, Шептицький, Франко.

Український радикальний рух у Галичині являв собою нове явище, активізувавши політичне та національне життя галицьких українців. Саме у цьому середовищі народилася ідея першої української політичної організації європейського зразка, що постала 1890 р. – Русько-українська радикальна партія (РУРП). На момент її появи на політичній сцені Галичини австро-угорська держава вже певний час базувалася на принципах конституціоналізму та парламентаризму, які стимулювали процес модернізації у суспільній і політичній сферах. У цих умовах вагомим знаряддям у боротьбі за інтереси окремих соціальних та національних груп стали, власне, політичні партії.

Водночас, слід пам'ятати, що з огляду на загальну відсталість Галичини, суспільне життя у цій габсбурзькій провінції значною мірою проходило за схемами, анахронічність яких ставала дедалі відчутною. Серед місцевих владних еліт переважали консервативні середовища. У політиці сильні позиції займали великі землевласницькі аристократичні роди. Головною опорою для українського національного життя стала греко-католицька церква. Зрозуміло, що вона стримано ставилася до модернізаційних процесів і через це не могла успішно розв'язувати основні питання українців у Галичині, тобто катастрофічність структури власності на землю та практику виключення з політичного й публічного життя.

Засновники радикального руху представили власний діагноз проблем, від яких потерпало українське село, та шукали виходу з цієї ситуації. Треба підкреслити, що радикалам не вдалося розробити єдиного рецепта, усередині партії проявилися конфлікти та поділи. Так, у 1890-х рр. виокремилися три фракції: радикально-національна, соціалістична (марксистська), «тверді радикали».

* Вавжонек Міхал – доктор наук гуманістичних, ад'юнкт кафедри українознавства Ягеллонського університету (Краків, Польща)
E-mail: ktwawrzonek@gmail.com

Переломним виявився 1899 р., коли симпатика марксистської ідеології створили окрему соціал-демократичну партію. Своєю чергою, частина членів РУРП уклала компромісну угоду з представниками так званих народовців. У результаті виникла нова структура – національно-демократична партія. «Тверді радикали» мали залишитися незалежними та безкомпромісними «так у відношенні до народовців та москвофілів, як і до польських консерваторів і національних демократів». Імовірно союзи вони були готові укласти лише з соціал-демократами та, за певних умов, із польськими селянськими партіями¹. І.Лисяк-Рудницький до каталогу характерних прикмет радикалів додав ще «войовничий антиклерикалізм», розташувавши їх між російськими соціалістами-революціонерами та селянськими партіями Центрально-Східної Європи².

Ідеологічні розбіжності почасти виникали з конфлікту між «старими» активістами (як І.Франко, М.Павлик) та «молодими» симпатиками радикалізму, до яких зараховують В.Будзиновського, Ю.Бачинського³. Суттю радикалізму (в його «твердому» варіанті) було заперечення існуючого суспільного та політичного ладу. Якоюсь мірою це була антисистемна сила. Утім, не повністю, адже радикальна партія брала участь у виборах, боролася за депутатські мандати у представницьких органах.

Як на цьому тлі виглядає особа Василя Стефаника, котрий із молодих років брав активну участь у радикальному русі? Дуже особливо. Зокрема, коли зіставимо «суспільне походження» видатного новеліста з основними засадами аграрної програми радикалів, які ще в 1890-х рр. сформулював І.Франко. Згідно з ними, поліпшення долі галицького селянства залежало від докорінної реформи землеволодіння. Кожне господарство повинно мати площу, яка забезпечуватиме йому самодостатність існування. У зв'язку з поступовим процесом розподілу земель у Галичині це було нереальним. Тому І.Франко стверджував: слід покинути закорінену у традиції приватну власність та перейти до колективних форм господарювання. Звідси – пропозиція націоналізації землі, яка, на думку автора «Мойсея», становила «зі своєї природи спільне добро народу». І.Франко стверджував, що в галицьких умовах приватна власність була «неетичною»⁴.

Тим часом В.Стефаник народився та зростав у сім'ї, яка за своїм майновим статусом різуче відрізнялася від пересічних галицьких умов. Його батьки, згідно з визнанням сина письменника – Юрія Стефаника, належали до «селянської аристократії»⁵. Батько автора «Синьї книжечки» отримав у спадок господарство площею 18 моргів. Упродовж сорока років воно збільшилося в десять разів і на початку ХХ ст. Семен Стефаник хазяйнував уже на 180 моргах. Не дивно, що він зміг послати молодого Василя на навчання до Кракова, на престижний медичний факультет. Хотів, щоби син став «паном»,

¹ *Totczyk R.* Radykalowie i socjaldemokraci: Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890–1914. – Szczecin, 2007. – S.176–177.

² *Лисяк-Рудницький І.* Историчні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.438.

³ Див.: *Himka J-P.* Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895 // *Slavic Review.* – Vol.41. – №2 (Summer, 1982). – P.219–235.

⁴ *Idem.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). – Cambridge, 1983. – P.121.

⁵ *Стефаник Ю.* Роздуми про батька. – К., 1999. – С.41.

тож не шкодував грошей на його утримання у «великому світі». Згідно зі спогадами В. Стефаника, він одягався в найкращих кравців та вважався одним із найбільш елегантних студентів університету⁶. У цьому контексті дуже своєрідно виглядає зміст його листа від 1884 р. до друга, радикального діяча А. Шмігельського, де, між іншим, читаємо: «Наша нація, це самі робучі мужики. По цьому прийдемо до заключення, що економічно ми, русини, усі майже рівні. На цій точці усім нам рівна і та сама дорога: добиватися такого життя, аби воно було життя повне, таке, до якого нас цивілізація довела»⁷.

Попри такі егалітарні переконання, В. Стефаник не покинув свого елітарного середовища. Одружився з Ольгою Гаморак, дочкою греко-католицького пароха у Стецеві. Після шлюбу почав господарювати на землі свого тестя. Одночасно залишався активним учасником радикальної (відкрито антиклерикальної) партії. За декілька років він переселився до родинного Русова, де батько надав йому господарство площею 18 моргів та матеріал на хату. Принагідно нагадаємо, що в той час пересічні селяни у Східній Галичині мали від 3 до 4,5 моргів землі, а господарств, більших за 10 моргів, було лише 0,9%⁸.

Цей своєрідний конформізм у приватному житті В. Стефаник поєднував із дуже принциповою позицією в публічних виступах та ідеологічних питаннях. У своїй політичній діяльності як активіст, агітатор він демонстрував усі, притаманні радикалам, риси. За антисистемну поведінку навіть потрапив на кільканадцять днів під арешт. Не дав себе залякати та майже прямісінько з тюрми прибув на чергові партійні збори, «щоб мужикам показати, що за “бунтацію” не гниється довго в криміналі, а так, потрошки»⁹. За зразок для української інтелігенції він згадував діячів польського соціалістичного руху, серед котрих, як із подивом підкреслював В. Стефаник, упродовж вісімнадцяти років було «160 інтелігентних жертв [...], 7 повішених, а решта в Сибірі і австрійських криміналах»¹⁰.

Весь час письменник належав до «твердого ядра» радикальної партії. Критикував фракційні розподіли. «Романчукісти і москвофіли стараються увійти в урядову партію, – писав він 1899 р. до своєї майбутньої дружини О. Гаморак. – Дике хапання руських патріотів. Загальне враження є таке, що ті люди не мають ані розуму, ані сумління. [...] Спекулянти на почесі і кар'єру»¹¹.

В. Стефаник ніколи не був прихильником «ортодоксального соціалізму»¹², тому не приєднався до соціал-демократичної гілки С. Вітика та Ю. Бачинського. Послідовно відкидав середовище народовців, на компроміс з якими пішла інша група радикалів. За рік до їхнього виходу з лав радикальної партії в листі до О. Кобилянської у принизливому тоні висловлювався про ті еліти, на які спиралося офіційне українське політичне та суспільне життя: «Складочки,

⁶ Гаморак Ю. Твори Василя Стефаника. – Л., 1942. – С. XXI.

⁷ Цит. за: Стефаник Ю. Роздуми про батька. – С. 45.

⁸ *Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego: Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908.* – Toruń, 1996. – S. 113.

⁹ Лист до В. Морачевського // Василь Стефаник: публіцистика: Вибране із статей, промов та листів. – К., 1953. – С. 63.

¹⁰ Лист до О. Гаморак // Там само. – С. 76.

¹¹ Там само. – С. 88.

¹² Стефаник Ю. Роздуми про батька. – С. 46.

товариствка, жебранинка, літературка»¹³. Через рік один із представників цього висміюваного В.Стефаником істеблїшменту – С.Смаль-Стоцький – видасть першу збірку його новел: «Синю книжечку»¹⁴.

Можливо, однією з причин того, що письменник негати́вно сприймав середовище народовців, були їхні дуже тісні зв'язки з греко-католицькою церквою. Невипадково на першому з'їзді Русько-української національної партії, яка виникла на базі компромісу між частиною радикалів та критикованих В.Стефаником «романьчукістів», третину делегатів становили саме священники¹⁵. Антиклерикалізм був одним з основних пунктів програми радикалів. Сам В.Стефанік неодноразово негати́вно висловлювався про роль, яку у суспільному житті, зокрема на селі, відіграє духівництво. Цікаво, що письменник та інші його однодумці з радикального табору особливо неприхильно ставився до представників молодшого покоління, вихованців так званої «добромильської реформи», у рамках якої було відновлено василіанський чин. Наприклад, І.Франко за два роки після початку згаданої реформи назвав її виконавців «езуїтськими плевами», а сама вона в його оцінці була черговим прикладом «римської захланності». Крім того, доктринальні підстави реформи він окреслив як «патріотично-ультрамонтанське безглуздя»¹⁶. Кільканадцятьма роками пізніше автор «Мойсея» надрукує працю «Соціальна акція: Соціальне питання і соціалізм»¹⁷, в якій критично обговорюватиме пастирське послання митрополита Андрея (Шептицького) на соціальну тематику¹⁸. Хоча текст І.Франка мав свідомо полемічний характер, усе ж таки він був написаний у дуже стриманому тоні. Попри це, у ньому «реформованим езуїтами василіянам» також закидалося змішування «релігії з політикою».

К.Трильовський – представник «твердих» радикалів, засновник організації «Січ», – видав 1921 р. «Січковий співаник». До цієї збірки серед іншого ввійшла «Хлопська пісня», де були такі рядки:

А ви, лазуїтські василіяни,
Ідіть до Африки між поганів.
А нам вас до хрїну тут потреба
Ми і без вас трафимо до неба!
Ой вже давно тїї часи втекли,
Як ви людей живцем в огни пекли,
Ми ж не дурні вівці в чистім полю,
Щоб ви в римську вели нас неволю»¹⁹.

¹³ Лист до О.Кобилянської // Василь Стефанік: публіцистика: Вибране із статей, промов та листів. – С.85.

¹⁴ Стефанік Ю. Роздуми про батька. – С.54.

¹⁵ Totczuk R. Radykałowie i socjaldemokraci... – S.196.

¹⁶ Франко І. Реформа домініканів і реформа василіанів // Його ж. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. – Т.46, кн.1. – К., 1985. – С.592.

¹⁷ Повний текст див.: Іван Франко про соціалізм і марксизм: Рецензії і статті / Ред. Б.Кравців. – Нью-Йорк, 1966. – С.152–190.

¹⁸ Пастирське послання митр. Шептицького до дух. «О квестії соціальної» // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали: 1899–1944: Церква і суспільне питання. – Т.ІІ, ч.1 / Ред. А.Кравчук. – Л., 1998. – С.137–177.

¹⁹ Січковий співаник. – Відень, 1921. – С.46.

Слід додати, що антиклерикальні настрої К.Трильовського мали вибірковий характер, стосуючись передусім греко-католицького духовництва. Місцева адміністрація у своїх звітах наголошувала на тому, що січові активісти намагалися позбавити віри українських селян та визволити їх від впливу священників і церкви²⁰.

Із погляду В.Стефаника, священство поділялося на «молодих» та «старих». Цих останніх народ не дуже шанував, але все ж таки толерував. Натомість «молоді попи» почали конкуренцію з радикалами за вплив на селі, а крім того вони «прикликають поезуїчених василіян на місію»²¹. На думку письменника, палка пастирська діяльність представників молодого покоління священників мала наслідки, протилежні до сподіваних. Замість відродження віри та релігійного життя передусім виникали суперечки між народом і духовництвом, яке насильно вводить «брацтва *serca Jezusowego*» та хоче «церкву спольщити»²².

Автор «Синьої книжечки» дійшов висновку, що «молоді попи» самі викликали війну з народом, і саме на них падає відповідальність за випадки переходу на православ'я. В.Стефаник влучно звертав увагу на те, що за імпортованим із Росії православ'ям «як тінь» ідуть різні секти (штундисти, безпопівство)²³, що може призвести до повного падіння релігійного життя. «Чи радикали винні цьому?», – запитував він. Однак це запитання тільки на перший погляд видається суто риторичним. Наприклад, у 1903 р. у Залуччі формальні справи, пов'язані з переходом частини жителів на православ'я, допомагав полагодити згадуваний вище провідний радикал К.Трильовський²⁴.

Здається, що ненадовго антиклерикальна позиція В.Стефаника дещо змінилася. Це сталося після того, як він відвідав селянське віче у Кракові. Описуючи хід подій на цих зборах, письменник зазначав, що польські селяни говорили про ті самі проблеми, що й «на наших вічах». Своім досвідом у боротьбі за права народу поділився з учасниками мітингу І.Франко. Однак великою несподіванкою для В.Стефаника стало те, що збори проходили під керівництвом «попа» – римокатолицького священника Ст.Стояловського. До цього моменту письменник був переконаний у тому, що «годі бути попом і мужицьким приятелем нараз»²⁵.

За деякий час В.Стефаник відвідав інше селянське віче – у Ряшеві (Жешуві). Оскільки головував на зборах світський активіст Я.Стапінський, а ксьондза Ст.Стояловського не було, він іронічно коментував: «Диво сталося з кс. Стояловським. Він поїхав у Рим, відсидів за свої народолюбні гріхи кару, перепросив біскупів та й повернув до нас вже порядним попом». Зрештою письменник-радикал пророкував: «Так станеться кожному попові руському і польському, як котрому забагнеться їхати на двох конях. Треба або молитися за мужиків, аби їх бог відвернув від радикалізму, або приставити до радикалів і реверенду з себе скидати»²⁶.

²⁰ *Osadczy W.* Święta Ruś: Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. – Lublin, 2007. – S.560.

²¹ Василь Стефаник: публіцистика: Вибране із статей, промов та листів. – С.35.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ *Tomczyk R.* Radykałowie i socjaldemokraci... – S.215.

²⁵ Василь Стефаник: публіцистика: Вибране із статей, промов та листів. – С.21.

²⁶ Там само. – С.23.

Усупереч тому, що писав В.Стефанік, Ст.Стояловський, незважаючи на різні неприємності з боку вищої церковної ієрархії, не відступив від своєї суспільної та політичної діяльності, весь час брав активну участь у селянському русі, до кінця життя був депутатом крайового сейму²⁷. Помилку В.Стефаніка можна пояснити тим, що письменник просто відвідав два зібрання різних конкуруючих селянських організацій: Християнсько-селянську партію (Stronnictwo Chrześcijańsko-Ludowe) очолював «непокірний піп» Ст.Стояловський, Селянську партію (Stronnictwo Ludowe) – Я.Стапінський. Імовірно, що автор «Синьої книжечки» не дуже розбирався у структурі селянського руху в Галичині, або свідомо «пристосовував» дійсність до проповідуваної антиклерикальної схеми, в якій священники та селяни були приречені на протистояння й мали залишатися у протилежних таборах.

У цьому контексті цікавим видається зміст листування В.Стефаніка з митрополитом Андреем (Шептицьким) 1930-х рр. У 1934 р. дуже хворий письменник просив предстоятеля греко-католицької церкви про зустріч. Одночасно підкреслював, що він «правдиво прив'язаний» до особи ієрарха²⁸. Пригадаймо, Шептицький репрезентував ті суспільні групи, що їх радикали так палко атакували та критикували – клір і землевласників-аристократів. Несподіванкою був також зміст листа від 10 грудня 1934 р., де В.Стефанік писав, що з симпатією ставиться до митрополита ще з давніх часів, коли той перебував у Русові на місії (а це було в 1897 р.)²⁹. Майбутній очільник церкви прибув сюди як василіянин, вихованець ненависних радикалам езуїтів. Шептицький був тоді одним із цих «молодих попів», з якими у своїх тодішніх виступах так активно змагався молодий радикал В.Стефанік. Син письменника та автор його біографії Ю.Стефанік засвідчував, що з часу цієї першої зустрічі в 1897 р. батько з подивом та пошаною ставився до особи й діяльності Андрея (Шептицького). За його словами, уже 1900 р., тобто негайно після прийняття онуком графа Фредра посту голови греко-католицької церкви, В.Стефанік мав писати до свого майбутнього тестя о. Кирила Гаморака, що новий галицький митрополит правильно поводить стосовно «русинів»³⁰. Слід сказати, що зовні письменник не рекламував своєї симпатії до визначного церковнослужителя. У публічному просторі, зокрема в перший, найактивніший, період політичної діяльності, В.Стефанік намагався пристосуватися до загальноприйнятої антиклерикальної парадигми галицьких радикалів.

У згаданому вище листі від 10 грудня 1934 р. письменник визнавав, що з часу, коли Шептицький проводив у Русові місії, «богато поблудив»³¹. Важко однозначно оцінити його ставлення до митрополита. Можливо, воно змінювалося залежно від періоду. Безсумнівно, що під кінець свого життя В.Стефанік став боржником голови греко-католицької церкви, передусім у матеріальних питаннях. Це – велика несподіванка, оскільки ще під кінець ХІХ ст. радикали на вічах агітували проти «націоналістично-клерикально-шляхетського зв'язку»³².

²⁷ Докл. див.: *Szaflik R. O rząd chłopskich dusz.* – Warszawa, 1976.

²⁸ Листи Василя Стефаніка до Андрія Шептицького // Записки НТШ: Праці філологічної секції. – Т.СХХІ. – Л., 1990. – С.314.

²⁹ Там само.

³⁰ List do K.Namoraka, 1900 r. // Василь Стефанік: публіцистика: Вибране із статей, промов та листів. – С.72.

³¹ Листи Василя Стефаніка до Андрія Шептицького. – С.314.

³² *Tomczyk R. Radykalowie i socjaldemokraci...* – S.69.

В особі Шептицького акумулювалися всі найбільш «погані» з суспільного та політичного погляду прикмети. Натомість вийшло так, що він із 1932 р. постійно матеріально підтримував В.Стефаника³³. Автор «Камінного хреста» звертався до митрополита не тільки у фінансових питаннях – він також просив його підтримки в різних побутових справах для багатьох осіб, у тому числі для свого сина у зв'язку з його виїздом до Канади³⁴. Доступні архівні джерела засвідчують, що ієрарх справді дуже швидко відреагував у цій справі³⁵.

Цікавий сюжет з'явився в листі В.Стефаника до галицького митрополита від 16 травня 1936 р. Письменник згадував у ньому про конфлікт в управі товариства «Просвіта». Із його слів виникало, що всі діячі на чолі з І.Макухом, які були пов'язані з радикалами, втратили в ній свої посади. У зв'язку з цим з'явилася пропозиція, щоб В.Стефаник, як почесний член «Просвіти», запропонував у цій справі. Однак у листі до митрополита він писав: «Я се міг би зробити лише тоді, коли б ся справа ані трошечки Вас не обходила»³⁶. Інакше кажучи, свою поведінку В.Стефаник намагався підпорядкувати opinii церковного ієрарха. Трьома місяцями пізніше письменник повідомляв галицькому митрополитові, що після того, як прочитав пастирське послання «Осторога перед загрозою комунізму» від 2 серпня 1936 р., він вирішив, що не підтримає І.Макуха та не пристане до протестів³⁷. Чи можна на цій підставі стверджувати, що під кінець життя В.Стефаник відмовився від одного з основних елементів радикального світогляду – антиклерикалізму? А чи, можливо, від самого початку він не дуже-то себе з ним і ототожнював? Це питання вимагає глибшого аналізу, і ми не будемо його тут вирішувати.

Напевно, набагато менше проблем виникає у випадку ставлення В.Стефаника до І.Франка. Він завжди дуже поважав автора «Мойсея», попри те, що на короткий час їхні політичні шляхи розійшлися. У 1899 р. І.Франко задекларував, що він почуваеться передусім «русином», а лише потім – «радикалом». Тому він пристав до Русько-української національно-демократичної партії. Це був великий удар для діячів, які залишалися вірними радикальному прапорі³⁸. В.Стефаник ще у студентські часи дорогою з Кракова додому завжди відвідував І.Франка у Львові. Захоплення ним продовжилося також і після смерті Каменяра. Достатньо буде згадати написану в 1925 р. новелу «Дід Гриць», де знаходимо справжній апофеоз постаті І.Франка, який зростає до ролі своєрідного селянського «Месії».

Тому можна сподіватися, що В.Стефаник погоджувався з Франковим підходом до сутності радикалізму. І.Франко вважав, що радикалізм – це «спосіб мислення, який прямує до суті кожної справи, до природних наслідків кожної думки». Посилаючись на вказівки М.Драгоманова, він жадав, щоб інтелігенція «служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою»³⁹.

³³ Стефаник Ю. Роздуми про батька. – С.73.

³⁴ Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького. – С.323.

³⁵ Лист єпископа Василя Ладика до митр. А.Шептицького про поширення комуністичної агітації в Канаді // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність... – Т.ІІ, ч.2 / Ред. А.Кравчук. – Л., 1999. – С.866.

³⁶ Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького... – С.322.

³⁷ Там само. – С.323.

³⁸ Тотсзук R. Radykałowie i socjaldemokraci... – S.201.

³⁹ Франко І. Галицьке українофільство // Його ж. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. – Т.46, кн.1. – С.445.

Така поведінка вимагала відваги, передбачала нонконформізм у суспільній і політичній діяльності й необхідність перемагати встановлені схеми та стереотипи.

Із нашого погляду, особливо цікавим видається момент, коли І.Франко 1899 р. покинув радикальну партію та приєднався до «романьчуків». Усупереч звинуваченням у кон'юнктурному ставленні до політичної діяльності, 1904 р. він повернувся до радикалів, які після поділів були дуже ослабленими. Тоді у складі цієї організації перебували переважно «неосвічені мужики», діячі місцевого рівня «без більшої інтелектуальної та політичної культури»⁴⁰. Союз із націоналами розчарував І.Франка з декількох причин. Він закидав націонал-демократам політичне відокремлення від дійсності, відсутність внутрішньопартійної демократії. Уважав, що представники цього табору ставляться до народу як до «бездушної та безкритичної худоби»⁴¹.

Але незабаром І.Франко не завагався також розпочати боротьбу зі схильністю міфологізувати одну з найвидатніших постатей радикального табору – М.Павлика. У 1905 р. відбувалися заходи щодо відзначення 30-ліття його діяльності. Членом оргкомітету був також В.Стефаник. І.Франко не вагаючись ішов напролом, усупереч сотням вітальних телеграм, які на ім'я М.Павлика надходили з усієї Галичини, Наддніпрянської України та Західної Європи. У статті, надрукованій в «Літературно-науковому віснику», він перелічив цілу низку прорахунків достойного ювіляра: фінансове використання М.Драгоманова, зловживання коштами, які надходили з Наддніпрянщини, брак критичного погляду на себе, егоїзм, невиразні результати наукової та публіцистичної діяльності тощо. При тому І.Франко чітко підкреслював, що коли писав цю «ювілейну» статтю, ним не керувала «особиста злість, ані партійна пристрасть», а тільки «бажання правди» («Лиш усталення фактичної правди видалося мені доконче потрібним із огляду на ті численні легенди, які росли вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика, і яким поперед усього здається повірив він сам»)⁴². Так що можна висловити тезу, що в розумінні І.Франка радикалізм означав не стільки розбудовану ідеологічну систему, як особливе світосприйняття, у центрі котрого знаходилася правда, до якої слід доходити шляхом раціональної та максимально об'єктивної рефлексії. Крім того, із цим нерозривно було пов'язане призначення на проповідування цієї правди, свідчення про неї, незалежно від обставин, зокрема від особистих наслідків, до яких така поведінка може довести. І.Франко наголошував на тому, щоб не «канонізувати» одні постаті «як пророків і національні святощі» та не «проклинати інших як дияволів»⁴³. Закидав галицьким політичним діячам усіх таборів, що не вміють у своїх політичних супротивниках побачити «працівників на народній ниві», не можуть «спокійно оцінювати їхні вади та заслуги».

Як із цієї перспективи виглядає особа В.Стефаника-радикала? Автор «Синьої книжечки» переважно стримано ставився до партійних суперечок. Попри те, що впродовж 10 років він був депутатом у віденському парламенті,

⁴⁰ Tomczyk R. Radykalowie i socjaldemokrasi... – S.205.

⁴¹ Ibid. – S.307.

⁴² Франко І. Михайло Павлик // Іван Франко про соціалізм і марксизм... – С.232.

⁴³ Франко І. Галицьке українофільство. – С.446–447.

не ангажувався у внутрішні політичні протистояння між українськими фракціями. Уважав своєю заслугою те, що за весь час власного «депутатства» жодного разу не промовляв у поточних парламентських дебатах, натомість зосередився на полагодуванні конкретних справ⁴⁴.

Однак, здається, що в одному дуже важливому питанні В. Стефаникові забракло цієї обережної розумності, якої слід очікувати від радикала. Йдеться про «пенсію», котру письменник формально отримував від уряду УСРР. У 1927 р. газета «Діло» повідомила, що радянська влада призначила грошові допомоги для О. Кобилянської та В. Стефаника. Це був один з елементів «культурної політики», яку більшовики вели стосовно видатних українських представників культури та науки в Галичині. Радянська Україна зваблювала їх нагодою опублікувати великими тиражами їхні твори, можливістю поставити їх на сцені, або (як це було у випадку вчених) перспективою належності до наукової еліти, що гуртувалася у Всеукраїнській академії наук. Надзвичайно привабливими були також гонорари, які видавництва УСРР пропонували за надруковані твори. Вони втричі перевищували суми, котрі могло запропонувати Наукове товариство імені Шевченка⁴⁵. Галицькі члени ВУАН (К. Студинський, О. Колесса, В. Щурат) уклали дуже корисні договори: 1/3 зарплатні виплачувалася в рублях, а 2/3 – у валюті⁴⁶.

В. Стефаник дуже охоче користувався плодами культурного обміну з УСРР. Його твори друкувалися за Збручем, письменник одержував за них гонорари, про які ніколи не міг і мріяти⁴⁷. Однак натомість у радянських виданнях його тексти «модифікувалися» таким чином, щоб відповідати ідеологічним вимогам «класової» пропаганди. У рецензії на одне з них читаємо: «Видавці зовсім без церемонії змінювали текст і нічого не згадували про зміну, так, що хто не знає творів Стефаника [...], той навіть не догадається, як і кілька перероблено»⁴⁸. Д. Донцов у 1927 р. писав: «Те саме, що з Шевченком, зробили й з Стефаником [...]: скаструваного, підстриженого й насмарованого до смаку пануючої російсько-жидівської меншості на Україні – потягли й Стефаника до комуністичного Пантеону»⁴⁹. Здається, що письменник погодився платити цю велику ціну. Крім того, він навіть мав намір скористатися запрошенням ЦК КП(б)У та відвідати УСРР. Точні причини, через які ця поїздка так і не відбулася – невідомі. Можливо, дозволу не дала польська влада⁵⁰.

Уряд УСРР почав виплачувати В. Стефаникові гроші з 1928 р. Письменник не дав втягнути себе у співробітництво з радянською пресою. Але з часою відстані видно, що це й не було головною метою ініціаторів такого рішення. Як і у випадку виплат для галицьких науковців, тут передусім ішлося про те, щоб одержувачі коштів стали незалежними від суспільних та культурних організацій, пов'язаних з Українським національно-демократичним

⁴⁴ Гаморак Ю. Твори Василя Стефаника. – С. XXVIII.

⁴⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 172.

⁴⁶ Там само. – С. 178–180.

⁴⁷ Стефаник Ю. Роздуми про батька. – С. 68.

⁴⁸ Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція... – С. 319.

⁴⁹ Там само. – С. 320.

⁵⁰ Там само. – С. 321.

об'єднанням (УНДО), та від польської влади. Завданням генерального консула СРСР у Львові, котрий допомагав налагоджувати відносини між представниками української інтелігенції в Галичині та УСРР, було «вносити незгоду» в політичне й суспільне життя⁵¹.

В.Стефанік, виправдовуючи своє рішення про прийняття грошей від радянської влади, твердив, що вони – «українського народу, не большевицьких комісарів»⁵². Чи була щирою ця наївність? Сумнівно. Адже 1927 р., коли письменник роздумував щодо «пенсії», справжній характер більшовицької влади був уже дуже добре відомим. Говорили про це та писали представники польської лівиці, у тому числі І.Дашинський, який до Першої світової війни підтримував контакти з галицькими радикалами. У надрукованій того ж 1927 р. брошурі він, зокрема, стверджував: «Диктатура пролетаріату в більшовицькій Росії – це від самого початку влада гвалту та насилля меншості над більшістю. Меншість, що тримає владу, не становить навіть піввідсотка населення й утримується при владі за допомогою такого жорстокого та кривавого насилля, що жодне інше цивілізоване суспільство подібної тиранії не витримало би»⁵³. За шість років до цього засновник польського соціалістичного руху Б.Лімановський попереджав, що більшовизм «шукає підтримки в найгірших проявах людського егоїзму, ставиться легковажно до виведених із багатовікового досвіду моральних принципів, із погордою топче такі основні цивілізаційні здобутки, як гуманізм та демократія»⁵⁴. У 1926 р. М.Недзялковський писав, що в більшовицькій державі править «жменька головних керманічів, яка спирається на військо та добре організовану поліцію»⁵⁵.

Але в пошуках правди про СРСР не треба було навіть удаватися до писань польських соціалістів – достатньо почитати львівське «Діло». Газета ця дуже широко інформувала про ситуацію в УСРР. За три місяці до остаточного рішення про надання В.Стефанікові радянських виплат часопис передав реферат голови Українського клубу в польському сеймі Ю.Левицького. Політик заявляв, що КП(б)У аж ніяк не представляє 25 млн «чисто українського населення» республіки та нехтує інтересами селянства⁵⁶.

Тим часом В.Стефанік в інтерв'ю для того ж таки «Діла» докоряв діячам УНДО за, згідно з його словами, схильність до компромісів з «польськими паннами». Письменник сказав також, що «як довго існуватиме панська Польща, наш селянин не одержить від неї землі». Далі він стверджував, що селяни самі мають собі цю землю взяти, а «революція на великій Україні показала нам, коли і як це робиться... Та єдина Україна, яка існує у світі, створена не вашими з'їздами і не вашими статтями. Але ми, мужики, не боїмося більшовиків, бо всі ми більшовики в душі, хоч нам часто страшно робиться від цього слова»⁵⁷.

⁵¹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція... – С.310.

⁵² Стефанік Ю. Роздуми про батька. – С.69.

⁵³ Czy socjaliści mogą uznać «dyktaturę proletariatu»? Lubelski Okręgowy Komitet Robotniczy PPS. – Lublin, 1927 [Електронний ресурс]: <http://www.polskietradycje.pl/article.php?artykul=234>

⁵⁴ Цит. за: Stoczevska B. Antykomunizm w polskiej myśli socjalistycznej do roku 1939 [Електронний ресурс]: <http://www.polskietradycje.pl/article.php?artykul=366>

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ В орбіті української проблеми // Діло. – 1928. – 6 липня. – С.1.

⁵⁷ Василь Стефанік: публіцистика: Вибране із статей, промов та листів. – С.56.

Як інтерпретувати сенс цих слів В.Стефаника? Дещо дивно вони звучали від принципового радикала, який ще 1899 р. відкинув марксистську програму соціальної революції та не пристав до групи колишніх соратників, котрі перейшли до соціалістів. Уже 1897 р. В.Будзиновський, у чиему часопису В.Стефаник друкував свої перші твори, передбачав, що марксистки намагатимуться перетворити українських селян на жебраків без землі⁵⁸. Син письменника стверджував, що його батько жодною мірою не довіряв більшовикам та «панічно їх боявся»⁵⁹.

Можливо, що пояснення змісту згаданого інтерв'ю В.Стефаника дуже прозаїчне. Власне 1927 р. у Львові відкрилося радянське консульство. Тоді народилася ідея надати обраним представникам української галицької інтелігенції радянські «пенсії». Незалежно від того, що насправді думав В.Стефаник про більшовицьку владу в Україні, його інтерв'ю напевно дозволило радянському консулові у Львові позитивно зарекомендувати ідею довічних виплат для письменника. Ю.Стефаник згадував, що тоді батькові не вистачало коштів на навчання своїх дітей, він «біднував та заліз у борги»⁶⁰.

Таким чином, у справі мотивів згоди В.Стефаника на допомогу з боку радянської влади найбільш вірогідно звучить його відповідь одному з польських чиновників: «Вони, дурні, дають, а я, розумний, беру!»⁶¹. На перший погляд у цих словах криється справжня «мужицька» мудрість. Натомість не знаходимо в ній ані критичного підходу до дійсності, ані налаштування проти фальші та лицемірства у суспільному житті, ані безкомпромісного прямування до правди, тобто «програмних» ознак галицьких радикалів. Більшовики, завдяки виплачуванню грошам, змогли незабаром послуговатися В.Стефаником, щоб легітимізувати своє панування у Західній Україні. Автор «Синьої книжечки» дуже наївно міркував, що йому вдасться жити за рахунок радянської влади та одночасно відмежовуватися від неї.

Дуже характерно, що визначний український письменник відмовився від «довічної пенсії» лише 1933 р.⁶², тобто тоді, коли в УСРР сотні тисяч селян сплачували власним життям за своє протистояння колективізації. Слід зазначити, що через декілька місяців фундатори «пенсії» все ж таки її забрали б⁶³. Крім того, коли В.Стефаник «попрощався» зі своїми радянськими добродіями, він уже отримував допомогу від митрополита Андрея (з 1932 р.). Тобто виходить, що впродовж деякого часу письменник мав одночасно двох меценатів: більшовиків і предстоятеля греко-католицької церкви. Перші заохочували його до тіснішої співпраці, своєю чергою другий розраховував на його підтримку у зусиллях, які мали демаскувати справжнє обличчя комунізму. У вересні 1936 р. В.Стефаник переконував митрополита: «Все те, що маю написати про більшовиків, то напишу за кілька днів»⁶⁴. Не встиг. За три місяці прийшла смерть. В.Стефаник не

⁵⁸ *Totczyk R.* Radykałowie i socjaldemokraci... – S.175.

⁵⁹ *Стефаник Ю.* Роздуми про батька. – С.67.

⁶⁰ Там само. – С.68.

⁶¹ *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція... – С.329.

⁶² *Стефаник Ю.* Роздуми про батька. – С.70.

⁶³ *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція... – С.330.

⁶⁴ Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького... – С.323.

висловився рішуче ані за радянський порядок, ані проти нього. Завдяки цьому комуністична влада після 17 вересня 1939 р. могла користуватися його образом задля виправдання нових порядків, які настали в Галичині внаслідок пакту Молотова – Ріббентропа. Уже у травні 1941 р. в Русові почав працювати музей письменника, котрий тимчасово припинив діяльність з огляду на «віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз»⁶⁵.

У дослідженнях постаті Стефаника-політика дуже корисним буде звернутися до класичної концепції сенсу політичної активності, запропонованої М.Вебером в есе «Політика як професія та покликання»⁶⁶. Тоді зможемо виділити деякі спільні, характерні для середовища радикалів елементи, незалежно від фракційності та різного політичного вибору. Передусім дуже часто «пристрасть», про яку писав німецький соціолог, заміщувалася в них «стерильним збудженням». Також їм бракувало почуття відповідальності та здатності піддатися впливу реальності. Гаряча пристрасть перемагала «холодним окоміром». Це стосувалося й В.Стефаника. У дуже багатьох випадках серед радикалів «етика переконань» посідала перше місце перед «етикою відповідальності». Суть підходу радикалів до політики полягала в тому, що вони мали жити «для політики», а не «за рахунок» політики. Політична діяльність вважалася своєрідною місією, яку годі було продати за матеріальні прибутки чи привілеї. Упродовж багатьох років письменник дотримувався цього принципу. Тому його рішення про прийняття «пенсії» від радянської влади наклало своє тавро на обличчя цього політика-радикала. В.Стефаник почав жити не «для» політики, але «за її рахунок».

⁶⁵ *Микитась В.Л.* Правда про Василя Стефаника: Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій творчості письменника. – К., 1975. – С.36.

⁶⁶ *Weber M.* Polityka jako zawód i powołanie // Polityka jako zawód i powołanie. – Kraków, 1998. – S.55–111.

One of the more important representatives of the Ukrainian radical movement at the turn of the 19th century in Halychyna was the outstanding writer Vasyl Stefanyk. The aim of the article is an attempt to confront his life and the choices he made with the basic ideological principles of the radicals. With regard to this issue, one can see a number of paradoxes. The radicals thought that the pressing rural social problems could be solved by altering the land ownership structure. However, Stefanyk came from a rich peasant family and his father owned a substantial amount of land by local standards. The important element of his social observations was anticlericalism but on the other hand he married a Greek Catholic priest's daughter and at the end of his life was financially supported by the Greek Catholic metropolitan archbishop Andrei (Sheptyts'kyi). Another surprising fact in his biography is that although Stefanyk was a fierce enemy of falsehood and hypocrisy in social life he took a salary from the Soviet government of Ukraine for some time.

Keywords: *Stefanyk, politics, Halychyna, radical movement, Ukrainian Radical Party, anticlericalism, Sheptyts'kyi, Franko.*

Л.І.Синявська*

ФІНАНСУВАННЯ РОБОТИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ НА СХОДІ Й ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1917–1918 рр.

Визначається вплив порядку та способів фінансування промислових підприємств сходу й півдня України в 1917–1918 рр. на їх діяльність в умовах протистояння різних політичних сил, які претендували на контроль за промисловістю регіону. Показано вплив змін в інвестиційному кліматі на збереження виробничих зв'язків між підприємствами та виконання ними замовлень попередніх років з аналізом перебігу інфляційних процесів та роботи банківських установ.

Ключові слова: Перша світова війна, державне регулювання економіки, військова промисловість, фінанси, кредит.

Революційні події 1917 р. та громадянська війна підірвали систему фінансування промисловості, що існувала в Російській імперії. Криза й розпад державного апарату на місцях зумовили призупинення фінансування Тимчасовим урядом у 1917 р. значної частини проектів. Утворення Української Центральної Ради призвело до виходу не лише нового суб'єкта на світову арену, а й до утворення певної вертикалі виконавчих органів, які забезпечували здійснення економічної політики, спрямованої на реалізацію уявлень про побудову економічних зв'язків на основі поглядів соціал-демократів. Останні передбачали, між іншим, захист інтересів робітників і селян із вирішенням земельного питання та поширенням участі робітників в управлінні виробництвом, а також заходи, пов'язані з певним обмеженням впливу великого капіталу. Революційна романтика у вирішенні питань формування економічної політики держави, впливала на дії урядовців поряд із прагненням до особистого збагачення, самоутвердження через прийняття певних урядових рішень, навіть якщо вони суперечили здоровому глузду.

Східно- та південноукраїнські території опинилися у сфері протиборства кількох суб'єктів політики, утворених на території колишньої Російської імперії, серед яких – Тимчасовий уряд та Українська Народна Республіка. Крім того, упродовж 1917 р. зростав вплив більшовицьких організацій, які прагнули захоплення влади в Україні. Для Тимчасового уряду, що успадкував великодержавницькі підходи царату до національної політики, для проурядових партій та організацій (кадети, есери, меншовики, «Бунд») Україна існувала як географічне, а не політико-адміністративне поняття¹.

Відповідною була й реакція Тимчасового уряду на домагання Української Центральної Ради (УЦР) вибороти для Генерального Секретаріату (орган виконавчої влади автономії, що народжувалась, і де-факто визнавалась офіційним

* Синявська Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
E-mail: lora-s@meta.ua

¹ Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька республіка: Історія сепаратистського міфу // Дзеркало тижня. – 2011. – 11 лютого.

Петроградом) прерогативи в межах дев'яти губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської (північні повіти без Кримського півострова). Утім, «Тимчасовою інструкцією» від 4 серпня 1917 р. відповідні повноваження обмежувалися першими п'ятьма. Натомість найрозвинутіші у промисловому й товарно-землеробському планах губернії Лівобережжя та півдня України вилучалися зі сфери впливу Центральної Ради. Одним із аргументів багатомісячної полеміки навколо цього питання був мішаний склад місцевого населення, у тому числі й Донецько-Криворізького регіону. В УЦР такий підхід називали «класовим» з огляду на те, що московська буржуазія не бажала позбутися районів, без котрих «не змогла б вижити»².

26 березня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив так звану «позику волі» з метою покриття витрат на продовження війни. А 13 квітня її підтримала Центральна Рада, де більшість становили представники соціалістичних партій, які займали позиції «революційного оборонства»³. Було ухвалено запропонувати всім «свідомим українцям» віддати денний заробіток на користь «національного фонду». Однак поряд із піднесенням у справі збору коштів відзначалися й випадки доволі прохолодного ставлення до цієї процедури через невизначеність становища УЦР.

Водночас у травні 1917 р. представники Центральної Ради констатували факт, що заходи українських органів влади наштовхувалися на спротив «місцевої буржуазії» за відсутності «української буржуазії, яка визнає себе такою». Наголошуючи, що українська промисловість опинилася в російських, єврейських, французьких руках, указувалося, що абсолютна більшість підприємців виступали зі своїх «класових позицій», при цьому не підтримуючи ідею відокремлення України від Росії⁴. Крім того, у документах УЦР неодноразово відзначалося, що абсолютна більшість «російських демократичних організацій виявили повне неприйняття українського руху, що ставало причиною багатьох непорозумінь»⁵. Так, наприклад, сталося на Катеринославщині у червні 1917 р., коли масово ширилися чутки, що нібито «Україна без Росії впаде» (в першу чергу малися на увазі економічний занепад і розвал фінансів)⁶.

Значні розбіжності у Центральній Раді виникли з приводу визначення основ системи оподаткування. Суперечка тривала навколо доцільності запровадження посімейного оподаткування, оскільки в умовах війни чимало родин виявилися неповними, без годувальників або з інвалідами на утриманні, не здатними до повноцінної праці. Більш зваженою ідеєю видавався прогресивний податок на прибуток, що відповідало наявним економічним умовам. Однак такий підхід до оподаткування в дусі соціалістичних ідей неоднозначно

² Матеріали засідання Малої Ради від 6 серпня 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. – Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С.218.

³ Огляд роботи комітету Центральної Ради за 12–13 квітня 1917 р. // Там само. – С.67.

⁴ Доповідна записка делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України // Там само. – С.94.

⁵ Матеріали і документи п'ятої сесії Центральної Ради // Там само. – С.109.

⁶ Там само. – С.128–129.

сприймався представниками ділових кіл, які змушені були б сплачувати відносно великі суми та подавати відповідну звітність. До того ж запровадження такого податку нерідко узалежнювалося від аналогічних заходів у Росії⁷. Власне сама фінансова діяльність Генерального Секретаріату ставилася у залежність від відповідних російських органів⁸. З огляду на це, стає зрозумілою непевність його позицій у стосунках із великими підприємцями сходу та півдня України, чиї фінансові інтереси могли бути забезпеченими лише в умовах співпраці з Тимчасовим урядом за рахунок масштабного фінансування розвитку промисловості, можливостей для чого в Українській Центральній Раді практично не існувало.

Промислові підприємства східної й південної частин України стали заручниками нових політичних та економічних умов. Набула поширення ідея утворення на цій території органів управління, метою яких стало б збереження промислового потенціалу, фінансової стабільності та врегулювання соціальних конфліктів. Ініціатором виступили місцеві промисловці й підприємці, які критично ставилися як до економічної політики Тимчасового уряду, так і до дій УЦР. Лунали також окремі висловлювання про те, що Українська Народна Республіка не може претендувати на поширення своєї влади на Донбас. Натомість представники Центральної Ради наголошували, що причиною економічного хаосу, котрий запанував у Росії, був надмірний централізм, який перешкоджав управлінню такою географічно великою державою⁹.

Неузгодженість роботи заводів і фабрик, загострення фінансової кризи, страйковий рух, безробіття, проблеми з продовольством робили ситуацію небезпечною: суспільство перебувало на межі масштабного соціального вибуху. Деякі підприємства перейшли під управління фабрично-заводських комітетів. Безвідповідальність значної частини їх членів призводила до руйнації, втрати як виробничих потужностей, так і кваліфікованих працівників. Тимчасовий уряд віддавав перевагу державному управлінню на ключових заводах. Водночас значна частина попередніх казенних замовлень була анульована без фактичного забезпечення відповідної компенсації власникам.

Частина промисловців і підприємців, принаймні до жовтня 1917 р., не полишала надій на врегулювання всіх спірних питань з урядовими структурами стосовно оплати замовлень та отримання відповідної компенсації. Такі настрої залишалися одним зі стимулів збереження проросійської орієнтації ділових людей сходу й півдня України. З огляду на це, у середовищі насамперед великих промисловців очікувалося прийняття низки виважених рішень з економічних питань з урахуванням інтересів буржуазії.

Водночас впливовий промисловець, громадсько-політичний діяч М. фон Дітмар відзначав, що нерідко розпорядження Тимчасового уряду й органів місцевої влади кардинально відрізнялися одне від одного, породжуючи хаос у роботі підприємств. Для виправлення ситуації він уважав за доцільне впорядкувати фінансові розрахунки на основі чіткого виконання законів з

⁷ Там само. – С.136.

⁸ З матеріалів засідань Малої Ради 16 липня 1917 р. // Там само. – С.181.

⁹ Матеріали засідання Малої Ради від 9 вересня 1917 р. // Там само. – С.279.

визначенням відповідальності за їх порушення та суворим покаранням винних. Це, на його думку, вимагало впорядкування влади на місцях із захистом службовців від будь-якого тиску з боку капіталу. Для забезпечення порядку промисловець також уважав за потрібне надати дієвий захист як приватній власності, так і гарантії прав і свобод людини, у тому числі на мирні зібрання. Критика М. фон Дітмара адресувалася деяким членам Тимчасового уряду, які, на його думку, ставили вузькокорпоративні або інтереси своїх політичних сил вище за потребу забезпечення безперебійної роботи промислових підприємств. Важливим видавалося впорядкування дій Тимчасового уряду у справі залучення іноземних капіталів (та, що важливо, припинення їх відтоку) для розвитку промисловості півдня та сходу України. Наголошуючи, що конфлікт між промисловцями, підприємцями та дворянством залишався однією з ознак «старого режиму», М. фон Дітмар указував на необхідність створення дієвого соціального законодавства, що дозволило б об'єднати зусилля як працівників, так і власників підприємств у справі розвитку промисловості. Це потребувало додаткових зусиль на забезпечення фінансування відповідних соціальних проєктів, без чого неможливо послабити «гостроту класової боротьби». М. фон Дітмар наголошував, що такі заходи запобігатимуть руйнуванню промисловості – справі, «україн небезпечній для Батьківщини» у цілому, так і для пересічних громадян¹⁰.

На Державній нараді 14 серпня 1917 р. М. фон Дітмар різко засудив запровадження «самочинними комітетами» нових податків та зборів, а також штрафних санкцій, що, на його думку, негативно відбивалося на розвитку промисловості. Такі дії він називав діяльністю «ворогів революції», які прагнули до руйнування держави¹¹. 9 вересня на засіданні Малої Ради фактично під тиском представників соціал-демократів було ухвалено рішення про «передачу у завідування крайових органів влади найважливіших галузей промисловості», про «оподаткування великого капіталу і майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави». Також затверджувалося рішення про «скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних установчих зборів»¹². Фактично йшлося про передачу управління промисловістю місцевим виробничим комітетам, чий згубний вплив на індустрію так лякав великих підприємців.

Уже 29 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат змушений був констатувати факт поширення на ґрунті війни та економічної руйни «епідемії грабунків, самосудів, анархічних виступів безвідповідальних груп», що, на думку урядовців, перешкоджало поживленню роботи промислових підприємств та могло бути припинене лише за допомогою «організованої самодіяльності й самооборони людної»¹³. Фактично, українська влада визнавала свою неспроможність ужити рішучих заходів для забезпечення економічної активності

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.89–92.

¹¹ Там само. – Арк.93–94.

¹² Матеріали засідання Малої Ради від 9 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т.1. – С.284.

¹³ Декларація Генерального Секретаріату України від 29 вересня 1917 р. // Там само. – С.324.

підприємців та обмежувалася лише певними заходами, спрямованими на врегулювання стосунків із селянством, і в першу чергу – відносинами у сфері земельної власності. Плануючи створення економічного комітету, який мав би займатися проблемами промисловості, у Генеральному Секретаріаті плекали надію на розвиток галузі за умови впровадження державного контролю над підприємствами сходу й півдня України¹⁴. Однак навіть такі декларації напшовхувалися на спротив проросійських сил¹⁵. Так, представники російської партії кадетів, виступаючи на засіданні Малої Ради 29 вересня 1917 р., зазначали, що питання форм управління територіями та здійснення земельної реформи повинно вирішуватися винятково загальноросійськими Установчими зборами, а Центральна Рада являє собою не український парламент, а лише «дорадчий орган», що виключало відповідальність Генерального Секретаріату перед нею¹⁶.

Більшовицький переворот призвів до формування нового порядку відносин УНР із владними структурами Росії. Уже 27 жовтня 1917 р. Українська Центральна Рада у відозві Крайового комітету охорони революції в Україні звернулася до ряду організацій, серед яких були Український військовий генеральний комітет, Українська рада військових депутатів, Рада солдатських депутатів Київського округу, Головний комітет доріг України, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Російська соціал-демократична партія (більшовиків), Російська соціал-демократична партія (меншовиків), Російська партія соціалістів-революціонерів, «Бунд», Єврейська об'єднана соціалістична робітничка партія, ради солдатських і робітничих депутатів Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси з оголошенням про поширення влади на всі дев'ять губерній України¹⁷. У III Універсалі Центральної Ради (7 листопада 1917 р.) Харківщина й Катеринославщина вже беззастережно розглядались як українська територія. Відтак 15 листопада Генеральний Секретаріат відзначав необхідність розробки «фінансового плану», спрямованого на піднесення економічного розвитку. Це мотивувалося можливістю припинення фінансування з боку Росії через невизнання Центральною Радою більшовицького уряду¹⁸.

Труднощі фінансування роботи промислових підприємств сходу й півдня України в 1917–1918 рр. зумовлювалися прагненням В.Леніна встановити контроль над економікою. Не сприймаючи Українську Центральну Раду як повноправного партнера в міжнародних відносинах, більшовицьке керівництво здійснювало відповідну фінансову політику. Значної шкоди, у першу чергу виробникам продовольства в Україні, завдавало використання емісії як засобу «вимивання» до Росії українських товарів. Фактично оволодіння джерелами продовольства й палива в умовах розгортання громадянської війни ставало одним із ключових моментів у справі завоювання й утримання влади.

¹⁴ Там само. – С.325.

¹⁵ Нова рада. – 1917. – 30 вересня.

¹⁶ Матеріали засідання Малої Ради від 29 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т.1. – С.329.

¹⁷ Відозва Крайового комітету охорони революції в Україні // Там само. – С.364–365.

¹⁸ Протокол засідання Генерального Секретаріату від 15 листопада 1917 р. // Там само. – С.446.

Аналіз взаємовідносин між Центральною Радою та Раднаркомом у листопаді – грудні 1917 р. (до утворення радянської УНР) свідчив про пріоритетність економічних чинників у наростанні конфлікту. Більшовики будь що намагалися не втратити Донецький басейн з його природними ресурсами та промисловим потенціалом.

Наприкінці 1917 р. викристалізувалася ідея утворення «Донецько-Криворізької республіки». Вона детермінувалася позицією більшовиків Лівобережжя України щодо господарських відмінностей Донбасу та Криворіжжя від решти території країни, проблематичністю входження Донкривбасу до складу України, необхідністю з'ясування цього питання шляхом плебісциту. Виступаючи 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів при обговоренні «українського питання», один із найбільш впливових представників партії більшовиків на території Донбасу Ф.Сергеев (Артем) висловився за «свободу самовизначення областей і народів», проти «анексування» їх Центральною Радою. Він пропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну автономну Донецьку область і добиватися для неї всієї влади рад». За пропозицією доповідача пленум схвалив постанову: «Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської Республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області». Ця ідея відображена і в резолюції загальних зборів Харківської ради, схваленої 24 листопада. Донецько-Криворізький басейн розглядався в ній як область, що не входить до складу України. 22 листопада подібне формулювання з'явилося в резолюції загальних зборів робітників і службовців Харківського вузла Південних залізниць, схваленої за виступом Ф.Сергеева¹⁹.

Негативно відгукувався про так звану «анексіоністську політику» Центральної Ради, яка прагнула встановити свій контроль над Катеринославською, Харківською, Херсонською губерніями, Й.Сталін²⁰. 29 листопада 1917 р. Е.Лугановський у своєму виступі на засіданні міської думи Харкова вказував, що Харківська губернія й Донбас не можуть входити до України, оскільки їх віднесення до УНР «в економічному відношенні дуже згубне, адже цим створюється розчленування Донецького басейну». Так було покладено практичний початок кампанії за виділення з України Донецько-Криворізької області в окрему адміністративну одиницю. У грудні 1917 р. проблему мав вирішити III з'їзд рад Донецько-Криворізької області при обговоренні питання про обласну організацію. Намір організувати «обласну» республіку протиставлявся Українській Народній Республіці, що кваліфікувалася більшовиками як «буржуазна держава». Усеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 11–12 грудня 1917 р. у Харкові, проголосив Україну радянською республікою, заявив про повалення Центральної Ради, встановлення федеративних зв'язків з радянською Росією, обрав Центральный виконавчий комітет (ЦВК), а останній виділив зі свого складу уряд – Народний секретаріат. Із часом, дбаючи в першу чергу про задоволення власних владних амбіцій, Е.Лугановський, як і багато

¹⁹ Див. прим.1.

²⁰ Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.46.

інших членів більшовицької партії, відстоював права радянської України від зазіхань із боку російського центру, але подібний «захист» через вказану мотивацію був приречений на невдачу. Більшовицьке керівництво було навіть готове на тимчасове загравання з місцевими очільниками задля забезпечення якнайшвидшого вивезення з території України більшої кількості продовольства, пального та металу, про що зазначав у своїх листах В.Ленін. Тому українська радянська державність спочатку розглядалася як суто практичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою²¹.

Це стало одним із чинників визначення спрямованості фінансової політики більшовицького уряду. До того ж особливої гостроти фінансові питання набули у зв'язку з визначенням обсягів взаєморозрахунків та сум золотом, які мали бути виплачені за українські товари та послуги, а також у питаннях запровадження національної валюти та обмеження доступу російських комісарів до контролю над банками, що розміщувалися на українських територіях. Самі по собі наміри підпорядкування Генеральному Секретаріатові ощадних і позичкових установ, створення Національного українського банку, озвучені 30 жовтня 1917 р. генсекретарем фінансових справ М.Туганом-Барановським, не вплинули на взаємини, але вже постанова Генерального Секретаріату від 28 листопада про недопущення більшовицьких комісарів до банків та ухвала від 14 (1) грудня про початок «газетної агітації за нові українські гроші й державну позику» поряд із «кампанією проти фінансової політики Совета народних комісарів» спричинили різке загострення стосунків. Генеральний Секретаріат зважився на такі кроки лише тоді, коли Раднарком значно розширив використання фінансових важелів із метою тиску на УНР²². Так, 17 (4) грудня у телеграмі В.Оболенського, який на той час був комісаром (головою) Державного банку радянської Росії, та його заступника І.П'ятакова наголошувалося, що поки українська влада не визнає комісарів від Київської ради робітничих депутатів, гроші до місцевого відділення Держбанку не перераховуватимуться²³. У відповідь на такі дії Раднаркому Генеральному Секретаріатові того самого дня довелося ухвалити рішення про заборону передачі продовольства «до Великої Росії», до того ж третя частина вартості мала сплачуватися золотом. 15 (2) грудня 1917 р. Київську контору Державного банку перетворили на Український державний банк. 22 (9) грудня це рішення підтримала Мала Рада УЦР.

Перші ж практичні кроки більшовицької Росії у фінансовій сфері щодо харківського Народного секретаріату свідчили про курс на радянізацію всієї території України. Зокрема 30 (17) грудня 1917 р., згідно з постановою Раднаркому, 13 680 000 руб., призначених для Києва, було відправлено до Харкова для здійснення оплати праці залізничників²⁴. Таким чином, попри

²¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: У 3 т. / В.А.Гриневиц, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.11–12.

²² *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С.63–64.

²³ Протокол засідання ЦК РКП(б) от 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №12. – С.144.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.145.

те, що домовленість про переказ грошей було досягнуто ще з УНР, із метою забезпечення діяльності радянського державного утворення на українських землях їх вирішили переслати саме у Харків²⁵.

В умовах економічної кризи, децентралізації управлінської вертикалі, розвалу податкової системи винятково важливим став монопольний випуск грошових знаків. Для розуміння ситуації у сфері впливу фінансової політики різних урядів на розвиток промисловості сходу й півдня України слід звернути увагу на розміри емісії кредитних білетів. Масштаби цієї діяльності за більшовицької влади можна зрозуміти з виступу наприкінці травня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства РСФРР І.Сокольников, котрий зазначав, що станом на 1 січня 1917 р. в обігу було 9 млрд 97 млн руб., упродовж року додалося 14 млрд 721 млн (з них понад 8 млрд в останні його три місяці), таким чином станом на 1 січня 1918 р. в обігу перебувало 23 млрд 818 млн руб. А всього за п'ять місяців 1918 р. в обіг введено 12 млрд 13 млн руб. Фактично вже в перші місяці свого володарювання більшовицьке керівництво здійснювало емісійну політику вдвічі активніше, аніж Тимчасовий уряд. Друк 20-мільярдної нічим не забезпеченої грошової маси призвів не лише до розкручування інфляційних процесів, а й до масового вивезення різних товарів з України, певний час не захищеної від подібних дій національною валютою. Простежувалася стійка тенденція до нееквівалентного обміну²⁶. Водночас більшовики відзначали, що за відсутності золотого запасу Україна не зможе забезпечити друк власних грошей із метою захисту від російської фінансової експансії²⁷.

Масштабний випуск паперових грошей розглядався більшовицьким керівництвом як один із засобів здійснення фінансової політики, спрямованої на руйнування «старого ладу». У таких умовах у листопаді 1917 р. в українських урядовців визріла думка про випуск власних грошей. А 24 листопада генсекретар фінансів В.Мазуренко повідомив більшовицький уряд про прийнятий фінансовою нарадою проект випуску українських грошових знаків (бонів) із забезпеченням цукровим фондом та відсотковими паперами²⁸. Однак за інформацією на той час генерального секретаря праці М.Порша, сховища Дворянського та Селянського банків із державними відсотковими паперами та готівкою систематично розграбовувалися, що стало причиною взяття урядом контролю над цими закладами²⁹. А на початку 1918 р. було відновлено державну монополію на продаж спиртних напоїв, зокрема таке рішення знайшло відгук у середовищі робітників та селян³⁰.

Водночас радянський харківський уряд постановою від 15 (2 січня) 1918 р. (затверджена на засіданні ЦВК 17 (4) січня) запровадив одноразовий податок на

²⁵ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.66.

²⁶ Там само. – С.67–68.

²⁷ *Гай-Нижник П.П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2005. – С.59.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.93–93 зв.

²⁹ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.13.

³⁰ *Гай-Нижник П.П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.91.

капітал, рухоме й нерухоме майно у розмірі 0,1–1%. Таке ж рішення було ухвалене під час перебування Народного секретаріату в Києві. Причому офіційно цей податок вводився для «задоволення потреб робітничого і селянського населення України, яке постраждало від діяльності контрреволюційного війська»³¹.

20 (7) січня 1918 р. у Харкові було ухвалено постанову Народного секретаріату (в Києві опубліковано 26 (13) лютого), згідно з якою, із метою введення державного контролю над усіма кредитними установами, припинялися операції у приватних кредитних закладах, здійснювався огляд сейфів у банках, після чого всі грошові знаки переводилися на поточний рахунок у Держбанку, а золото та монети конфісковувалися³². Обсяг вилучених і «взятих на зберігання» фінансових ресурсів дослідники оцінюють у 160–200 млн руб., причому вірогідно, що абсолютну більшість цих коштів через наступ німецьких військ і втечу більшовиків на початку 1918 р. було вивезено до Росії³³. Усі ці дії зробили інвестування в розвиток промисловості марною справою.

Конфіскація капіталів стала одним із найголовніших напрямів економічної політики більшовиків у 1918 р. Її масштаби загрожували цілісності й стабільності економічної системи на всіх підконтрольних більшовицькій владі територіях, до складу яких періодично включалися в першу чергу східноукраїнські землі. До швейцарського відомства іноземних справ 26 липня 1918 р. надійшло повідомлення, де вказувалося, що радянський уряд «продовжує свою кампанію зі знищення й експропріації буржуазних класів». Серед останніх декретів відзначався акт, що передбачав скасування спадкового права, якщо сума спадщини перевищувала 10 тис. руб. Таким чином, на думку авторів повідомлення, «комісари» отримували можливість «оволодіти власністю померлих після того, як вони вже наклали руку на власність живих». Усе це немиче мало призвести до «руйнування реальних цінностей країни»³⁴. Фактично підрив основ існування приватної власності знищував суттєвий чинник мотивації економічної діяльності, що перетворювало підприємництво на безглузду справу в умовах тотальної етатизації суспільства.

Проблеми у сфері забезпечення фінансування промисловості на сході й півдні України наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. були також пов'язані із загальним ставленням більшовицької влади до організації роботи підприємств, що виконували військові замовлення. У 1917 р. почали лунати заклики урядових діячів різного рівня про необхідність демілітаризації промисловості з метою зменшення навантаження на підприємства. У галузі військового виробництва нова влада зробила ставку на єдину економічну політику, яка мала автоматично забезпечити їй перевагу над противниками. Розраховували на збереження лише тих заводів, що орієнтувалися на мирну промисловість. Військове виробництво мало тісно пов'язуватися із процесом націоналізації шляхом включення у виробничі програми завдань з демобілізації промисловості та переходу на виготовлення продукції мирного часу. Висувалася теза

³¹ Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.71.

³² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.71.

³³ Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.71.

³⁴ Дьяконова И.А. Русские долги и Запад (по швейцарским архивам). – Москва, 2008. – С.11–12.

про те, що військова промисловість може існувати успішно, якщо вона являтиме собою органічну, а не відокремлену частину господарського комплексу. Уважалося, що процес забезпечення військовим підприємствам певних переваг призведе до загибелі всієї індустрії. Серед висловлювань більшовицьких лідерів зустрічалися тези про впровадження на військових заводах організації праці за системою Тейлора. Засуджувалася практика Російської імперії видачі підприємцям як аванс 50% загальної суми від виконання військових замовлень, оскільки це «дозволяло промисловцям покривати основні збитки»³⁵.

На заводах створювалися робітничі комітети, які мали перебрати на себе управління. Виробництво передбачалося здійснювати лише в обсягах, мінімально необхідних для армії. Військово-морську програму 1912 р. (передбачала будівництво 8 лінкорів, 4 важких і 6 легких крейсерів, 53 ескадрених міноносців, 24 підводних човнів) пропонувалося згорнути, а замовлення флоту – скасувати. До того ж кораблебудування мало бути передане в основному цивільним відомствам, а авіаційне виробництво, за винятком дослідного, узагалі припинене.

У цій обстановці почався наступ на приватний сектор у промисловості, здійснювалася конфіскація підприємств у власників. Однак створення на військових заводах народно-промислових комітетів не забезпечувало не лише потрібних темпів роботи, а й призводило до подальшої руйнації. Не знаючи ані технології виробництва, ані особливостей організації справи робітничі колективи не могли організувати виробничий процес, забезпечити підприємства сировиною, паливом. Розрив господарських зв'язків та певні сподівання більшовицького керівництва на виведення країни з війни призвели до здійснення деяких заходів з переведення заводів на виготовлення мирної продукції.

27–30 січня (9–12 лютого) 1918 р. відбувся IV обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізької області, де одним із питань розглядалося спрямування економічної політики й було проголошено створення Донецько-Криворізької радянської республіки. Один із місцевих революціонерів С.Васильченко відзначав, що територія Донецько-Криворізького басейну – самодостатня в господарському плані, а Донецька республіка, мовляв, цілком може стати «зразком соціалістичного господарства» за умови створення єдиного органу керівництва економікою. Натомість М.Скрипник був противником виділення Донецького та Криворізького басейнів зі складу України. У результаті тривалих дебатів ухвалили постанову, запропоновану С.Васильченком, де йшлося про те, що «в міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усупільнюватись, головні галузі промисловості – націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде й повинно проводитися за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні. Донецький і Криворізький басейн як область, що вже й зараз має своє певне господарське обличчя, повинен мати власні органи економічного і політичного

³⁵ Письмо наркома государственного контроля К.И.Ландера в Наркомат по морским делам об организации управления заводами морского ведомства // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы: В 2 т. – Т.2: Советское военно-промышленное производство (1918–1926). – Москва, 2005. – С.66–67.

самоврядування, єдині органи влади, які організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок радянської республіки»³⁶.

14 (1) лютого 1918 р. обласний комітет рад сформував Раду народних комісарів Донецького і Криворізького басейнів. Усупереч рішенням III Всеросійського з'їзду рад, який поклав в основу радянської федерації об'єднання радянських національних республік, ініціатори Донецько-Криворізької республіки, у тому числі делегати цього з'їзду Ф.Сергєєв і С.Васильченко, уважали, що Російська Республіка повинна бути федерацією економічно однорідних, а не національних областей. Рішення про утворення Донецько-Криворізької республіки означало спробу виділення й відділення промислового району та, з-поміж іншого, зумовлювалося особистими амбіціями ряду керівників, зокрема Ф.Сергєєва (Артема)³⁷.

У Донецько-Криворізькій республіці було проведено територіальну реформу за економічною ознакою, запроваджено податки для великих підприємців, але при цьому повернули раніше конфісковані гроші приватних банків. Відбулася націоналізація великої промисловості, зокрема металургійних заводів, шахт і рудників, ліквідовано акціонерні товариства. Однак реалізація економічної політики виявилася доволі проблематичною. Повноцінне фінансування промислових підприємств налагодити не вдалося.

Ситуація ускладнилася після укладення Брестського миру у зв'язку з просуванням у Східну Україну німецьких військ. 15 березня 1918 р. під головуванням В.Леніна відбулося засідання ЦК РКП(б), яке обговорювало питання про взаємовідносини між харківським урядом і Донецько-Криворізькою республікою. У ньому взяли участь члени Народного секретаріату В.Затонський і В.Шахрай та голова РНК останньої – Ф.Сергєєв. Після обміну думками ЦК постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України». Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького та Криворізького басейнів виявились у кричущій суперечності з потребами національно-державного будівництва³⁸.

Попри це під час відступу більшовицьких сил із Донбасу, окрім частини фактично захоплених фінансових ресурсів, про що йшлося вище, вивезли ще 714 паротягів, понад 7 млн пудів кольорових металів, 3000 вагонів з різноманітними вантажами. Лише з Микитівського ртутного заводу в Горлівці вилучено 6 вагонів ртуті, а з Харкова евакуйовано найважливіше промислове устаткування, до 50 паровозів, кольорові метали, близько 100 вагонів зі збіжжям, усі банківські цінності. Московська «Правда» у січні 1918 р. писала, що з України відправлено 200 вагонів зерна і понад 2000 – вугілля. За наказом із Петрограда більшовики у триденний термін у зайнятих ними містах провели вилучення всіх банківських цінностей із переведенням сейфів до Державного банку РСФРР, а золото у зливках та монетах просто конфісковувалося³⁹.

³⁶ Див. прим.1.

³⁷ Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – С.121.

³⁸ Озерський Ю.А., Гавриленко О.А. Військовий комісар Донецько-Криворізької республіки // Деякі питання історії Української держави. – Х., 1993. – С.82–87.

³⁹ Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.94.

3 березня 1918 р., прагнучи віднайти гроші для державних потреб, уряд УНР фактично вдався до репресивних заходів зі встановленням примусового одно-разового майнового податку, який мали виплатити в основному представники торгово-промислової буржуазії. Так, із міст сходу й півдня України 50 млн руб. припадало на Харків, 20 млн – на Катеринослав, 5 млн – на Миколаїв, по 2 млн – на Черкаси й Маріуполь, 1,5 млн – на Бахмут, Херсон, Луганськ, Олександрівськ, Прилуки, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Мелітополь, Бердянськ мали сплатити по 1 млн руб., Слов'янськ та Ізюм – по 50 тис. руб. Крім того, гроші мали надати всі повітові міста й пункти із населенням більше 15 тис. осіб: Катеринославщини та Полтавщини – по 100 тис. руб., Херсонщини й Київщини – по 75 тис., Таврії – по 60 тис., Чернігівщини, Харківщини, Волині – по 50 тис. руб. Виконання цього промислового податку доручалося міністрові військових справ. Військовим також було довірено реквізувати мідь по всіх містах України⁴⁰.

Однак зібрати гроші виявилось доволі складно: війна та революційні події, у поєднанні з соціалістичними експериментами в державному будівництві, призвели до занепаду багатьох об'єктів оподаткування. Фінансово-економічна криза, прорахунки у сфері державотворення, що негативно відбилися на фінансовій стабільності України, поступово викликали незадоволення не лише широких верств населення, а вже й наближених до уряду соціалістичних кіл. Відображенням цього стало висловлювання в газеті «Нова рада» про те, що «ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії»⁴¹. Економічна політика Центральної Ради, спрямована на безоглядну соціалізацію, пов'язану з розладом економіки, поступово перестала влаштовувати не лише населення України, а й країни Четверного союзу, які розраховували на отримання продовольства та сировини згідно з брестськими домовленостями, що й стало одним із чинників державного перевороту, проведеного за допомогою німецьких військ.

Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського пов'язувався з певними зобов'язаннями у фінансовій сфері, спрямованими на відродження економіки. Зміцнення фінансової системи ставало однією з умов господарської стабілізації. Одним із засобів цього вважалося відновлення державної цукрової монополії, а також неодноразове підвищення цін на цукор, що забезпечило надходження близько чверті прибутків⁴². Упродовж липня – серпня 1918 р. було вжито заходів для поновлення державної монополії на винокуріння. Станом на жовтень прибутки від неї склали 87 602 600 крб. 30 серпня 1918 р. П.Скоропадський затвердив розмір податку з нерухомого майна у розмірі 8% з середнього чистого прибутку, що мав стягуватися в 1918–1919 рр. До того ж його восьма частина перераховувалася в розпорядження органів місцевого самоврядування. У період 1918–1919 рр. на 50% підвищувалися розміри основного промислового податку на торгівельні підприємства I–III розрядів та промислові підприємства I–IV розрядів, ярмаркові підприємства й пароплави, а також на особисті промислові заняття експедиторів, біржових маклерів. Обкладалися податком і промислові

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.8–10.

⁴¹ Нова рада. – 1918. – 22 березня.

⁴² Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.157.

свідoctва. Податок із капіталу для підприємств, що були зобов'язані публічною звітністю, установлювався залежно від їх чистого прибутку: якщо він не перевищував 3% основного капіталу – 15 коп., а решті – 20 коп. з кожних повних 100 крб основного капіталу підприємства. Цей розмір податку з капіталу, а також ставки відсоткового збору з прибутку підприємств, які були зобов'язані оголошувати свої звіти, рекомендувалося утримувати із коефіцієнтом 1,5 впродовж 1918–1919 рр., але водночас ставки відсоткового збору не повинні були перевищувати 30% прибутку означених підприємств⁴³. Підвищення ставки основного промислового податку на 50%, а додаткового з підзвітних підприємств – на 150% викликало незадоволення підприємців. Зокрема, відомо про відповідне звернення представників Гірничого з'їзду до уряду. Це змусило вдатися до зменшення податків для підзвітних підприємств до 75%, а для непідзвітних – до 40% від прибутку. Законом від 30 серпня 1918 р. скасовувалися підвищені відрахування на сплату вартості майна, визначені законом від 13 травня 1916 р., із поверненням їх з 1 січня 1918 р. до розцінок 1914 р.⁴⁴

Водночас податківці відзначали труднощі у справі стягнення податку на прибуток із робітників, які масово ухилялися від їх декларації. В умовах, коли зростання розміру заробітної плати поступалося темпам збільшення цін на продукти харчування й товари першої необхідності, коли державні органи під різним виглядом здійснювали масове вилучення грошей та цінностей у населення значна частина працівників була змушена приховувати реальні розміри своїх прибутків. Така практика призводила до зменшення ефективності фінансової політики, у тому числі й через відсутність ефективної вертикалі податкових органів та розуміння населенням перспектив власного існування за умови існування тих чи інших державних утворень.

Одним з аспектів економічної політики стала блокада Кримського півострова, де владу захопили російські сепаратисти на чолі з генералом М.Сулъкевичем. Із Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що через деякий час призвело до прелімінарного приєднання цієї території до України. У листопаді 1918 р. було вирішено припинити блокаду півострова.

У цілому фінансова політика часів гетьманату П.Скоропадського була зваженішою, аніж за Центральної Ради. Зміни обмежилися лише збільшенням уже існуючих ставок оподаткування. Проте фінансові можливості уряду не дозволяли здійснювати масштабного фінансування підприємств важкої промисловості сходу й півдня України. До цього слід додати засилля окупаційних військ, що не стимулювало відновлення виробництва. Практично повністю було призупинене суднобудування, за винятком окремих випадків поточного ремонту. Так, 18 березня 1918 р. німецькі війська припинили діяльність миколаївських заводів «Наваль» і «Россуд». Одночасно велися перемовини щодо їх передачі з подальшим фінансуванням німецькій компанії «Блом унд Фосс». Утім, директор заводу «Наваль» Б.Юренев відмовився співпрацювати з німцями⁴⁵.

⁴³ Державний вістник. – 1918. – 10 вересня.

⁴⁴ Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.149.

⁴⁵ Бабич В. Наши авианосцы на стапелях и в дальних походах. – Николаев, 2003. – С.463.

З огляду на економічні обставини припинили діяльність багато потужних шахт з одночасним зростанням кількості так званих «копанок», де кустарним способом видобувалося вугілля низької якості, не придатне для промисловості. Відбувалося скорочення обсягів виплавки чавуну та металу, що призводило до значних труднощів у роботі, а то й повної зупинки металообробних заводів, ускладнення виробництва локомотивів і рухомого складу для залізниць, що справляло негативний вплив на стан транспортних перевезень⁴⁶.

Загалом позитивної оцінки заслуговують заходи, здійснені урядом П.Скоропадського у сфері фінансової політики, спрямовані на відновлення поступального розвитку економіки. Натомість більшість подібних кроків представників Центральної Ради та Донецько-Криворізької республіки викликали лише зростання соціальної напруженості у суспільстві й, урешті решт, послаблення довіри широких верств населення до можливостей владних органів стабілізувати економічну ситуацію. Надмірне захоплення соціалістичними ідеями поряд із нерозумінням основ державного будівництва не сприяли здійсненню виваженої фінансової політики Українською Центральною Радою. А проект створення Донецько-Криворізької республіки більше нагадував політичну авантюру її керівництва, аніж виважені кроки у сфері державного будівництва.

Таким чином, упродовж 1917–1918 рр. в умовах загострення економічної кризи представниками владних структур здійснювалося відверте пограбування матеріальних цінностей та вилучення грошових коштів населення, що не сприяло поліпшенню інвестиційного клімату та призводило як до розриву виробничих зв'язків, так і до повного припинення роботи окремих підприємств. Часта зміна влади зі спробами запровадження власних грошових одиниць та розширенням емісійної діяльності, громадянська війна, посилення соціальної напруги призводили до згорання виробництва, особливо у сферах, де необхідною умовою його організації були масштабні управлінські заходи. А зміни в порядку та формах фінансування промислового виробництва, пов'язані з обмеженням грошових ресурсів та втратою багатьох кваліфікованих фінансистів, призводили до занепаду не лише окремих підприємств чи промислових об'єднань, а й цілих галузей виробництва, а також до різкого скорочення ринку збуту готової продукції та обмеження процесу штучного формування попиту за рахунок збільшення пропозиції товарів і послуг.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.83–84.

In the article defined the influence the manner and means of financing industrial enterprises of east and south Ukraine in 1917–1918 on their activities in terms of confrontation between different political forces which laid claim to control of the industry in the region. The influence of changes in the investment climate in maintaining productive relationships between companies and fulfilment of orders from previous years with the analysis of current inflation and work of banks.

Keywords: World War I, government regulation of the economy, military industry, finance, credit.

О.Б.Кудлай*

ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ: СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА УНР

Досліджуються життя та діяльність українського державного, громадсько-політичного й військового діяча О.Жуковського. Висвітлюються його зусилля з розбудови збройних сил УНР та робота у складі закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів.

Ключові слова: Жуковський, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, військове відомство, Директорія УНР, Українська партія соціалістів-революціонерів, закордонна делегація.

Олександр Тимофійович Жуковський належить до кола тих військових-українців, які після падіння Російської імперії усвідомили необхідність будівництва власної держави. Свої професійні знання та досвід він віддав створенню одного з її головних інститутів – збройних сил. Опинившись в еміграції, як один з активних діячів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (центральної течії) і соратник М.Грушевського, О.Жуковський вірив у можливість ідейного компромісу з керівництвом УСРР і врешті повернувся на Батьківщину.

Життя та діяльність О.Жуковського у вітчизняній історичній літературі спеціально не досліджувалися. В окремих працях, присвячених добі Української революції, зустрічаються дані про нього як військового міністра. В енциклопедіях та довідниках подаються лаконічні біографічні відомості. Водночас аналіз джерельної бази засвідчує наявність значної неактуалізованої інформації про цю постать революційної доби. Цікавий та доволі великий масив документів зберігається в іменному фонді О.Жуковського у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф.3543). Ці матеріали включають фрагменти зі спогадів О.Жуковського різних періодів його діяльності – на посаді військового міністра Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради (УЦР), головного коменданта тилу армії та начальника залоги Кам'янець-Подільського часів Директорії. Із нотаток видно, що писалися вони уривчасто, без системи. Частина їх автор намагався відредагувати та певним чином вибудувати лінію послідовного опису подій, але цю роботу так і не було завершено. Імовірно, що не всі записи збереглися. У фонді також міститься значна кількість листів, більшість котрих становить кореспонденція, яку в різний час О.Жуковський одержував чи надсилав своїй дружині та М.Грушевському. Копіткого опрацювання потребують й численні листи Михайла Сергійовича до О.Жуковського. У 1980-х рр. журнал «Український історик» опублікував частину записок¹, але вони неповні, оскільки вміщено лише той матеріал, який удалося розшифрувати.

* Кудлай Олександра Борисівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик (Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен). – 1983. – №2/4; 1986. – №1/2–3/4.

О.Жуковський народився у с. Йозифівка Подільської губернії 21 листопада 1884 р. Освіту здобув у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, а 1907 р. закінчив Одеське піхотне юнкерське училище й розпочав службу в російській армії, у 110-му піхотному Камському полку (м. Ковно). 22 грудня 1911 р. він був переведений до 9-ї Ломжинської прикордонної бригади, яку з початком Першої світової війни переформували у 4-й Німанський прикордонний піхотний полк². Саме у складі цього підрозділу О.Жуковський узяв участь у бойових діях. Із вересня 1916 р. він, у чині підполковника, служив на посадах командира батальйону та помічника командира полку (Західний фронт). За військові заслуги нагороджений георгіївською зброєю. Олександр Тимофійович був одружений із Марією Аркадіївною Іпатьєвою (1893 р.н.), яка походила з родини офіцера, навчалася в Ковенській жіночій гімназії, де здобула звання вчительки народних училищ³.

Після Лютневої революції О.Жуковський став одним із провідників українського військового руху на Західному фронті. Збереглися його цікаві свідчення про С.Петлюру. Уперше майбутнього секретаря військових справ і Головного отамана він побачив в українській громаді Мінська весною 1917 р., на зібранні, де обирали делегатів (у тому числі О.Жуковського й С.Петлюру) на I Всеукраїнський військовий з'їзд. На засіданні він виступив із промовою про необхідність українізації армійських частин та створення задля цього спеціального органу. Згодом дізнався, що С.Петлюра став членом Українського генерального військового комітету (УГВК), де «справа з організацією війська цілком прийнята так», як накреслив О.Жуковський. «Я і не думав, і не гадав, що мій проект українізації ляже в основу нашого військового діла»⁴, – писав він пізніше. Олександр Тимофійович був учасником і II Всеукраїнського військового з'їзду (червень 1917 р.), де його також обрали до УГВК та кооптували до складу Центральної Ради («з цього моменту починається дуже цікава сторінка мого життя»). Слід зазначити, що він належав до Української партії соціалістів-революціонерів і згодом став одним з її лідерів.

В УГВК О.Жуковський завідував агітаційно-просвітним та організаційним відділами. 10 серпня 1917 р. Мала Рада відрядила його разом із полковником О.Пилькевичем та прапорщиком М.Полозом до генерального штабу російської армії в Петроград як представників УЦР для «полагодження справ українського війська»⁵. Як видно з нотаток, восени 1917 р. у столиці він займався справою формування дивізії з українців місцевого гарнізону: «Вже цілий місяць тут я оббиваю пороги не тільки в цій справі, а взагалі по справах організації української армії, і ні на крок не просунулася справа вперед»⁶.

Після приходу до влади більшовиків О.Жуковський повернувся до Києва й опинився у самому центрі українського політичного життя. Уже наприкінці року за пропозицією С.Петлюри його було затверджено заступником генерального

² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С.162.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1.

⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.100–101.

⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – К., 1996. – С.256.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.126.

секретаря військових справ⁷. Після відставки С.Петлюри йому запропонували обійняти вакантну посаду, але він відмовився, тож новим очільником УГВК став М.Порш⁸. Свою відмову О.Жуковський пояснював «величезною грою, інтригами і сварами», що заважали виробити «твердий курс» у діяльності секретарства, так оцінюючи ситуацію, що склалася у військовому відомстві на січень 1918 р.: «Кожен з діячів počував себе Наполеоном... В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству тільки добро, любов та правду», але проста технічна праця, адміністративний хист і марудна дрібна щоденна робота була для них незрозумілою⁹.

Він також наголошував, що керівники військового секретарства не знали як приступити до його організації та чого, власне, вимагати від підлеглих. До того ж, на думку О.Жуковського, революційний час виніс на гребінь життя політиків-демагогів, різного роду авантюристів, які намагалися отримати якомога більше, але й не думали брати на себе зобов'язання та відповідальність.

Слід відзначити, що військове відомство у цей період перебувало на стадії формування – не було штатів, інструкцій, положень, точного, зрозумілого розподілу функцій між міністерськими управліннями, а головне – відчувався брак загального плану, що дуже ускладнювало поточну роботу. Натомість зовнішньополітичні події розвивалися дуже стрімко. Незважаючи на спроби УЦР уникнути ускладнень із новим більшовицьким урядом Росії, що бачив Центральну Раду своїм головним суперником у боротьбі за владу, Україна неухильно втягувалася у збройний конфлікт, а 6 грудня 1917 р., після ультиматуму Раднаркому, опинилася у стані війни з радянською Росією. Виступаючи 26 грудня на засіданні Генерального секретаріату, О.Жуковський зазначав, що перед військовим відомством стоять три завдання: підтримка фронту, боротьба з анархією й більшовизмом та організація нової армії, причому будувати її треба було на «нових підставах»¹⁰.

УЦР і Генеральний секретаріат виявилися неготовими до воєнного протистояння. Більшовицькі війська розпочали наступ 25 грудня 1917 р., натомість спротив українських формувань був слабким, а частина з них узагалі оголосила нейтралітет. Розпочалася боротьба місцевого населення, яка мала партизанський характер. За словами В.Верстюка, партизансько-козацький опір «більшовицькому наступові був славною сторінкою української військової історії, проте не він визначив магістральний хід цієї воєнної кампанії»¹¹. Більшовицькі частини швидко просувалися до Києва.

До того ж 16 січня 1918 р. у столиці почався збройний виступ проти Центральної Ради збільшовизованих робітників заводу «Арсенал» та деяких частин міського гарнізону. О.Жуковський узяв безпосередню участь у січневих боях проти заколотників. А вже 25 січня члени Малої Ради та українського уряду залишають Київ, який зазнав кількаденного артилерійського обстрілу з боку радянських військ. Організацією евакуації вірних уряду підрозділів

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – С.401.

⁸ Там само. – Т.2. – К., 1997. – С.45.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.4.

¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.68.

¹¹ Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.1. – К., 2011. – С.234.

займався Олександр Тимофійович. 26 січня він опинився у селі Ситники¹², де вже перебували міністри Вс.Голубович, П.Христюк, М.Ткаченко, Г.Сидоренко, М.Порш, а також М.Грушевський та деякі члени УЦР. 29 січня вони провели спільне засідання, на якому О.Жуковський погодився взяти на себе обов'язки очільника військового відомства¹³. Тоді ж було ухвалено негайно приступити до реорганізації частин, що підтримували УЦР, та розпочати формування нової української армії¹⁴. Уже наступного дня новий військовий міністр виступив із програмою, котра передбачала призначення єдиного командувача всіх військових сил, що відступили з Києва; формування з них трьох груп-загонів; організацію сторожової служби на залізничних коліях та дорогах (10 лютого О.Жуковський доповідав Раді Народних Міністрів про призначення комендантів на вокзалах з повноваженнями організовувати залізничну міліцію)¹⁵; запровадження суворої дисципліни й субординації у військах.

У рамках цієї програми було здійснено низку заходів, у тому числі організовано центральне бюро з набору поповнення; діяло управління постачання фронту; було підготовлено статут про право вступу до армії та платню за військову службу. За свідченням О.Жуковського, до евакуації з Києва у військовому відомстві працювало близько 400 співробітників, натомість із міста вийшло лише 20¹⁶. Отже, фактично доводилося починати все з нуля. Було сформовано похідний штаб, видано наказ про скасування всіх комітетів у частинах, гарнізонах і штабах, почалося призначення керівників головних управлінь, набиралися фахівці. Міністр особисто розробляв статутні документи та інструкції. Було проведено загальну реорганізацію – скасовано військові округи, замість яких формувалися корпусні райони та, на перехідний етап, запроваджувалися посади губернських і повітових комендантів, котрі в умовах більшовицького наступу мали репрезентувати владу на місцях. Вони «підпорядковувались безпосередньо військовому міністерству, що фактично означало військовий стан в Україні»¹⁷. Ці заходи готували ґрунт для переходу до територіального принципу формування армії. Паралельно О.Жуковський розпочав інспектування ліквідаційних комісій, що діяли у військових частинах.

Тим часом ситуація в Україні складалася таким чином, що без зовнішньої допомоги УЦР не могла вберегтися від остаточної поразки. Довелося звернутися до країн Четверного союзу, у переговорах з якими у Бресті брала участь й українська делегація. Після підписання мирного договору наприкінці січня 1918 р. її члени, О.Севрюк, М.Левитський, М.Любинський, окремим документом звернулися до народів Австро-Угорщини та Німеччини із закликом про допомогу. 8 лютого німецькі частини вступили на українську територію, а 14 лютого до них приєдналися австро-угорські війська. Весь цей час український

¹² Імовірно, йшлося про с.Ситняки (Макарівський р-н Київської обл.), розташоване приблизно за 65 км на захід від Києва.

¹³ Рада Народних Міністрів офіційно затвердила О.Жуковського на посаді міністра військових справ 22 березня 1918 р.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.28.

¹⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.163.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.33 зв.

¹⁷ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.93.

уряд перебивався з місця на місце – Житомир, Сарни, Коростень, Маневичі. Зокрема, 8 лютого 1918 р. О.Жуковський доповідав Раді Народних Міністрів про необхідність утворення в Маневичах невеликого штабу за участю представників УЦР і затримання міністерського ешелону ще на кілька днів у Житомирі, поки триватиме наступ на Київ, а до того часу обов'язково зв'язатися з українською делегацією у Бресті для з'ясування «німецьких планів»¹⁸.

10 лютого 1918 р. за підписами Вс.Голубовича, О.Жуковського та П.Христюка вийшла відозва «До всієї людності УНР», в якій підкреслювалося, що німецькі війська прийшли в Україну для допомоги в боротьбі проти більшовицьких загарбників¹⁹. В авангарді іноземних підрозділів рухалися нечисленні українські частини. 2 березня в Київ вступили військові формування К.Присовського, С.Петлюри, Є.Коновальця. Олександр Тимофійович командував парадом збройних сил УНР. Того ж дня до міста вступили німці, зустрінуті військовим міністром. 5 і 9 березня до столиці повернулися уряд і Центральна Рада.

Слід відзначити, що пізніше, у своїх спогадах, О.Жуковський негативно оцінював прихід німецьких військ в Україну, вважаючи, що таку масштабну кампанію слід було детально обговорити й конкретизувати, визначивши права та обов'язки іноземних військ. Цього, як відомо, зроблено не було, тож, характеризуючи діяльність української делегації на переговорах у Бресті, О.Жуковський висловлювався різко й недвозначно, називаючи її «злочинною»²⁰. Проте, зауважимо, що на такі висновки неабияк вплинули подальші події та їхні наслідки, адже при ухваленні рішення про іноземну військову допомогу 30 січня 1918 р. «за» проголосували чотири з п'ятих присутніх міністрів.

Після повернення уряду до Києва О.Жуковський приступив до налагодження праці військового відомства: «У мене був широкий план реорганізації армії і дуже турбувало, як оздоровити [її] силами національно свідомими, і заповнити старшинські кадри»²¹. За два тижні відбулося перше засідання військової ради міністерства²², на якому обговорювалися плани реформування армії. На порядку денному стояло призначення губернських і повітових комісарів, а також командирів корпусів (причому вже у квітні було заповнено вісім вакансій). Додамо, що з 9 березня Олександр Тимофійович виконував ще й обов'язки міністра морських справ²³. Однак належному функціонуванню очолюваного ним відомства неабияк заважали внутрішні інтриги та втручання німецького військового командування. Навесні 1918 р. О.Жуковський здійснив інспекційну поїздку Україною. Враження були невтішними: «[...] влади ніхто не чуває... Всі інтереси і бажання групувалися навколо одного питання – земля. [...] Почувалося недовір'я і ненависть до німців. До Центральної Ради – байдужість»²⁴. Відтак він зробив висновок, що треба завершувати підготовчу роботу й в останніх числах травня розпочинати призов новобранців.

¹⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.157.

¹⁹ Там само. – С.161.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.60.

²¹ Там само. – Арк.72 зв.

²² Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.299.

²³ Там само. – С.186.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.81.

У квітні 1918 р. О.Жуковський зіштовхнувся із протидією німецького командування, коли українським військам під командуванням О.Натієва, які звільняли Крим від більшовиків, було висунуто ультиматум – повернути назад або скласти зброю. Треба зазначити, що під час переговорів у Бресті українська сторона відмовилася від претензій щодо Криму, зважаючи на право кримськотатарського народу на самовизначення. Однак військовий міністр 10 березня віддав таємне розпорядження Запорізькому корпусу отамана О.Натієва про організацію наступу на півострів. Перед окремою групою військ зі складу цього з'єднання стояло завдання випередити німецькі війська, очистити територію від більшовиків й зайняти Севастополь для того, аби включити Чорноморський флот до складу українських збройних сил²⁵. Проте під тиском німецького командування міністр змушений був підписати наказ про відхід до Перекопу. Через ці події О.Жуковський намагався піти у відставку, але спочатку уряд, а згодом і прем'єр Вс.Голубович її не підтримали²⁶.

Підбиваючи підсумки своєї діяльності на посаді військового міністра, О.Жуковський зазначав, що за цей час відомство стало центром організації української армії, здійснювалося формування керівного апарату, розроблялися штати, призначалися коменданти на місцях, налагоджувалася інтендантська справа, ліквідовувалися старі та формувалися нові установи. Велася боротьба зі спекуляцією, пов'язаною з діяльністю ліквідаційних комісій. Нарешті було відкинуто «міліційний» принцип формування армії, яка мала стати постійною, комплектуючись на основі військової повинності. Проект закону про загальні основи розбудови збройних сил було ухвалено урядом 24 квітня 1918 р. Двома днями пізніше обговорювався законопроект про політично-правове становище військовиків²⁷. Ще цілу низку законодавчих ініціатив із цього питання планувалося вивести на розгляд Ради Народних Міністрів у перших числах травня 1918 р.²⁸

Ситуацію в уряді напередодні гетьманського перевороту О.Жуковський влучно характеризував як відірваність від суспільства через суцільну теоретичну балаканину та брак реальних «життєвих шляхів»²⁹. Він згадував, що приблизно за три тижні до втрати УЦР влади на засіданні ЦК УПСР П.Христюк окреслив справжній стан справ у країні та запропонував стати на більш реальний шлях – буржуазно-демократичний. Однак партія так і не змогла відмовитися від постулатів соціалістичної доктрини³⁰. Діячі гетьманського табору робили у цей час спроби забезпечити собі підтримку військового міністра. Так, один із лідерів Української партії соціалістів-самостійників І.Луценко намагався залучити на свій бік О.Жуковського, але після серйозної розмови міністр заборонив йому вести гетьманську агітацію³¹.

²⁵ Вирок Українській революції: «справа ЦК УПСР». – К., 2013. – С.584.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.90.

²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.304, 311.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.91–96.

²⁹ Там само. – Арк.108.

³⁰ Там само. – Арк.108 зв.

³¹ *Гай-Нижник П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П.Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С.145.

Під час перевороту 29 квітня 1918 р. Олександра Тимофійовича заарештувала німецька військова влада за звинуваченням у викраденні банкіра А.Доброго – мільйонера, голови Київського банку зовнішньої торгівлі, якого за наказом міністра внутрішніх справ М.Ткаченка було таємно перевезено до Харкова, де він, за вимогою викрадачів, підписав чек на суму 100 тис. крб. А.Доброму вдалося підкупити охорону та повідомити про свій арешт німцям. Викрадення людини, через чий банк проходили фінансові операції окупаційних військ із Райхсбанком, викликало обурення німецького командування. У результаті 26 квітня Г. фон Айхгорн підписав наказ, за яким окремі кримінальні злочини на території України підлягали юрисдикції німецьких військово-польових судів³². Цей інцидент було оцінено як викрадення заможної людини з метою отримання викупу, а в офіційному повідомленні вказувалося, що у змові взяли участь троє осіб – міністр внутрішніх справ М.Ткаченко, голова уряду Вс.Голубович та очільник військового відомства О.Жуковський. Останній пізніше доводив свою непричетність до справи А.Доброго, оскільки лише виконав прохання М.Ткаченка про надання охорони та залізничного вагона, і тільки після того, як події набули розголосу, зрозумів, що до них причетне Міністерство внутрішніх справ³³. До речі, М.Ткаченко уник суду, переховуючись аж до кінця 1918 р.

У ході слідства, яке проводила німецька військова влада, О.Жуковського також звинуватили в тому, нібито в будівлі Міністерства військових справ відбувалися таємні наради з метою вбивства німецьких офіцерів. Згодом це звинувачення було зняте. За тиждень після арешту О.Жуковський подав прохання призначити слідчу комісію з представників не тільки німецького командування та українського уряду, а й громадських організацій для детального розслідування його діяльності. На суді намагався довести свою непричетність до подій, проте все ж був засуджений до дворічного ув'язнення, яке разом із Вс.Голубовичем відбував у Лук'янівській тюрмі. 18 грудня 1918 р. обох в'язнів звільнила нова українська влада. Показовий факт: дізнавшись із газети «Киевская мысль», що власті УНР мають намір випустити їх за амністією, колишній військовий міністр 15 грудня надіслав одному з членів Директорії – Ф.Швевцеві листа, в якому категорично не погоджувався з таким рішенням, наполягаючи на призначенні нового слідства, коли на це є підстави, або негайному звільненні з-під варті³⁴. Такий крок свідчив не тільки про намагання довести непричетність до викрадення банкіра, а й про бажання захистити своє чесне ім'я. Після виходу з в'язниці О.Жуковський поїхав додому, на вул. Паньківську, 7. У записках він зазначав, що на його повернення очікувала не тільки дружина, а й М.Грушевський із родиною, які мешкали поряд.

Вісім місяців ув'язнення не пройшли безслідно. Олександр Тимофійович почувався виснаженим, тож вирішив працювати головним секретарем редакційного М.Грушевським «Літературно-наукового вістника». Згодом він навідався до військового міністерства, де з'ясувалося, «що про нього вже були розмови, по

³² Реєнт О.П. Павло Скоропадський. – К., 2003. – С.75.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.110–110 зв.

³⁴ Там само. – Спр.5. – Арк.2–2 зв.

яких вирішили куди його “зіпхнути” – таким місцем вони знайшли Кордонний корпус». Отже, 10 січня 1919 р. за поданням міністра фінансів О.Жуковського було призначено командиром Окремого кордонного корпусу³⁵. А вже 18 січня він звернувся до уряду з доповідною запискою, в якій оцінював загальний стан з'єднання, відзначаючи, що через різні обставини порушено порядок його формування – відсутній зв'язок зі штабами трьох бригад (у Луганську, Маріуполі та Одесі); за незаконним наказом командира Хоперської бригади військовикам було надано тримісячну відпустку; через неузгодженість дій міністерства та командуючого Південно-Західним районом ділянка кордону завдовжки 443 версти в районі відповідальності Волинської кордонної бригади виявилася незахищеною. Таким чином, характеризуючи стан Окремого кордонного корпусу, О.Жуковський зазначав, що фактично його немає. Він пропонував план формування дієздатного з'єднання, здатного захищати державні інтереси. По-перше, це чітке визначення місцевості у західному регіоні для прийому новобранців; по-друге, налагодження господарських, технічних і санітарних служб; по-третє, забезпечення особового складу обмундируванням; по-четверте, правильна постановка загальновійськової підготовки. О.Жуковський також наголошував, що досі комплектація корпусу йшла за принципом вільного найму, до того ж проводилася некомпетентними посадовцями. Тож було вирішено відмовитися від такої практики, перейшовши до набору за військовою повинністю. У доповідній він виклав і своє бачення підготовки кордонних сотень³⁶.

19 січня 1919 р. постановою Ради Народних Міністрів О.Жуковського було призначено ще й виконуючим обов'язки головного коменданта тилу армії для проведення у час небезпеки евакуації всіх державних установ та їх службовців. Це було надзвичайно важливе завдання з огляду на вторгнення більшовицьких військ, яке розпочалося 6 грудня. Уже на кінець січня вони захопили майже все Лівобережжя, підійшовши до Києва. Олександрові Тимофійовичу знову довелося керувати евакуацією державних установ, цього разу у Вінницю. Доповідаючи 22 лютого³⁷ голові уряду про хід роботи, О.Жуковський відзначав невідповідність більшості інституцій, навіть попри те, що план евакуації було затверджено заздалегідь. Зазначав, що вдалося евакуювати Канцелярію заготівлі державних паперів, Державний банк, Державну скарбницю, центральні установи, посольства, дипломатичні місії та більшу частину майна, яке зберігалось на різноманітних складах³⁸. 6 лютого 1919 р. Рада Народних Міністрів висловила йому подяку «за напружену та вмілу працю по евакуації столиці в надзвичайно тяжких обставинах»³⁹.

Після відходу з Києва О.Жуковський зі своїм корпусом дислокувався в Кам'янці-Подільському, де, як старший за рангом, узимку 1919 р. став

³⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Документи і матеріали. – Т.1. – К., 2006. – С.168.

³⁶ Україна. 1919 рік: М.Капустянський «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є.Маланюк «Уривки зі спогадів»: Документи та матеріали. – К., 2004. – С.405–407.

³⁷ Цю дату О.Жуковський указав у своїх записках. За іншими даними, початок евакуації припав на 28 січня (див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Т.2. – К., 2012. – С.22).

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.20–21.

³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.240.

начальником залоги міста, куди згодом із Вінниці перемістився й уряд. Ситуація була надзвичайно складною. Оцінюючи її, помічник губернського комісара в листі до О.Жуковського вказував, що останнім часом з'явилося чимало людей, які вербують козаків до армії. Військові частини формуються під різними назвами, у них відсутня дисципліна. Командири не рахуються із законами, проводячи у час продовольчої кризи незаконні реквізиції борошна, крупи, тютюну тощо. Міліція не має сил, щоби боротися з анархією, і потребує допомоги військової влади. Лист закінчувався проханням ужити рішучих заходів, аби врятувати тил від безладу⁴⁰.

О.Жуковський, намагаючись навести лад у місті, удався до рішучих дій, у тому числі вивів деякі підрозділи за межі Кам'янця; видав розпорядження, згідно з яким вербувальники повинні мати дозвіл від Генерального штабу на формування частин; запровадив заборону на перебування в місті військовиків без відповідних приписів; припинив реквізиції та вжив заходів для поліпшення продовольчої ситуації. Одночасно розробив та направив до Головного отамана й військового міністра пропозиції щодо формування армійських частин в інших містах України.

За словами самого О.Жуковського, на початку березня він захворів на іспанку і його обов'язки виконував помічник – отаман Меліховський. У місті почалася паніка через чутки про наближення більшовицьких військ, уряд удався до спонтанної евакуації. Слід зазначити, що Олександр Тимофійович не поділяв політичної лінії тогочасного українського проводу, так характеризує стан справ: «Не створили ще власної держави, не дали їй сталих певних форм, а вже почали вступати у смертельну боротьбу між собою... Таким шляхом Директорія повела свою політику»⁴¹.

Опозиційні Директорії сили у цей час розгорнули в місті активну політичну діяльність, ідейним натхненником якої був колишній лідер Центральної Ради М.Грушевський. Разом із Вс.Голубовичем, М.Ткаченком і В.Чехівським О.Жуковський зробив спробу вплинути на політику УНР, проводячи ідею порозуміння з більшовиками на протигагу лінії уряду С.Остапенка, що покладав надії на порозуміння з Антантою. 22 березня 1919 р. було створено Комітет охорони республіки під головуванням В.Чехівського (заступник – А.Степаненко), який спирався на місцевий гарнізон і мав за мету тимчасове представництво державної влади. Його членами стали діячі різних партій, у тому числі І.Лизанівський, І.Романченко, І.Мазепа, М.Ткаченко та ін. Головними вимогами комітету до Директорії були: негайне припинення переговорів із французьким командуванням в Одесі; початок перемовин з урядом радянської України на платформі визнання національного характеру державної влади, легального існування українських соціалістичних партій та виведення російських більшовицьких військ з України⁴². Сам О.Жуковський у своїх пізніших записках намагався спростити ситуацію, пояснюючи, що, мовляв, в умовах суцільного безладу за участю представників ЦК партій соціал-демократів і

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.71–71 зв.

⁴¹ Там само. – Спр.1. – Арк.103 зв.

⁴² Там само. – Спр.3. – Арк.84.

соціалістів-революціонерів було організовано Комітет охорони республіки з метою наведення порядку та заспокоєння населення⁴³.

У відповідь на відвертий тиск опозиції щодо зміни загальнополітичного курсу уряд Директорії вжив певних заходів. 22 березня 1919 р. було оголошено про запровадження посади особливого коменданта Кам'янець-Подільського, яку обійняв сотник Хомодовський, котрий відразу оголосив, що Комітет охорони республіки діє під його началом. Членів комітету, у тому числі О.Жуковського, узяв під варту й допитав начальник політичного відділу Захарчук. Проте заходами ЦК УПСР затриманого було звільнено, а вже 5 травня (постанова уряду від 30 липня) – усунуто з посади коменданта та командира Окремого кордонного корпусу (замість нього з 23 липня призначено отамана О.Пилькевича)⁴⁴. Як свідчать записи самого О.Жуковського, зняли його ще 26 березня, тимчасовим виконуючим обов'язків став отаман Желехівський, а начальником залоги – полковник Гончаренко. Звільнений із посад О.Жуковський перейшов у розпорядження військового міністерства⁴⁵.

Після «кам'янецьких подій» Олександр Тимофійович вирішив поїхати на відпочинок до Карпат, зазначивши у своєму записнику: «Вся моя істота вимагала відпочинку»⁴⁶. Він дістався Стрия, де на той час перебували його дружина та М.Грушевський із родиною. Слід зазначити, що на початку 1919 р. колишній лідер Центральної Ради дедалі більше схилявся до думки про еміграцію для проведення політичної та громадської роботи за кордоном, для чого він оформляв свій від'їзд як член закордонної делегації УПСР на соціалістичну конференцію, що мала відбутися в Амстердамі. Отже, О.Жуковський, як давній соратник і однодумець Михайла Сергійовича, також вирішив здійснити подорож за кордон. Цікаві у цьому зв'язку свідчення Вс.Голубовича, що «після арешту всіх членів (Комітету охорони республіки – О.К.), та по досить певним чуткам наказу члена директорії Андрієвського зліквідувати нас, ми, визволившись, похапцем роз'їхалися»⁴⁷.

Отже, 30–31 березня 1919 р. О.Жуковський разом із М.Грушевським у спеціальному вагоні, наданому державним секретарем Західноукраїнської Народної Республіки, вирушив із Кам'янець-Подільського до Чехословаччини. Дорогою до них приєднались дружини. У Прагу вони прибули 18 квітня. Згодом М.Грушевський (у червні) від'їхав до Парижу, де мав налагоджувати зв'язки з європейськими соціалістами⁴⁸, а з кінця жовтня 1919 р. проживав у Женеві, Берліні, Відні.

Коротенькі, розрізнені нотатки й листи О.Жуковського свідчать, що у травні – серпні 1919 р. він побував у Чехословаччині, Франції, Австрії, очевидно, у суто партійних справах. У Парижі він мав змогу дізнатися про перебіг мирних переговорів, в яких брала участь українська делегація, про що докладно писав

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.126.

⁴⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.440.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.38.

⁴⁶ Там само. – Спр.1. – Арк.128.

⁴⁷ Вирок Українській революції... – С.300–301.

⁴⁸ Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.6. – Л., 2012. – С.39–40.

М.Грушевському. Зустрічався також із представниками європейських політичних партій, намагався дійти згоди з соціалістами від народів колишньої Російської імперії. У цій справі було скликано кілька спільних засідань, де йшлося про потребу видання журналу та підготовку узгоджених виступів в Інтернаціоналі, а також організовано конференції з польськими, російськими, французькими соціалістами. О.Жуковський узяв участь у міжнародному кооперативному конгресі в Парижі (26–28 липня 1919 р.), ведучи роботу з популяризації України у Західній Європі та зустрічаючись з представниками іноземних кооперативних організацій. У його листах цього періоду викладено враження про неприхильне ставлення міжнародної спільноти до українського питання, тож перспективи УНР він оцінював як туманні й малооптимістичні⁴⁹. У липні О.Жуковський планував поїти до Швейцарії, однак точно невідомо, чи здійснив він свій намір.

Натомість наприкінці серпня 1919 р. йому точно вдалося побувати в Україні. Цілком імовірно, що саме завдяки цій подорожі О.Жуковський знов опинився на державній службі УНР – постановою уряду від 12 серпня його призначають військовим агентом при надзвичайній дипломатичній місії у Празі⁵⁰, а ще через два дні – ревізором військових місій за кордоном. Його повноваження, надані військовим міністром полковником В.Петровим, полягали у веденні переговорів та у праві укладати угоди на закупівлю майна військового призначення у фірми «Шкода» та побудови нею заводу на території України з виробництва холодної й вогнепальної зброї. На виконання цього доручення О.Жуковський 17 вересня через Румунію виїхав до Праги, куди дістався за вісім днів⁵¹. Головою надзвичайної дипломатичної місії у столиці Чехословаччини, при якій мав працювати новий військовий агент, у цей час був М.Славинський. Як представник опозиційних до Директорії політичних сил Олександр Тимофійович, за свідченням Вс.Голубовича, певний час затримувався головою місії у Празі до з'ясування його планів та особистого ставлення до С.Петлюри⁵².

Перебуваючи на цій посаді, у жовтні 1919 р. О.Жуковський ревізував у Відні закупочне бюро, очолюване В.Зелінським, реформував місії отаманів Фалієва та Мордвінова, як голови військово-технічного уряду, а також полковника М.Олександрова, відрядженого до Відня для придбання авіаційного майна. Продовжив він цю справу в Берліні, перевіряючи закупівельні операції посольства УНР⁵³. Наприкінці січня 1920 р. через неправочинні дії начальника похідної канцелярії О.Жуковський подав прохання про звільнення зі своїх посад, але виконував службові обов'язки ще до 9 квітня, передавши справи наступникові – А.Мельнику. Наказ про звільнення Олександра Тимофійовича та зарахування його у запас було підписано 16 березня й затверджено урядом 23 червня 1920 р.⁵⁴ Так завершилася його праця на урядовій та військовій службі Української Народної Республіки.

⁴⁹ Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик. – 1983. – №2/4. – С.154.

⁵⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.499.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1 зв. – 2.

⁵² Вирок Українській революції... – С.449.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–4 зв.

⁵⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Документи і матеріали. – Т.2. – К., 2006. – С.87.

Одночасно О.Жуковський активно працював як емісар ЦК УПСР за кордоном, перевіряючи партійні осередки (вересень 1919 р.). У його посвідченні вказувалося, що він має право закривати організації, а також виключати членів, якщо їхня робота «не відповідає напрямку діяльності і політики партії»⁵⁵. У 1920 р. О.Жуковський став секретарем президії організованої М.Грушевським у Відні закордонної делегації УПСР, до якої також входили М.Чечель, М.Шраг, П.Христюк. У лютому 1920 р. він узяв участь у Бернському конгресі Соцінтерну. Олександр Тимофійович також тримав у себе частину партійної каси, з якої видавалися гроші на вимогу ЦК⁵⁶. Треба вказати на той факт, що сподівання проведу партії на підтримку українського руху з боку соціалістів провідних європейських держав виявилися марними, тож діячі УПСР на чолі зі своїм лідером дедалі більше схилилися в бік співпраці з радянською владою.

О.Жуковський, поділяючи політичні погляди М.Грушевського, 19 липня 1920 р. разом із ним підписав листа до ЦК КП(б)У, в якому підкреслювалися заслуги більшовиків у боротьбі проти капіталізму та вказувалося, що українські есери відмовилися від співпраці з націоналістами: «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР із ланками КП(б)У, об'єднаних загальними інтересами соціалістичної революції»⁵⁷. У листі також обґрунтовувалася важливість легалізації УПСР у радянській Україні. Слід відзначити, що у серпні 1920 р. чекісти Західного фронту заарештували в Кам'янці-Подільському Вс.Голубовича та інших членів ЦК партії соціалістів-революціонерів, над якими наступного року було влаштовано судовий процес – перший із серії політичних. За словами О.Осташко, «фабрикуючи “справу ЦК УПСР”, радянська влада переслідувала мету дискредитувати одну з наймасовіших і найбільш популярну серед українського населення політичну партію»⁵⁸.

Про емігрантське життя О.Жуковського у Західній Європі можна довідатися зі скупих рядків поштових карток і кореспонденції до різних людей. Так, листи до дружини свідчать, що у січні – березні 1921 р. її чоловік перебував у Празі. Із 7 квітня він жив у Ризі, де очікував вирішення якоїсь справи – писав Марії Аркадіївні розлогі листи, ходив у театр і кіно, обговорював плани літнього відпочинку в Марієнбаді або Бадені разом зі Шрагами та В.Мазуренком, радився з дружиною, де краще оселитися – у Празі чи Ризі. У листі Є.Шаповала до М.Жуковської від 7 травня 1921 р. є свідчення про те, що навесні О.Жуковський їздив у «Прикарпатську Русь» та до Швейцарії для видачі грошової допомоги тамтешнім українцям⁵⁹.

Ще у січні 1921 р. у Празі відбулася IV конференція УПСР, що розглядала нову програму партії та питання ставлення до радянської України. Запропонований документ, а також статут було схвалено у цілому, але текст програми для остаточного узгодження передано редакційній комісії, до складу

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

⁵⁶ Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик. – 1986. – №1/2. – С.82.

⁵⁷ Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.270.

⁵⁸ Див.: Вирок Українській революції... – С.64.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.29.

якої входив і О.Жуковський⁶⁰. У листах до колишнього голови УЦР Олександр Тимофійович неодноразово аналізував можливості й перспективи консолідації українських соціалістичних кіл, доходючи висновку, що ця проблема нерозривно пов'язана з визначенням ставлення до міжнародного соціалістичного руху, українського радянського уряду у Харкові та станом революційного процесу на Батьківщині. Стосовно перспектив УПСР він був переконаний, що головним завданням порядку денного є проведення серйозної організаційної роботи та вже на цій основі – розробка нової програми для консолідації партії, поточний стан якої був, за його переконанням, украй складним.

Саме через значні розбіжності проводу УПСР за кордоном у питанні ставлення до радянської влади партія на початку 1921 р. розкололася на три течії: одна з них, очолювана М.Грушевським, була прорадянською; друга, празька, на чолі з М.Шаповалом; третя – Організаційний комітет УПСР за кордоном (М.Ковалевський, М.Залізняк). Із празьким осередком співпрацював О.Жуковський, займаючись разом із М.Шаповалом, Кондрашиним, Грицаєм виданням неперіодичного часопису закордонної делегації УПСР «Борітеся – поборете!». Весь час підтримував поштовий зв'язок із М.Грушевським, детально описуючи життя празької еміграції. Так, в одному з листів О.Жуковський подавав враження від виступу на засіданні групи В.Винниченка, відзначивши, що у своїй поїздки в радянську Україну⁶¹ доповідач зробив поверхові спостереження, а його інформація мала суто психологічний характер на рівні переживань і відчуттів без глибокого вдумливого студіювання. Треба зазначити, що виразна антибільшовицька позиція В.Винниченка, котра склалася саме під час невдалої спроби співпраці з радянською владою, «не знайшла розуміння [...] в колах закордонної делегації УПСР»⁶².

Не полишав О.Жуковський, як і більшість його однопартійців, намірів дійти згоди з радянським керівництвом про співробітництво та повернення в Україну. У липні 1921 р. М.Чечель, як делегат конгресу III Інтернаціоналу, побував у Москві та провів переговори з українським радянським урядом щодо легалізації діяльності партії есерів в УСРР. Зустрічався він і з уже засудженими на той час членами ЦК УПСР І.Лизанівським, Вс.Голубовичем та ін. Того ж місяця Прагу відвідав посланець есерівського ЦК з України М.Балаш для узгодження спільної платформи із закордонною делегацією. Із ним зустрічався О.Жуковський, інформуючи М.Балаша про те, що остання обрала позицію примирення з більшовиками. Як з'ясувалося, цю позицію не поділяв ЦК УПСР в Україні⁶³. Однак це не позбавило закордонний провід партії, до якого входили М.Грушевський, П.Христюк, М.Шраг, М.Чечель, ілюзій щодо майбутньої співпраці з більшовиками та можливих поступок з їхнього боку. У серпні 1921 р. О.Жуковський разом зі М.Шрагом та М.Чечелем вів

⁶⁰ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С.102.

⁶¹ Мається на увазі візит В.Винниченка до Москви й Харкова у травні – вересні 1920 р. з метою проведення переговорів із радянським керівництвом про співробітництво. Йому було запропоновано обійняти посаду заступника голови РНК УСРР, однак через принципові ідеологічні розбіжності та відмову включити його до складу ЦК КП(б)У В.Винниченко перервав перемовини та виїхав за кордон.

⁶² Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К., 2005. – С.299.

⁶³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.104.

переговори у Харкові з радянським керівництвом щодо повернення членів віденської групи українських есерів в Україну. Зі свого боку, більшовицькі діячі однією з умов цього висунули вихід з УПСР та вступ до КП(б)У. Це переконало О.Жуковського в безперспективності перемовин, про що він повідомив М.Грушевського листом від 24 серпня 1921 р.⁶⁴

Проте, за деякими даними, у 1922 р. О.Жуковський усе ж таки повернувся в УСРР. Так, у липні 1923 р. на знак протесту проти рішення пленуму ЦК УПСР в Україні про засудження прорадянської орієнтації партійної групи М.Грушевського, «група з Харкова надіслала до ЦК так звану “Декларацію 66”, в якій автори обороняли радянські принципи». Серед підписантів документа були М.Чечель, М.Шраг та О.Жуковський, «які в той час уже повернулися в Україну»⁶⁵. Отже, у 1923 р. останній жив і працював у Харкові. Подальша доля українського державного, громадсько-політичного й військового діяча невідома. У довідниках його смерть датують 1925 р., ставлячи при цьому знак запитання.

Як бачимо, наявна джерельна база дає уявлення про життя та діяльність О.Жуковського майже винятково періоду Української революції 1917–1921 рр., залишаючи в тіні молоді та останні роки його життя. Одним із найвагоміших внесків Олександра Тимофійовича в розбудову незалежної України стала його діяльність на посаді міністра військових справ в уряді Вс.Голубовича 1918 р., коли було обрано шлях створення українських збройних сил на основі військової повинності та відкинуто «міліційну» ідею. Як запорука боєздатності в армію повернулися дисципліна та субординація. Здійснювалася загальна реорганізація (формування корпусних з'єднань), запроваджувалася мережа губернських та повітових комендантів. Активно готувалися відповідні установчі документи й законопроекти. Ішов процес формування командного апарату. Однак через зміну влади в Україні та арешт самого О.Жуковського далеко не всі плани вдалося втілити у життя. Під час перебування у Західній Європі він проводив активну діяльність у складі закордонної делегації УПСР, співпрацюючи з М.Грушевським, М.Чечелем, М.Шрагом та ін. Багато часу й сил віддав реорганізації структури партії, консолідації, узгодженню дій українських соціалістичних сил в еміграції. Федералістські переконання, віра в можливу лібералізацію радянської влади, пошук компромісу з більшовицьким керівництвом урешті-решт підштовхнули О.Жуковського до повернення на Батьківщину.

⁶⁴ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський: його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С.89.

⁶⁵ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.109.

Life and activity of the known Ukrainian state and political figure O.Zhukovs'kyi is probed in the article. His efforts studied on organization of military powers of Ukrainian People's Republic and activity in the foreign delegation of Ukrainian Socialist-Revolutionary Party.

Keywords: Zhukovs'kyi, Ukrainian Central Rada, Ukrainian People's Republic, military ministry, Directorate of UPR, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, foreign delegation.

Р.Я.Пиріг*

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛА ОЛЕКСАНДРА РОГОЗИ НА ПОСАДІ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ТРАВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 р.)

Досліджується діяльність О.Рогози як члена Ради Міністрів Української Держави, використання ним урядових можливостей для законодавчого, матеріально-технічного та кадрового забезпечення процесу розбудови збройних сил. Висвітлюється політична позиція, відносини з колегами та гетьманом П.Скоропадським.

Ключові слова: *Рогоза, Українська Держава, військове міністерство, розбудова збройних сил, Скоропадський.*

З усіх сфер державного будівництва періоду гетьманату військово було одним із найскладніших. По-перше, П.Скоропадський узяв зобов'язання перед німецьким командуванням не створювати без його згоди повноцінної армії. По-друге, попри присутність в Україні чималої кількості вищого офіцерства, проблема добору національно орієнтованих кадрів залишалася гострою. По-третє, у спадок від УНР дісталася досить аморфна військова інфраструктура, Україна майже не мала морського сегмента збройних сил. По-четверте, фактично була відсутня нормативно-правова база функціонування боєздатного війська незалежної держави.

П.Скоропадський у своїх спогадах подав ставлення німців до формування української армії. Так, при його першій розмові на цю тему начальник штабу німецьких військ в Україні генерал В.Гренер заявив: «Навіщо Вам армія? Ми знаходимося тут, нічого проти Вашого уряду у середині країни ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів Ви можете бути цілком певні, більшовиків ми не допустимо. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі осіб для підтримання порядку в Києві та для охорони Вас особисто»¹. Проте німці погодилися на військово міністерство, генштаб, а також формування кадрів восьми корпусів, план створення яких розроблявся ще за часів Центральної Ради.

Уряд Української Держави в основному був сформований упродовж першого травневого тижня 1918 р. Природно, що добором кандидатури військового міністра займався безпосередньо верховний командувач армії і флоту гетьман П.Скоропадський, добре обізнаний із генералітетом російської армії. Він робив пропозиції генералам В.Кирию, М.Кельчевському, О.Лукомському, П.Врангелю, але всі вони відмовилися. Посада військового міністра залишалася вакантною до 21 травня. Нарешті, дав згоду генерал від інфантерії О.Рогоза – колишній командувач арміями на Західному та Румунському фронтах.

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.
E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

¹ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.179.

Вітчизняна історіографія приділила значну увагу військовому будівництву в гетьманській державі. Насамперед це дослідження Я.Тинченка, М.Литвина й К.Науменка з історії українських збройних сил доби визвольних змагань. Характерна риса цих праць – висока персоніфікація подій. Згадані автори склали біограми кількох сотень генералів та адміралів, які служили в арміях різних українських державних утворень. Попри їх енциклопедичний лаконізм, багато з них є чи не єдиним актуалізованим джерелом відомостей, особливо щодо служби окремих осіб в українському війську².

Безпосередньо проблеми розбудови армії в період гетьманату висвітлюються у працях В.Горелова, В.Голубка, В.Богайчука, В.Гайдая, котрі стосуються військової доктрини, структурної організації, кадрового забезпечення армії, ролі П.Скоропадського у формуванні гетьманської гвардії тощо³. З'явилися й історіографічні дослідження, в яких аналізується тематичний доробок науковців і мемуаристів міжвоєнної доби⁴. Природно, що дослідники військового будівництва періоду Української Держави не обходять увагою постать генерала О.Рогози, однак його діяльність на посаді міністра спеціально не вивчалася.

Окремо слід зупинитися на публікації білоруського дослідника В.Бондаренка з примітною назвою «Від полоцького кадета до військового міністра: долі білоруських генералів початку ХХ ст.». Один з її сюжетів присвячено О.Рогозі. Автор уточнює його місце народження та походження, а також подає версію зміни ним деяких біографічних даних. Водночас стаття містить низку прикрих неточностей щодо служби генерала в українських збройних силах. Безпідставне також визнання О.Рогози (Рагози) білоруським генералом (якщо навіть і взяти до уваги його етнічне походження), адже в білоруській армії він ніколи не служив⁵.

У сучасній українській історичній літературі, включаючи й новітню довідкову, значиться, що генерал Олександр Францевич Рогоза (Рагоза) народився 1858 р. в родині священника на Чернігівщині⁶. Підставою для таких тверджень слугує цілком офіційний документ – список старшин Генштабу Української

² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн.1. – К., 2007; *Його ж.* Українські збройні сили: Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірали. – Х.; Л., 2007.

³ Горелов В. Роль гетьмана П.Скоропадського у створенні Окремої Сердюцької дивізії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. – К., 1998. – С.55–57; Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії // Держава і армія: Вісник університету «Львівська політехніка». – №377. – Л., 1999. – С.28–39; Богайчук В. Діяльність політичних партій у сфері військового будівництва України в період гетьманату 1918 р. // Політичний менеджмент. – 2005. – №6. – С.156–165; Гайдая В. Військова доктрина Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Наукові записки: Збірник праць молодих учених і аспірантів. – Т.23. – К., 2011. – С.260–266.

⁴ Гнатюк С. Військове будівництво в Українській Державі: Деякі аспекти української зарубіжної історіографії // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип.5. – К., 2001. – С.249–261; Мельник Р. Аналіз військового будівництва періоду гетьманату в наукових і мемуарно-аналітичних працях військових істориків міжвоєнного двадцятиліття // Схід. – 2012. – №1. – С.137–142.

⁵ [Електронний ресурс]: <http://news.tut.by/society/369179.html>

⁶ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України... – С.165; Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2013. – С.257.

Держави, складений у листопаді 1918 р., де вказано, що генеральний бунчужний О.Рогоза народився на Чернігівщині, українець, розмовляє українською мовою⁷.

І все ж маємо визнати, що це – міфологізація, очевидно, не рідкісна в тогочасних умовах. Прізвище й походження були змінені при вступі на службу до української армії. Так учинили, наприклад, генерали Греков, Петров, Юнаков, трансформувались у Греків, Петрів, Юнаків. Російськомовні довідкові джерела подають відомості, що О.Рагоза народився у Вітебську в потомственній дворянській родині. Його батько – Франц Мартинович Рагоза – був заслуженим військовиком, полковником російської армії. Військову освіту О.Рагоза здобув у Полоцькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі, Миколаївській Академії генерального штабу. Серед командного складу Української Держави він мав найвищий військово-посадовий ценз – генерал від інфантерії, командувач армії. Бойове хрещення прийняв ще на фронті російсько-турецької війни. Його полководницька біографія часів Першої світової характеризувалася як значними перемогами, так і важкими поразками. О.Рогоза був одним із небагатьох командувачів арміями, затверджених на посаді Тимчасовим урядом. Тільки в листопаді 1917 р. він був змушений залишити її під тиском військово-революційного комітету Румунського фронту.

Пропозицію від гетьмана О.Рогоза отримав у середині травня, призначений був 21 травня, але вперше участь у роботі Ради Міністрів узяв лише наприкінці місяця⁸. До цього обов'язки міністра виконував начальник Генерального штабу підполковник Олександр Сливинський (Слива). Виходець із Полтавщини, фаховий військовий, один із наймолодших випускників Миколаївської Академії генштабу, він брав активну участь в українізації частин Румунського фронту, був делегатом I та II Всеукраїнських військових з'їздів, членом Українського генерального військового комітету, начальником Генерального військового штабу УНР. За його участі розроблялася схема майбутніх збройних сил, зокрема створення восьми територіальних корпусів, які стали кадровою основою гетьманської армії.

9 травня П.Скоропадський призначив тимчасово виконуючим обов'язки військового міністра генерал-майора Олександра Лігнау. Він народився в Ялті, за походженням латиш (за іншими даними – прибалтійський німець), закінчив військове училище, Миколаївську Академію генштабу. Під час світової війни – командир дивізії, начальник штабу корпусу. Наприкінці 1917 р. перейшов до українського війська, командував дивізією, займав посаду помічника (фактично заступника) очільника військового відомства УНР. Приступивши до виконання обов'язків міністра, О.Лігнау видав наказ, в якому йшлося про необхідність суворої дисципліни, уникнення політизації війська, дотримання законності. Особливий наголос робився на усвідомленні того, що будується

⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн.1. – С.520.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. Згаданий білоруський дослідник В.Бондаренко помилково стверджує, що О.Рогозу призначено військовим міністром 30 квітня і він був єдиним на цій посаді. Насправді в листопаді – грудні 1918 р. відомство ще очолювали генеральні хорунжі Б.Шуцькой і Б.Генгросс.

армія самостійної України. Наказ вимагав «все діловодство, всі офіційні відносини неухильно вести на державній мові». Чітко було задекларовано й ставлення до військових-неукраїнців: «Визнаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й талану, хоч би й неукраїнського походження, при умовинах безумовної їх вірності самостійній Україні»⁹. Сам генерал вивчав державну мову та намагався спілкуватися українською.

Інформація про можливе призначення циркулювала у столиці. Українські політичні партії, не домігшись від начальника штабу німецького оберкомандо В.Гренера та гетьмана П.Скоропадського бажаних змін у складі уряду, виступили з розлогим меморандумом, в якому наголошували, що кабінет міністрів не є українським ані за складом, ані за політичною орієнтацією. Більшість його членів таврувалася як відверті українофоби. Зокрема, виконуючий обов'язки військового міністра О.Лігнау характеризувався як людина, Україні стороння, а генерал, котрий має його замінити (тобто О.Рогоза), відомий лише тим, що «виложивши торік під Фокшанами два корпуси українців (VII, VIII), вживав потім заходів, аби зашкодити українізації військ дорученої йому армії»¹⁰. Дійсно, згадані операції з'єднань 4-ї армії були невдалими, а українізація частин Румунського фронту поступалася аналогічному процесові на Південно-Західному фронті, але при цьому слід урахувати більшу чисельність українців у військах останнього.

О.Рогоза розпочав свою діяльність із розв'язання нагальних кадрових питань апарату міністерства. О.Лігнау обійняв посаду першого заступника міністра. 27 травня 1918 р. уряд затвердив на посаді заступника військового міністра з морських справ капітана 1-го рангу Миколу Максимова (Максиміва) – вихідця з донських козаків, випускника Миколаївської морської академії, учасника російсько-японської війни, командира бойових кораблів. На початку 1918 р. він служив у Морському міністерстві УНР. Із перших днів гетьманату виконував обов'язки морського міністра, але флотська справа ввійшла до єдиного військового відомства. Слід зазначити, що М.Максимів мав право доповіді на засіданнях уряду й фактично перебрав на себе розв'язання військово-морських питань. Він згодом отримав звання контр-адмірала. У липні за рекомендацією О.Рогози було призначено заступника міністра з інтендантської служби й постачання полковника Юрія Корнієнка – випускника Чугуївського військового училища, під час світової війни інтенданта дивізії. Помічником глави військового відомства став генерал-лейтенант Г.Мандрика – виходець із Чернігівщини, випускник Академії генштабу, колишній командувач корпусу. Головний штаб міністерства очолив генерал-лейтенант Олексій Галкін – росіянин, уродженець Києва, випускник Академії генштабу, командир дивізії, учасник створення українських національних частин. У структурі штабу функціонували управління особового складу, пенсійне, шкільне, мобілізаційний відділ. Самостійними в рамках міністерства були головне управління постачання з численними підрозділами, головне військово-юридичне управління, прокурорське, геодезичне управління та ін.

⁹ Державний вістник. – 1918. – 22 травня.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. II. – К., 2004. – С. 40.

На посаді начальника Генерального штабу залишився О.Сливинський, який пізніше отримав звання полковника. Перше квартирмейстерство очолював генерал-майор Лев Дроздовський – українець родом із Поділля, випускник Новоросійського університету й Академії генерального штабу, начальник штабу корпусу, учасник українізації російської армії. Пізніше цю посаду обійняв генерал-майор Володимир Сінклер – швед за походженням, випускник Академії генштабу, начальник штабу корпусу, на українську військову службу став ще за УНР. До квартирмейстерства входили відділи: загальний, оперативний, розвідки, геодезичний, зв'язку та ін. Друге квартирмейстерство очолював генерал-майор Антон Прохорович – українець, уродженець Києва. У його складі функціонували відділи: загальний, організації військової служби, мобілізаційний, служби Генштабу. Інспектура родів військ підпорядковувалася безпосередньо начальникові Генерального штабу.

На час приходу О.Рогози до військового міністерства формування восьми кадрованих корпусів перебувало на початковій стадії. Їхніх командувачів було призначено ще за часів УНР. Так, 1-й Волинський корпус очолював генерал-майор Сергій Дядюша, 2-й Подільський – генерал-лейтенант Петро Єрошевич, 3-й Херсонський – генерал-лейтенант Федір Колодій, 4-й Київський – генерал-майор Ілля Мартинюк, 5-й Чернігівський – генерал-майор Олександр Дорошкевич, 6-й Полтавський – генерал-майор Олександр Осецький, 7-й Харківський – генерал-лейтенант Петро Вовкбой (на посаду не вступив), 8-й Катеринославський – генерал-майор Гнат Васильченко. Усі вони були етнічними українцями, уродженцями Київщини, Полтавщини, Харківщини, випускниками Академії генерального штабу, у роки світової війни обіймали посади командирів дивізій чи корпусів, мали численні нагороди, включно з георгіївськими. Загалом це були кар'єрні військовики російської армії. Однак зречення імператора звільнило їх від присяги, а участь в українізації військ, формування державності активізувало процес національного самоусвідомлення, спонукало піти на службу УНР, а потім і до гетьманської армії. Було б явним перебільшенням стверджувати, що ці люди – переконані українські патріоти. Очевидно, для переважної більшості це все ж таки була іманентна потреба професійної реалізації, а також здобуття засобів для існування. У середині травня П.Скоропадський провів із ними нараду й залишив на посадах. Не вніс відразу істотних змін у командний склад корпусів і новий міністр О.Рогоза.

Упродовж травня – червня 1918 р. вакансії на вищі командні посади в міністерстві, Генштабі, корпусах і дивізіях було заповнено генералами переважно українського походження або пов'язаними з Україною народженням, службою, маєтностями. За підрахунками сучасних дослідників, улітку 1918 р. на службу прийняли близько 300 генералів та адміралів. А в листопаді їх чисельність становила вже 385 осіб, проте 100 з них не займали командних посад, перебуваючи в резерві чинів, Думі георгіївських кавалерів, різних комісіях. Серед них 51% становили росіяни, 39% – українці¹¹. Безперечно, П.Скоропадський і О.Рогоза

¹¹ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України... – С.16.

не надавали такого значення етнічному походженню офіцерів, як військове керівництво УНР. Однак у затвердженому О.Рогозою положенні про вступ до української армії однією з основних умов була наявність певного зв'язку з Україною (походження, народження, служба, маєтність тощо). Кадрове управління Генштабу збирало такі дані. Навряд чи всі вони відповідали дійсності. Зокрема, у списку старшин Генштабу Української Держави (листопад 1918 р.) поряд з іншими біографічними відомостями містилися графи: «Місце народження», «Зв'язок з Україною», «Чи розмовляє українською мовою». Як уже зазначалося, щодо генерального бунчужного О.Рогози у відповідях на ці запитання записано: «Чернігівщина», «Українець», «Розмовляю». У відомостях про генерального хорунжого О.Лігнау також занотовано: «Розмовляю»¹². При військовому міністерстві діяли курси української мови, але навряд чи їх відідували найвищі посадовці.

Невдовзі після вступу на посаду в інтерв'ю кореспондентові газети «Відродження» О.Рогоза виклав основні засади організації українських збройних сил. Він наголосив, що розпочато утворення національної армії, до якої покличуть військовиків-українців, а при їх нестачі доведеться звернутися до послуг і знання осіб неукраїнського походження, які будуть чесно служити «українській національній ідеї у складі армії молодій Українській Державі». Міністр заявив, що військове будівництво не терпить імпровізацій, потребує поступових та обачних дій. До того ж армія має бути поза всілякою політикою. Щодо принципів кадрової роботи, то при просуванні по службі враховуватимуться бойові заслуги, стрийовий стаж, досвід і звання. За словами міністра, значна увага приділятиметься поліпшенню матеріального становища військовослужбовців та членів їхніх родин. Ішлося також про плани відкриття військових училищ, академій¹³.

Головну шкільну управу Генштабу й Комісію з утворення військових училищ та академій очолив відомий учений і педагог, професор Імператорської Миколаївської академії, командувач армії в роки світової війни генерал-лейтенант Микола Юнаків. До речі, його дисертація «Похід Карла XII на Україну в 1708–1709 рр.» (1910 р.) здобула премію графа Уварова. Кадетські корпуси, передані в УНР до системи Міністерства освіти, було повернуто до військового відомства. За споруди училищ розгорнулася боротьба на рівні уряду. О.Рогозі довелося відстоювати приміщення Київського артилерійського й Чугуївського піхотного училищ від передачі їх під державний університет і сільськогосподарський інститут. 30 листопада, фактично за два тижні до падіння гетьманату, було ухвалено закон про заснування Військової академії Української Держави. Її мав очолити генерал М.Юнаків¹⁴.

Інший професор Імператорської Миколаївської академії, у роки світової війни начальник штабу Румунського фронту, Микола Головін очолив Наукову комісію з опису війни 1914–1917 рр. при Генеральному штабі. Її було утворено

¹² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн.1. – С.520.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.195–196.

¹⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн.1. – С.504–505; Державний вістник. – 1918. – 12 грудня.

за ухвалою уряду у вересні з періодом діяльності до кінця 1920 р. Примітно, що в постанові записано: «Визнати бажаним, щоб після скінчення робіт комісії відповідні архіви були відкриті для користування приватних наукових людей»¹⁵. Очевидно, ця науково-історична інституція створювалася спеціально для генерала М.Головіна, якого О.Рогоза добре знав по спільній фронтовій службі. П.Скоропадський пригадував, що запропонував йому одну з найвищих військових посад, але той відмовився й «залишив за собою тільки розбір документів, які стосуються війни»¹⁶. Комісія мала базуватися в Одесі, але розгорнути свою діяльність так і не встигла. Уже в еміграції М.Головін написав «Історію світової війни 1914–1918 рр.».

В офіцерських колах схвально було зустрінuto наказ О.Рогози від 16 червня про відновлення військових звань, скасованих Центральною Радою в листопаді 1917 р. Генеральські звання російської армії адаптувалися до давньої козацької традиції: генерал від інфантерії (повний генерал) став генеральним бунчужним, генерал-лейтенант – генеральним значковим, генерал-майор – генеральним хорунжим. У списку старшин Генштабу станом на листопад 1918 р. О.Рогоза значився єдиним генеральним бунчужним, адже він був генералом від інфантерії, тобто мав найвище військове звання в російській армії часів світової війни (чин генерал-фельдмаршала з 1912 р. не присвоювався). Генералом від інфантерії був також Володимир Слюсаренко, який із червня 1918 р. командував 6-м Полтавським корпусом. Видозмінено було й офіцерські звання – полковник, військовий старшина (підполковник), сотник (капітан), значковий (поручик), хорунжий (підпоручик).

Важливим аспектом урядової діяльності О.Рогози стало законодавче забезпечення розбудови армії. Перший законопроект, який він особисто доповідав на засіданні Ради Міністрів, стосувався військової підсудності. Це був складний юридичний акт, укладачі якого намагалися створити вичерпний перелік скоєних військовиками «злочинств» – від державної зради до згвалтувань. Ще однією його особливістю була зворотна дія. Щоправда, визначався термін – до 1 квітня 1919 р. Очевидно, законопроект пройшов попереднє узгодження, оскільки його було схвалено без полеміки¹⁷. Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ, котрі поділялися на вищі (Київська, Катеринославська), корпусні й дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах «нормальної» та «виняткової» підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень тощо. Примітно, що участь прокурора й адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього закону, мали керуватися й певними актами колишнього російського законодавства¹⁸.

За участі О.Рогози Рада Міністрів 28 травня 1918 р. ухвалила текст військової присяги. Її було скальковано з аналогічного акта російської імператорської армії, однак мала вона й певні відмінності. Замість клятви «його

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.34.

¹⁶ Скоропадський П. Спогади... – С.228.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.23; Державний вістник. – 1918. – 7 червня.

¹⁸ Державний вістник. – 1918. – 5 липня.

імператорській величності самодержцеві всеросійському» українські вояки клялися «Українській Державі та ясновельможному пану гетьманові». Текст присяги для військовослужбовців нехристиянської віри та «язичників» не містив вимоги цілувати Хрест Спасителя¹⁹.

Намагаючись уберегти збройні сили від розкладницького впливу політичних партій, Рада Міністрів 1 серпня 1918 р. ухвалила закон «Про політико-правове становище службовців військового відомства». Громадянам Української Держави, які перебували на дійсній службі, а також вільнонайманим заборонялося брати участь у виборах, мітингах, демонстраціях, маніфестаціях, входити до складу політичних партій і громадських організацій. За порушення закону встановлювалася кримінальна відповідальність²⁰.

О.Рогоза здійснив інспекторські поїздки до гарнізонів Одеси й Умані, відвідав військові частини, дислоковані в Києві. 10–11 липня 1918 р. він виступив із ґрунтовною доповіддю про стан військової справи на засіданні Ради Міністрів. Ішлося про незадовільні умови розквартирування вояків, адже кращі казарми було зайнято німецькими та австро-угорськими частинами. У результаті уряд виділив квартирному управлінню міністерства 5 млн крб на ремонт казармних приміщень та інвентарю. Згодом було виділено ще 5 млн на електричне освітлення казарм²¹.

Слід наголосити, що О.Рогозі довелося вести постійну й напружену боротьбу за фінансування збройних сил. П.Скоропадський у спогадах писав: «Міністри ставились, особливо в перший час, надзвичайно негативно до питання формування армії й урізали всюди асигновки, не даючи тим самим можливості стати армії у грошовому відношенні на тверду ногу»²². Спочатку міністр домігся порівняно незначних асигнувань. Зокрема, було виділено 3 млн крб для потреб Одеського військового порту, по 1 млн – Севастопольського та Миколаївського портів, 2 млн крб – Луганському патронному заводу на погашення заборгованості із зарплат. Нагальними були проблеми надання допомоги сім'ям військовополонених, виплати утримання колишнім офіцерам, військовим чиновникам і священикам Румунського та Південно-Західного фронтів. Ці питання вирішувалися урядом дуже повільно та вимагали особистої участі міністра²³.

Так, Рада Міністрів ухвалила постанову про асигнування 500 тис. крб на допомогу бранцям, які поверталися з німецького та австро-угорського полону. Було розроблено доволі складну схему розподілу вояків на два розряди: 1) українці й 2) росіяни, а далі – на здорових, поранених і хворих. Загалом грошова допомога українцям була вдвічі більшою, ніж росіянам, однак згодом таку асиметрію виправили. 16 липня 1918 р. уряд ухвалив постанову про виділення 500 тис. крб на допомогу демобілізованим військовослужбовцям-росіянам, котрі поверталися на батьківщину²⁴.

¹⁹ Державний вісник. – 1918. – 7 червня.

²⁰ Там само. – 8 серпня.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.103–103 зв., 267.

²² *Скоропадський П.* Спогади... – С.188.

²³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.19–20, 46, 53 зв.

²⁴ Державний вісник. – 1918. – 14, 24 липня.

Улітку 1918 р. фінансування армії дещо поліпшилося. На початку серпня О.Рогозі вдалося провести законопроекти про виділення 20 млн крб для забезпечення 8 корпусів, а також 1,5 млн для придбання чобіт. Згодом ще 30 млн у рахунок серпневих витрат міністерства. Основні видатки на армію проходили через Головне інтендантське управління. У кінці вересня воно отримало 70 млн крб на заготівлю продовольства (хоч перед цим О.Рогоза просив у Ради Міністрів 4,5 млн позачергового кредиту на харчові потреби). Члени уряду відмовили в асигнуванні 3,5 млн на тютюн і 0,5 млн – на перець, фактично «заваливши» законопроект. Міністр залишився невдоволеним і висловив «осібну гадку»²⁵. Слід зазначити, що в умовах відсутності затвердженого державного бюджету, нігілістичного ставлення колеґ-міністрів до створення армії, О.Рогозі доводилося постійно докладати значних зусиль, шукати підтримки в гетьмана для отримання коштів на потреби військ. До цього треба додати надзвичайно складну процедуру проходження грошових законопроектів: Фінансова рада – відомство державного контролера – Мала Рада Міністрів – уряд. Загалом звичайні видатки державної скарбниці на фінансування військового й морського (з 15 листопада) міністерств становили 383,5 млн крб. Майже стільки ж, як на МВС. Однак відомство отримувало кошти й з інших бюджетних джерел, зокрема з видатків, пов'язаних із війною та її наслідками, військового фонду тощо²⁶.

В Україні, територія якої була одним із головних сегментів театру бойових дій Першої світової війни, а кілька губерній – близьким тилом трьох фронтів, накопичилися величезні запаси зброї, боєприпасів, військового спорядження та матеріалів. Зайнявши територію України, німецькі та австро-угорські війська вдалися до масового захоплення військового майна на складах армії та різних організацій. П.Скоропадський у спогадах писав, що «втрати казенного майна й незаконний його розпродаж досягли колосальних розмірів, особливо майна санітарного та обмундирувального відділів»²⁷. Із метою наведення ладу у цій галузі було створено урядовий орган – Відомство головновповноваженого з питань ліквідації установ та організацій воєнного часу. Його очолив рідний брат державного секретаря І.Кістяковського – Юлій. Намагання налагодити облік наявних ресурсів постійно наражалися на спротив їх власників, включно з найпотужнішим із них – військовим міністерством. 6 серпня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів Ю.Кістяковський зробив доповідь про істотні труднощі в налагодженні реалізації майна та фактичний саботаж із боку окремих міністерств, установ, організацій. О.Рогозу зобов'язали невідкладно подати головновповноваженому відомості про наявні запаси матеріалів і продовольства, визначивши власні потреби в них²⁸. Міністерству загрозувала суттєва втрата запасів майна, спорядження, матеріалів, тож його очільник не поспішав виконувати постанову уряду й, очевидно, уживав заходів протидії, не бажаючи розлучатися з армійськими запасами. Намічене засідання кабінету міністрів із даного питання не відбулося. Ф.Лизогуб у цей час відбув на чолі урядової

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.159, 165 зв., 237, 250, 266 зв.

²⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – С.194.

²⁷ Скоропадський П. Спогади... – С.187.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.152 зв.

делегатії до Німеччини. Є підстави вважати, що генерал О.Рогоза зумів переконати гетьмана в недоцільності передачі матеріалів, які будуть потрібні для формування повноцінної української армії. У спогадах П.Скоропадський приділив чимало уваги цій справі, демонструючи неабияку обізнаність у деталях. Загалом він уважав, що «ця система, яка мала багато підстав, була неправильна в корні». На його думку, армія позбавлялася власного майна, а потім щодо нього мала звертатися до головновповноваженого. Це створювало зайві тертя та спричиняло гаяння часу, справа доходила до з'ясування стосунків у глави держави²⁹. Позиція П.Скоропадського вирішальним чином вплинула й на членів уряду. Амбітний Ю.Кістяковський подав у відставку. Його замінив більш поступливий Русчу Моллов – колишній полтавський губернатор, протеже прем'єра Ф.Лизогуба.

Міністрові О.Рогозі довелося долучитися до розв'язання іншої проблеми. Ішлося про долю майна, яке війська залишили при відступі з Румунії й Бессарабії, і румунського – на складах в Одесі та на Полтавщині. Було ухвалено створити інвентаризаційну комісію, намічено також заходи щодо посилення охорони складів. Постанову підписали прем'єр Ф.Лизогуб і військовий міністр О.Рогоза³⁰. Згодом до вирішення цього питання долучився вповноважений Ради Міністрів при командуванні австро-угорської Східної армії генерал Георгій Раух.

А тим часом Генеральний штаб завершив розробку плану організації армії Української Держави. У мирний час її чисельність мала становити понад 300 тис. осіб: 175 генералів, 14 930 старшин, 2975 військових урядовців, 291 тис. підстаршин і козаків. Передбачалося, що основу збройних сил складатимуть 8 корпусів, Сердюцька (гвардійська), 4 кавалерійських дивізії, окремі піхотна та артилерійські бригади, залізничні, саперні, авіаційні та інші частини³¹. Безперечно, це були теоретичні напрацювання, реалізація котрих за умов німецько-австрійської окупації суттєво ускладнювалася.

Іншим основоположним документом, який підготував Генштаб, став проект дисциплінарного статуту. Його розробники спиралися на аналогічний акт російської імператорської армії. Як згадував П.Скоропадський, міністр О.Рогоза особисто вніс низку поправок, що істотно лібералізували документ, фактично позбавивши дисциплінарної влади молодших начальників. Міністр зрештою відмовився від своїх новацій, але, як писав гетьман, «старий образився»³².

В умовах обмежених можливостей створення регулярної армії П.Скоропадський виношував ідею формування традиційних для часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. сердюцьких частин, своерідної лейб-гвардії. Штаб глави держави поспішив видати інструкцію про умови призову. 11 липня 1918 р. на засіданні уряду проект наказу П.Скоропадського про оголошення набору 5 тис. осіб для формування Сердюцької дивізії доповіли О.Рогоза та І.Кістяковський. Пропозицію загалом підтримали, але видання наказу

²⁹ Скоропадський П. Спогади... – С.187.

³⁰ Державний вістник. – 1918. – 11 липня.

³¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – С.167–168.

³² Скоропадський П. Спогади... – С.185.

визнали передчасним, оскільки ще не затверджено закон про військову повинність. Цей важливий мобілізаційний законопроект було розроблено групою генштабістів на чолі з генералом А.Прохоровичем³³.

24 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон «Про обов'язкову військову повинність і про призов 5000 чоловіків для комплектування Сердюцької дивізії». Окрема інструкція щодо умов набору добровольців уже подавалася як узгоджена з міністрами військових і внутрішніх справ. У середині серпня було затверджено «Статут про комплектування війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому»³⁴. До цієї елітної військової частини призивали лише 18–25-річних синів заможних селян Лівобережної України православного віросповідання. Старшинські посади могли обіймати тільки офіцери-українці з відповідною освітою та стажем бойової служби. Восени 1918 р. дивізія мала у своєму складі чотири піхотних, один кінний полки, гарматний та автоброньовий дивізіони, інженерну сотню. Начальником Сердюцької дивізії П.Скоропадський призначив колишнього комдива свого корпусу генерального хорунжого Віктора Клименка, якого характеризував «видним військовим», а начальником штабу – досвідченого артилериста генерального хорунжого Івана Гамченка³⁵. Під час антигетьманського повстання сердюків послали проти військ Директорії. Попри селективний становий відбір, пропаганду козацьких, гвардійських традицій і клятву на вірність гетьманові частина підрозділів зазнала поразки, а решта перейшли на бік повсталих. Сам же генерал В.Клименко був інтернований властями Директорії й висланий до Німеччини (згодом служив у білогвардійській Північній армії). Генерал І.Гамченко воював у складі денікінських військ³⁶.

Намагаючись обійти заборону німців на формування регулярної армії, П.Скоропадський удався до створення масштабної парамілітарної організації. У кінці травня 1918 р. він направив військовому міністрові О.Рогозі «відручного листа» у справі українського козацтва. Гетьман наголошував, що при Центральній Раді вільне козацтво було утискуваним пасинком. Тому він, ставши до влади, вирішив ужити всіх заходів, «аби козаччина, в яку ввійде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої української козацької армії». Гетьман розпустив усі вільнокозацькі об'єднання та доручив О.Рогозі створити Козацьку раду для підготовки статуту майбутньої організації. Після цього обіцяв видати грамоту, яка визначить закон про козацький стан, його права та привілеї, спираючись на давні традиції³⁷. Цей документ свідчить про намагання П.Скоропадського не тільки надати державній моделі традиційних рис, але й створити військово-станову організацію як соціальну і збройну опору гетьманської влади. Поза сумнівом, О.Рогоза не був у захопленні від цієї ідеї глави держави й верховного головнокомандувача армії та флоту, адже вона погано узгоджувалася з уже прийнятою схемою будівництва збройних сил, фактично вела до децентралізації та

³³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.104.

³⁴ Державний вістник. – 1918. – 29 липня, 19 серпня.

³⁵ Скоропадський П. Спогади... – С.179.

³⁶ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України... – С.64, 108.

³⁷ Державний вістник. – 1918. – 2 червня.

паралелізму. Упродовж місяця зусиллями гетьманського писаря І.Полтавця-Остриниці та військового відомства Козацьку раду було сформовано, але проект закону так і не виробили³⁸.

Урешті за підготовку законопроекту про відновлення козацтва взяли ся правники Державної канцелярії. У середині серпня 1918 р. державний секретар С.Завадський подав перший варіант документа на розгляд Ради Міністрів. Його було відправлено на доопрацювання. Навколо законопроекту велася гостра боротьба, адже чимало членів кабінету не бачили сенсу у створенні одержавленого козацтва. 29 серпня уряд перевагою в 1 голос (6 проти 5) погодився на відновлення козацтва, але як приватної організації. Відповідно мало бути відкориговано і її статут³⁹. Слід зазначити, що того дня ані О.Рогоза, ані його заступники участі у засіданні Ради Міністрів не брали, намагаючись уникнути відкритої конфронтації з гетьманом. Лише на початку жовтня П.Скоропадському вдалося «протиснути» через уряд цей законопроект. Подавався він уже від імені гетьмана, а доповідачем виступав прем'єр-міністр Ф.Лизогуб⁴⁰. 16 жовтня закон було опубліковано. Цим актом в Україні відновлювалося козацтво, на чолі якого ставав «ясновельможний пан гетьман», а головною метою проголошувалося «відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю», фізичне та моральне виховання молодого покоління, культурно-освітня праця тощо. Наголошувалося, що козацькі громади мають являти собою військову організацію.

Попри ухвалення закону, більшість міністрів цілком усвідомлювали, що в умовах близької воєнної поразки держав Четверного союзу, складної внутрішньополітичної ситуації рекрутувати з середовища українського селянства безздатне козацьке військо буде надзвичайно важко. Не бажаючи витратити кошти на сумнівний проект, Рада Міністрів виділила офіційно на виконання цього закону мізерну, як для такої масштабної справи, суму – 100 тис. крб. Однак були й таємні ухвали уряду щодо фінансування козацтва, які лобював глава держави. Зокрема, асигнувалося 900 тис. крб і адресувалися вони не військовому відомству, а начальникові штабу гетьмана⁴¹. Очевидно, П.Скоропадський розумів запізнілість цього проекту, реалізація якого розтягнулася на чотири місяці. І не в останню чергу через латентну протидію військового міністра О.Рогози.

Керівництво Української Держави зробило ставку на пошук більш реальної внутрішньої військової сили. Уже 17 жовтня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила постанову «Про організацію добровольчих дружин». Вони мали формуватися губерньськими, повітовими старостами та міськими отаманами за державний кошт «з числа населення, котре бажає підтримувати законність і порядок в державі». Хоч це й були нерегулярні військові формування, на їх учасників поширювалася чинність «Зводу військових постанов» Російської імперії 1869 р., а МВС отримало для цих цілей 5 млн крб.⁴²

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1.

³⁹ Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.194 зв.

⁴⁰ Там само. – Спр.7. – Арк.7.

⁴¹ *Гай-Нижник П.* Таємні видатки Гетьманату П.Скоропадського // Київська старовина. – 2000. – №4. – С.44.

⁴² Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня.

Наприкінці серпня 1918 р. П.Скоропадський прийняв делегацію січових стрільців, розформованих після квітневого перевороту. Вони подали письмову заяву про бажання служити Українській Державі. Гетьман висловив упевненість, що «цей полк буде однією з перших справжніх, збройних, уповні боездатних одиниць, на які можна буде цілком покладатися»⁴³. Дислокований у Білій Церкві полк січовиків на кінець жовтня мав у своєму складі 59 старшин і понад 1 тис. вояків. Однак сподівання П.Скоропадського не справдилися. Більше того, це військове формування стало ударною силою Директорії при поваленні гетьманського режиму.

Австрійське командування у кінці серпня 1918 р. передало до складу збройних сил Української Держави козацько-стрілецьку дивізію, яка формувалася в Новограді-Волинському й отримала за кольором одностроїв назву Сірожупанної. Вона нараховувала 140 старшин і 6 тис. козаків. 1 вересня в Києві за присутності командувача німецьких військ графа Кірхбаха, військового міністра О.Рогози й дипломатів П.Скоропадський прийняв парад одного з полків сірожупанників. Він залишився незадоволеним вишколом козаків. Дивізія дислокувалася в районі Конотопа та Стародуба. Невдовзі її чисельність скоротили до 1200 осіб. Очевидно, визначальну роль при цьому відіграло ставлення гетьмана, який уважав, що з військовополонених уже не буде добрих вояків. Крім того, він не мав упевненості, що австрійці виховували їх у бажаному для нього дусі⁴⁴. У листопаді, під час антигетьманського повстання, сірожупанники також перейшли на бік Директорії.

У вересні П.Скоропадський здійснив офіційний візит до Німеччини, де був прийнятий найвищими посадовцями Райху. На час його відсутності для управління державою було створено Колегію верховних правителів. Разом із прем'єром Ф.Лизогубом, головою Державного сенату М.Василенком до її складу ввійшов і військовий міністр О.Рогоза. Це був вияв високої довіри гетьмана. Візит виявився результативним для перспектив будівництва збройних сил. Було знято обмеження щодо створення армії й отримано згоду на передачу Україні Чорноморського флоту. Уже ретроспективно про наслідки цієї поїздки до Берліна П.Скоропадський писав: «За умов, в яких ми тепер знаходилися, нічого серйозного створити до весни не могли»⁴⁵.

Усвідомлюючи неминучість виведення німецьких військ, у жовтні 1918 р. П.Скоропадський удався до спроби створити Окремий корпус, набравши на службу росіян – колишніх офіцерів та унтер-офіцерів, які після демобілізації залишилися в Україні й не бажали йти до української армії. Д.Дорошенко писав, що вони «складали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений всіма переслідуваннями, які випали на його долю»⁴⁶. Офіційно в постанові Ради Міністрів від 20 жовтня вказувалося, що з'єднання створюється для боротьби з анархією у прикордонній смузі. Корпус мав складатися з двох дивізій по чотири полки. Підлягав він безпосередньо гетьманові й не входив до

⁴³ Скоропадський П. Спогади... – С.170.

⁴⁴ Там само. – С.189.

⁴⁵ Там само. – С.277.

⁴⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – С. 174.

української армії, хоча утримання особового складу здійснювалося за чинними в ній нормами. У своєму внутрішньому житті корпус керувався дореволюційними статутами та носив відповідну форму. Того ж дня було видано й закон «Про облік і призов колишніх офіцерів, унтер-офіцерів та юнкерів колишньої російської армії, які перебувають у межах Української Держави». Хоч корпус і не належав до військового відомства, законодавчий акт разом із прем'єром підписав О.Рогоза⁴⁷. Природно, що підготовку та озброєння цього формування мало забезпечувати військове міністерство. Командиром П.Скоропадський призначив добре відомого йому генерала князя Олександра Ерїстова, колишнього командувача 3-го Кавказького армійського корпусу. Частини з'єднання мали дислокуватися в районі українсько-російського кордону, між Путивлем і Сумами. Підпорядковуючи собі корпус, гетьман, очевидно, мав намір використати його не лише проти можливої експансії більшовицької Росії, але й у боротьбі проти внутрішнього супротивника. Подальший розвиток подій так і не дозволив завершити формування цього з'єднання⁴⁸.

Військовий міністр О.Рогоза був активно задіяний у відносинах Української Держави зі Всевеликим Військом Донським, очолюваним генералом Петром Красновим. У біографіях П.Скоропадського та П.Краснова було багато спільного: кадетський корпус, участь у російсько-японській і Першій світовій війнах, блискуча військова кар'єра, належність до військової аристократії, високий рівень територіального патріотизму, здатність узяти на себе відповідальність за долю свого краю. Суттєві розходження донського отамана з генералами М.Алексєєвим і А.Денікіним щодо тактики боротьби проти більшовиків об'єктивно спрямовували його до контактів зі П.Скоропадським. Обидва виступали за координацію дій у протистоянні більшовицькій загрозі.

Таким чином, за фінансової підтримки німецького командування та П.Краснова в Києві почалося формування Південної армії. За цю справу взялися монархічно налаштовані генерали К.Шильдбах (Литовцев), І.Лейхтенберзький, В.Семенов. Улітку 1918 р. вербувальні пункти відкрито діяли в багатьох містах України. Тут формувався один з корпусів – Воронежський – для прикриття північно-східного кордону від більшовицької експансії. За наказом О.Рогози до його складу було передано кадри 4-ї піхотної дивізії. Крім того, Рада Міністрів виділила 4,5 млн крб. Очевидець свідчив, що в Києві зараховані до Південної монархічної армії офіцери, надягши золоті погони, нашивши біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали в кафе «Боже, царя храни», але мало думали про «спасіння Батьківщини». Урешті ці нечисленні формування було перекинуто в район Кантемирівки на Воронежщині⁴⁹.

Зовсім інший характер мали стосунки П.Скоропадського з керівництвом Добровольчої армії. Її фундатори – М.Алексєєв і А.Денікін – чітко визначилися з орієнтацією на Антанту як союзника Росії в боротьбі проти держав Четверного союзу. Альянс гетьмана з німцями вони засуджували, а задекларовану

⁴⁷ Державний вістник. – 1918. – 22 жовтня.

⁴⁸ *Скоропадський П.* Спогади... – С.282.

⁴⁹ [Електронний ресурс]: http://www.hrono.info/libris/lib_k/krasnov10.html

державну самостійність України кваліфікували як «національний шовінізм». Генерал А.Денікін писав про гетьманат та інші нові державні утворення, що за їхньою «примарною» незалежністю «виднілася сила німецького меча й капіталу»⁵⁰. Відповідним чином він сприймав і гетьмана.

Ставлення П.Скоропадського до Добровольчої армії, крім неприязних відносин, визначалося ще й позицією німецького командування, яке не бажало її посилення та водночас намагалося підтримувати певний нейтралітет. Гетьман зрідка листувався з генералом М.Алексеевим, вважаючи це приватною справою. Маючи великі запаси озброєння, Українська Держава ділилася ним із Добровольчою армією. При цьому П.Скоропадський зазначав, що німці «оточили мене старанним наглядом, тож видача зброї Алексееву, а потім Денікіну завжди мала певні труднощі»⁵¹.

Цілком очевидно, що О.Рогоза мав діяти в руслі цієї хиткої політики. У Києві з весни 1918 р. працювало очолюване генералом Петром Ломновським представництво Добровольчої армії. У великих містах відкрито діяли вербувальні пункти, які у середині літа за наполяганням німців дещо пригальмували свою роботу. За нарядами військового міністерства зі складів для Добрармії відпускалися зброя, спорядження, нерідко через Військо Донське. У мемуарах А.Денікін підтверджував факт отримання майна Південно-Західного та Румунського фронтів, але не пов'язував це з гетьманською державою⁵².

У кінці вересня на розгляд Ради Міністрів О.Рогоза виніс розроблений Генеральним штабом «Статут військової повинності». Його обговорення членами кабінету тривало безпрецедентно довго, із перервами, від 29 вересня до 10 жовтня. У результаті було ухвалено ввести в дію лише 1–10 глави статуту. І коли через деякий час довелося видавати закон про призов на військову службу, то він містив чимало посилянь на норми «Статуту про військову повинність» від 1915 р.

На початку жовтня О.Рогоза подав до уряду законопроект про порядок розробки й кодифікації законів у військовому відомстві. Очевидно, його ініціювало Головне військово-юридичне управління, а пояснювалося це істотним відставанням законотворчої роботи у сфері будівництва збройних сил. У зв'язку з цим пропонувалося до обрання законодавчого органу – Сейму Української Держави – «зберегти поки що у силі Звід військових постанов 1869 р. з усіма до нього доповненнями і продовженнями, виданими до 27 жовтня 1917 р., постільки відповідні закони і постанови не були відмінені законами Української Держави». Уносилися також певні уточнення щодо розмежувань юрисдикції наказів гетьмана по армії та флоту й наказів міністра по військовому відомству. 16 жовтня ці пропозиції з деякими поправками підтримала Мала Рада Міністрів⁵³.

Військові невдачі Німеччини, початок розпаду Четверного союзу й очевидність перемоги Антанти загострили восени 1918 р. внутрішньополітичну

⁵⁰ Деникин А. Очерки русской смуты: Воспоминания: Мемуары. – Минск, 2002. – С.6.

⁵¹ Скоропадський П. Спогади... – С.237.

⁵² Деникин А. Очерки русской смуты... – С.439.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.65–67.

ситуацію в Україні, призвівши до урядової кризи. 17 жовтня десять міністрів-кадетів подали прем'єрові Ф.Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє країни. Фактично йшлося про федерування з іншими частинами небільшовицької Росії для «скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії»⁵⁴. Зрозуміло, що О.Рогоза не підписав заяви, оскільки за статусом мав залишатися поза політикою. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко, який належав до національного крила уряду, відкидаючи звинувачення опозицією О.Рогози в неукраїнськості, заявляв: «Він не політик, а бойовий генерал і раз у раз в кабінеті йде з нами»⁵⁵. У своїх спогадах Д.Дорошенко більш детально писав, що до цієї групи міністрів-одномумців, крім нього, входили Б.Бутенко, В.Любинський, О.Рогоза та І.Кістяковський. Проте останній як глава МВС почав уживати «безоглядних заходів», у тому числі й до українців-націоналістів, і фактично поставив себе поза цією групою⁵⁶.

18 жовтня 1918 р. кабінет міністрів Ф.Лизогуба подав у відставку. Упродовж тижня навколо формування нового складу Ради Міністрів точилася гостра боротьба. Очолований В.Винниченком Український національний союз (УНС) вимагав для своїх представників вісім портфельів із п'ятнадцяти. При обговоренні кандидатур військового міністра П.Скоропадського переконали, що «Рогоза все робить, аби у нас не було армії, що він безперечно сторонник Росії і в цім напрямку працює, і інших навертає»⁵⁷. Тільки в ніч на 25 жовтня вдалося сформувати новий кабінет. Ця робота велася під контролем німецького консула в Києві генерала Е.Тіля. Збереглися різні варіанти списків майбутнього уряду, складені ним і гетьманом, але кандидатура О.Рогози була безальтернативною⁵⁸. Прем'єром залишився Ф.Лизогуб, зберегли посади міністри Б.Бутенко, С.Гербель, Д.Дорошенко, В.Любинський, А.Ржепецький, О.Рогоза, державний секретар С.Завадський. П'ять нових міністрів були посланцями УНС.

Певні перестановки відбулися й у військовому відомстві. Генерала О.Лігнау було призначено командувачем 7-го Харківського корпусу, а заступником міністра став генерал А.Прохорович. Головний штаб замість О.Галкіна очолив генерал О.Греків. Рада Міністрів розглянула питання про виокремлення Морського міністерства та навіть схвалила кандидатуру адмірала Олександра Немітца на посаду його очільника, але затвердження гетьманом так і не відбулося.

Другий уряд Ф.Лизогуба працював в умовах наростання внутрішньополітичної напруженості й очікування кінця світової війни. Неминучий вивід військ союзників, невизначеність представників Антанти щодо гетьманської держави, посилення повстанського руху спонукали П.Скоропадського вживати термінових заходів. Для зміцнення державної варті, посилення кордонної

⁵⁴ Киевская мысль. – 1918. – 18 октября.

⁵⁵ Чикаленко С. Щоденник. – Т.ІІ. – С.146.

⁵⁶ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.337–338.

⁵⁷ Чикаленко С. Щоденник. – Т.ІІ. – С.134.

⁵⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – С.180–181.

сторожі, формування добровольчих дружин виділялися десятки мільйонів карбованців. Військове міністерство в авральному порядку почало створювати інструкторські роти з офіцерів для поповнення ними Окремого й територіальних корпусів. На ці цілі було виділено 21 млн крб⁵⁹. Крім того, уряд увів у дію розділи 1–9 «Статуту військової повинності» та ухвалив закон про проведення з 17 листопада по 17 грудня в усіх місцевостях України дострокового призову юнаків 1899 р. нар.⁶⁰ Проте реалізувати намічені заходи так і не вдалося.

Розпад Австро-Угорської імперії залишав напризволяще тисячі українців-військовополонених. За доповіддю О.Рогози Рада Міністрів ухвалила постанову про створення спеціальної місії головновповноваженого з евакуації військовополонених. Очолити її генеральний хорунжий Микола Савельєв. На організацію діяльності було асигновано 8 млн крб⁶¹.

На початку листопада ситуація на місцях дедалі більше загострювалася, уряд втрачав важелі управління губерніями, гетьман змушений був запровадити надзвичайний стан на Волині та в Одесі. Наказом П.Скоропадського й О.Рогози з 9 листопада оголошувався воєнний стан у Катеринославській, Харківській, Подільській губерніях і Таврійській окрузі, а з 12 листопада – на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині. Командири корпусів отримували всю повноту влади, їм надавалися права командувачів окремих армій⁶². Утім, і цей наказ залишився невиконаним.

А тим часом опозиційні сили, об'єднані в Український національний союз, утворили керівний орган – Директорію, і взяли курс на повалення гетьманської влади. На 17 листопада 1918 р. було намічено скликання Національного конгресу. Міністр внутрішніх справ Віктор Рейнбот заборонив його проведення. За наполяганням групи міністрів 14 листопада це питання було поставлене на розгляд уряду. Голосування розділило Раду Міністрів майже навпіл: за заборону – 8, проти – 7⁶³. П.Скоропадський вагався, але все ж схилився до заборони конгресу, убачаючи можливу аналогію з квітневим з'їздом хліборобів, який фактично легітимізував державний переворот. На той час гетьман уже ухвалив рішення про радикальну зміну політичного курсу, що його мав реалізувати вже новий уряд, у тому числі й новий міністр військових справ. Невідомо, чи знав про це генеральний бунчужний О.Рогоза, залишаючи о 3-й год. 15 листопада останнє засідання уряду в гетьманському палаці на вулиці Інститутській. Але генеральний хорунжий Борис Шуцький (Шуцькой) – колишній командир дивізії в російській армії і начальник відділу Генштабу в українській, уже дав гетьманові згоду очолити військово відомство.

П.Скоропадський у своїх спогадах чимало місця присвятив оцінці діяльності О.Рогози. Він образно називав його «у всіх відношеннях лицарем без страху й докору», однак надто довірливим, недостатньо вимогливим. Саме військовому міністрові гетьман ставив на карб, що серед генералів знайшлися «зрадники», які першими перейшли на бік Директорії – начальник Головного

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.39.

⁶⁰ Державний вістник. – 1918. – 12 листопада.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.35, 38.

⁶² Державний вістник. – 1918. – 9, 12 листопада.

⁶³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.44.

штабу О.Греків, командири корпусів П.Єрошевич та О.Осецький. Загалом же він писав, що «про генерала Рогозу назавжди збережу пам'ять як про хорошу людину, але в революційний час створювати армію йому було не до снаги»⁶⁴.

У тривожні часи облоги столиці повстанськими військами й падіння гетьманського режиму, якому він намагався по можливості служити чесно, О.Рогоза перебував у Києві. Із приходом Директорії був затриманий, але зрештою зумів дістатися Одеси. Достовірних даних про його піврічне перебування у цьому місті немає. Відомо, що відбулася неприємна зустріч генерала з колишнім його підлеглим, сотником Н.Григор'євим, який перейшов на бік Директорії і тепер уже як повстанський комбриг зайняв Одесу. Є свідчення, що О.Рогоза намагався виїхати до Добровольчої армії, але не отримав згоди А.Денікіна. Із приходом більшовиків залишався в Одесі, а 29 червня 1919 р. за відмову перейти на службу до Червоної армії був розстріляний.

Отже, генерал О.Рогоза належав до вищого російського військового істеблішменту, володів великим командним досвідом мирного та воєнного часу й мав усі підстави обійняти посаду військового міністра гетьманської держави. Потомственный російський дворянин, він усвідомлював себе росіянином і тільки волею обставин, очоливши армію Української Держави, погодився на формальності власної української ідентифікації. На відміну від проросійськи налаштованої більшості міністрів-кадетів, постійно примикав до нечисленної «української» групи членів уряду. Міністр О.Рогоза працював над створенням українських збройних сил, виходячи з тогочасних внутрішніх можливостей та обмежень через іноземну військову окупацію. Розгалужені апарати міністерства, Генерального штабу, штаби корпусів і дивізій стали місцем працевлаштування кількох сотень вищих офіцерів, для більшості з яких служба в українській армії була справою вимушеною й тимчасовою. Політична ситуація не дозволила провести призов та укомплектувати війська підстаршинським і рядовим складом. Діяльність О.Рогози істотно стримувалася тією обставиною, що глава держави, будучи професійним військовиком, започаткував низку малоперспективних мілітарних проектів, які вносили децентралізацію та паралелізм у розбудову армії. З огляду на службову субординацію, військовий міністр мав протидіяти їх реалізації латентно. Загалом можна стверджувати, що генеральний бунчужний Олександр Рогоза на посаді військового міністра залишався вірним присязі «Українській Державі та ясновельможному панові гетьману», значною мірою обумовивши трагічний епілог власної долі...

⁶⁴ Скоропадський П. Спогади... – С.177, 186.

The article researches activity of O.Rohoza as the member of Council of Ministers of the Ukrainian State, usage of O.Rohoza the government facilities for legislative, material-technical and peopleware of armed forces development process. Author lights the attitude in political state of affairs, relationships with the P.Skoropads'kyi.

Keywords: *Rohoza, Ukrainian State, military ministry, army building, Skoropads'kyi.*

О.А.ЯКУБЕЦЬ*

В.ЩЕРБИЦЬКИЙ ТА ІДЕОЛОГІЯ: ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПРИЧИН «МАЛАНЧУКІВЩИНИ»

Розглядається ідеологічний аспект діяльності В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України в 1970-х рр., досліджуються причинно-наслідкові зв'язки певних епізодів історії УРСР указанного періоду та мотивація дій їх учасників. Розкривається ставлення першого секретаря ЦК КПУ до мовного та національного питань. Аналізуються роль і місце В.Щербицького у виникненні такого явища, як «маланчуківщина».

Ключові слова: Щербицький, Шелест, Маланчук, Комуністична партія України, ідеологія, інтернаціоналізм, український націоналізм, політична боротьба.

Перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України в 1972–1989 рр. Володимир Щербицький назагал сприймається як типовий представник вищого ешелону радянської бюрократії пізнього (брежневського) періоду існування СРСР. Спочатку виробничник, він у 30-річному віці (1948 р.) потрапляє до компартійної номенклатури та за наступні 24 роки проходить усі щаблі відповідної ієрархії – від секретаря низової організації КПУ (на Дніпровському металургійному комбінаті імені Дзержинського, м. Дніпродзержинськ) до керівника республіки та члена найвищого органу управління Радянського Союзу (де-юре – лише політичного, насправді ж – уседержавного) – політбюро ЦК КПРС. При цьому в 1961–1963 і 1965–1972 рр. він обіймав посаду голови Ради Міністрів УРСР (цей період діяльності В.Щербицького заслуговує на окреме дослідження), завдяки чому формувався його імідж як «міцного господарника» з очевидним ухилом в оборонну, важку промисловість і металургію¹ та зі значно меншими пізнаннями у сільському господарстві². Натомість В.Щербицький ніколи не позиціонувався як ідеолог, хоча, здавалося б, посада, яку він обіймав упродовж сімнадцяти років, за визначенням передбачала його лідерство в ідеологічних питаннях як мінімум у межах УРСР.

Помічник першого секретаря ЦК КПУ – В.Врублевський – у своїх спогадах прямо зазначає: «Якщо в питаннях економіки В.В. (Щербицький – О.Я.) орієнтувався доволі вільно, то у сфері ідеології відчуття впевненості не було. Загалом ідеологічна робота багато у чому для В.В. була *tabula rasa* (чиста дошка)»³. І в той час, коли «на початку свого секретарства питанням ідеологічної роботи він приділяв значну увагу», то з кінця 1970-х рр. «інтерес

* Якубець Олександр Анатолійович – завідувач відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (Київ)

¹ Власенко А. В.В.Щербицький и его время. – Х., 2009. – С.120; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – К., 1993. – С.139–140.

² Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.152.

³ Там же. – С.113.

Щербицького до цієї сфери почав зникати»⁴. Із В.Врублевським заочно полемізує Г.Крючков, котрий у 1972–1985 рр. завідував відділом організаційно-партійної роботи ЦК КПУ:

«Неправда це. Володимир Васильович дійсно не був теоретиком. На жаль, після смерті Й.В.Сталіна справжніх теоретиків у керівництві КПРС не було. Але в теоретичних питаннях, у питаннях ідеологічної роботи, як і у сфері економіки, він мав ґрунтовну підготовку, а політичне чуття у В.В.Щербицького було неймовірно загостреним, я б сказав – завидним»⁵.

Таким чином, маємо два протилежних погляди на одне й те саме питання, реалістичне висвітлення якого важливе для оцінки В.Щербицького саме як політичного лідера УРСР упродовж майже двох десятиліть років. Відразу ж слід зазначити, що, апріорі, він був виразником ідеології (як мінімум – на публічному рівні) тієї політичної сили, яку представляв, а тому його комуністичний світогляд не викликає сумніву (в протилежному випадку він не став би тим, ким був). Питання в іншому: яке місце займали ідеологічні проблеми в діяльності В.Щербицького як першого секретаря ЦК КПУ? Метою нашої публікації саме і є спроба визначення «ідеологічного обличчя» В.Щербицького, його світоглядної еволюції як політика, покликаного, виходячи з того місця, яке він займав у суспільній ієрархії, якщо не формулювати, то принаймні озвучувати й обстоювати певні ідеологічні тези, догми та постулати, а також керувати відповідними процесами.

У реаліях радянської України важливою складовою поняття «ідеологія» було національне питання, яке слугувало своєрідним лакмусовим папірцем для перевірки вірності того чи іншого партійного функціонера московському центрові. Недарма ж із тих часів дійшов напівжарт, згідно з яким вітчизняні чиновники в основному «горіли» через дві причини – національне питання та сільське господарство⁶. Або ж більш жорсткий висновок, сформульований колишнім працівником ЦК КПУ та заступником директора РАТАУ М.Литвином: «Звинувачення в націоналізмі стосовно українських кадрів завжди було найбільш безвідмовною зброєю, що дозволяла розчищати шлях до вершин влади»⁷.

В.Щербицький чудово усвідомлював цю обставину – недарма ж один із «горбачовських» керівників Компартії СРСР, член політбюро ЦК КПРС у 1988–1990 рр. В.Медведев уважав українського республіканського лідера «перекоханим інтернаціоналістом», котрий «вів послідовну боротьбу з «самостійниками»⁸, а Ю.Лазебник (заступник завідуючого відділом пропаганди ЦК КПУ в 1950-х рр., головний редактор «Робітничої газети» в 1957–1973 та голова правління Спілки журналістів України в 1966–1971 рр.) максимально посилив

⁴ Там же. – С.125.

⁵ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – К., 2004. – С.79–80.

⁶ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.122.

⁷ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой: Траектория одной жизни в социально-историческом контексте. – К., 2012. – С.256.

⁸ Медведев В.А. В команде Горбачёва: взгляд изнутри. – Москва, 1994. – С.120.

цю характеристику, назвавши В.Щербицького «ультраінтернаціоналістом»⁹. Та і його національна самоідентифікація відповідала «обставинам часу» – Л.Кравчук стверджує, що якось йому до рук потрапила анкета першого секретаря, де слово «Українець» у графі «Національність» було перекреслене, натомість вище дописано «Русский»¹⁰. Ю.Шаповал у своїй розвідці теж звертає увагу на характерну симптоматику: «У своїх численних статтях, книгах і виступах В.В.Щербицький завжди уникав вживати вислів “український народ”, використовуючи евфемізм “народ України”»¹¹. Л.Кравчук, котрий усі сімнадцять років керівництва В.Щербицького радянською Україною пропрацював у ЦК КПУ, прямо вказує:

«Володимир Васильович ставився до рідної мови, м'яко кажучи, не вельми приязно. Сам він говорив виключно російською, тому для його підлеглих, незалежно від національності, ця мова ставала мовою спілкування. А про документи, звіти, виступи, доповіді – годі й казати. За часів секретарства Петра Шелеста у багатьох школах існували куточки української мови. Після приходу Щербицького ці куточки зникли, натомість почало з'являтися дедалі більше шкіл, де рідною мовою викладали хіба що українську літературу»¹².

Перший президент незалежної України згадує про ще один показовий епізод, який заслуговує на повноцінне цитування:

«Якось Щербицький мав виступити перед письменниками. Ми насилу умовили його зробити доповідь українською, пояснюючи (а це було уже в перебудовні часи), що подібний крок може набагато полегшити стосунки між КПУ та націонал-патріотично налаштованими письменницькими колами. Перший секретар довго вгавав, але погодився. Кілька працівників апарату підготували текст, акуратно розставивши наголоси. Незвична мова Щербицькому давалася важко, з боку складалося враження, що Володимир Васильович докладає чималих зусиль, аби не перейти на звичну для нього мову. Проте відповідне враження на слухачів цей вчинок все одно справив. Але то був перший і останній прояв “національної свідомості”. Одразу по закінченні заходу керівник ЦК, ледь пересилоючи гнів, заявив нам: “Ніколи більше не пропонуйте мені подібного”. Трохи помовчав і з притиском повторив: “Ніколи!”»¹³.

У спогадах О.Ляшка теж присутня характерна розповідь про те, як йому, голові Ради Міністрів УРСР, перший секретар ЦК КПУ намагався «інкримінувати серйозну політичну помилку» з «націоналістичним ухилом» лише на підставі того, що уряд підготував інструкцію для виконавчих органів державної

⁹ Лазебник Ю. Щербицький і українська мова // Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня.

¹⁰ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002. – С.11.

¹¹ Шаповал Ю.І. В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С.124.

¹² Кравчук Л. Маємо те, що маємо... – С.11.

¹³ Там само. – С.12.

влади з діловодства, де йшлося про те, що внутрішня документація в УРСР повинна вестися українською мовою¹⁴.

В.Врублевський, з одного боку, заявляє, що за підписом В.Щербицького не вийшло жодного документа, котрий формально міг завдати б шкоди «національному інтересу українського народу, його культурі та мові»¹⁵ (Ю.Лазебник також зауважує, що Щербицький «ніде прилюдно не виступав ні за, ні проти української мови»¹⁶). Водночас колишній помічник наводить цифри, які наочно демонструють зменшення питомої ваги української мови у системі середньої освіти УРСР, і вказує на те, що В.Щербицький зайняв позицію невтручання у ці процеси й ухиляння від будь-яких дискусій із даного приводу. Завдяки цьому в УРСР набирало обертів «стихийне російщення», оскільки перший секретар ЦК КПУ «був переконаний, що, згідно з відомою ленінською схемою, з великоросійським шовінізмом комуністи повинні боротися, насамперед, у Москві, а на місцях – із місцевим націоналізмом»¹⁷.

Якщо вірити В.Врублевському, В.Щербицький обрав ментально питому українську лінію поведінки («моя хата скраю»). Не стимулюючи «повзучої русифікації», він нічого не робив для того, щоб її якщо не припинити, то принаймні вповільнити. Його практичний досвід обмежувався інтернаціональним емпіризмом: «В.В. важко сприймав деякі незвичні політичні реалії. Йому, вихованому на ортодоксальних постулатах, вивареному в індустріальному котлі Придніпров'я та міжнаціональному побуті Закавказзя (у цьому регіоні В.Щербицький проходив військову службу впродовж 1942–1946 рр. – О.Я.), не просто було відмовитися від стійких, здавалося б, непорушних істин»¹⁸, а тому він «виходив із того, що не можна ані форсувати, ані гальмувати складні й делікатні процеси міжнаціональних відносин»¹⁹.

Проте В.Щербицький далеко не завжди стояв на аж настільки інтернаціональних позиціях. Ю.Лазебник наводить низку фактів із власного досвіду спілкування з майбутнім керівником КПУ, коли той тільки-но почав освоювати ази політичної кухні та справляв враження мало не українського націонал-комуніста. Так, у 1953 р., коли В.Щербицький обіймав посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії, він заявляв, що «думає українською, любить її, але мовне середовище у Дніпродзержинську таке, що позбавляє його можливості користуватися мовою великого Шевченка»²⁰. Ще одне свідчення Ю.Лазебника взагалі дивне:

«Вдруге я зустрівся з Щербицьким 1955 р., одразу після обрання його першим секретарем Дніпропетровського обкому. Я був тоді у відраженні в Дніпропетровську. Щербицький запросив мене до свого секретарського кабінету, щоб порадитися, як він сказав,

¹⁴ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – Кн.3. – Ч.2: На ступенях власти. – К., 2001. – С.27–29.

¹⁵ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.127.

¹⁶ Лазебник Ю. Щербицький і українська мова.

¹⁷ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.129–131.

¹⁸ Там же. – С.134.

¹⁹ Там же. – С.130.

²⁰ Лазебник Ю. Щербицький і українська мова.

в «одній делікатній справі». Суть цієї справи така: з Києва подзвонили, що до Дніпропетровська автомашиною виїхав перший секретар ЦК О.І.Кириченко, Щербицькому ніколи не доводилося зустрічати такого високого гостя, і він вирішив порадитися зі мною, як це зробити. Його, зокрема, цікавило, якою мовою розмовляти з гостем. Я відповів йому, що з ініціативи Кириченка весь апарат ЦК українізується і що за цим пильно стежить сам перший секретар. Було помітно, що Щербицькому це сподобалося, і тут же він сказав мені, що теж займеться українізацією працівників обкому, бо, мовляв, виходить якось дивно, живемо на Україні і не говоримо українською, а яка ж вона гарна і багата»²¹.

Щоправда, Ю.Лазебник до цього факту додав суттєву ремарку: «Можливо, це була не власна позиція у ставленні до української мови, а лише пристосуванство до верхньої номенклатури», водночас зазначивши: «В наступні роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957–1961), а потім головою Ради Міністрів УРСР (1961–1963), він здебільшого говорив українською мовою і підкреслено виявляв свої почуття до всього українського»²².

Злам стався 1963 р., коли В.Щербицького несподівано зняли з посади голови Ради Міністрів УРСР і відправили назад до Дніпропетровська першим секретарем обкому. Причини цього дотепер остаточно не з'ясовано – побутує думка, що він нібито потрапив у немилість до тодішнього першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова за критику реформ останнього²³, зокрема за негативні відгуки щодо ідеї розділення обкомів на промислові й сільські, хоча жодних документальних підтверджень цього факту поки що не виявлено²⁴. Удар був сильним – не лише з політичного, але й з психологічного поглядів, адже кар'єрі В.Щербицького можна було лише позаздрити: у 37 – керівник однієї з найпотужніших у промисловому відношенні областей не лише республіки, але й СРСР у цілому, у 39 – секретар ЦК КПУ, у 43 роки – на чолі уряду УРСР. Наслідком відставки став інфаркт²⁵...

Саме з цього часу В.Щербицький остаточно закріплюється в орбіті Л.Брежнєва, з яким був знайомий із 1940-х рр., однак достовірних свідчень про їх активні контакти чи приятельство до початку 1960-х рр. немає. Ю.Лазебник уважав, що

«на початку своєї політичної кар'єри Щербицький виявляв себе таким, яким він був насправді. А, зазнавши невдачі, він відчув, що йому слід відмовитись від свого “я” і стати таким, яким би хотіла бачити його головна особа з найвищого ешелону влади. Цією особою був Брежнєв. Він обігрів, приласкав Щербицького і повернув його до високої влади. Так Щербицький став тінню Брежнєва на Україні»²⁶.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ *Медведев В.А.* В команді Горбачёва: взгляд изнутри. – С.119.

²⁴ *Шановал Ю.І.* В.Щербицький: особа політика серед обставин часу. – С.120.

²⁵ Там само. – С.121.

²⁶ *Лазебник Ю.* Щербицький і українська мова.

П.Шелест у своїх щоденникових записах стверджував, що майбутній перший секретар ЦК КПУ ще легко відбудвся, «опустившись» лише до Дніпропетровська: якби не заступництво М.Підгорного, призначеного секретарем ЦК КПРС, то кар'єрне падіння перспективного керівника могло стати куди більш стрімким²⁷.

Проте звертає на себе увагу і той факт, що зміщення В.Щербицького (28 червня 1963 р.) з Ради Міністрів УРСР майже збіглося в часі з призначенням П.Шелеста першим секретарем ЦК КПУ (2 липня 1963 р.). Не виключено, що перший співвідніс свої неприємності з другим (можливо, мав певні підстави для цього). У всякому випадку пізніше В.Щербицький усе зробив для того, щоб політично знищити П.Шелеста, причому саме з допомогою ідеології. Тому, можливо, не такий далекий від істини Г.Крючков, припускаючи, що «в основі протистояння “Щербицький – Шелест” були не політичні мотиви, навіть не претензії по роботі, а особиста неприязнь»²⁸.

Те, що В.Щербицький – «людина Брежнєва» стало чітко зрозуміло, коли майже рівно за рік після усунення від влади М.Хрущова «дніпропетровський вигнанець» знову був повернутий у радмінівське крісло. Причому, якщо вірити П.Шелесту, кандидатура В.Щербицького йому була фактично нав'язана – він упродовж п'яти днів (7–12 жовтня 1965 р.), перебуваючи в Москві, усіяко виступав проти такого кадрового рішення, відстоюючи натомість кандидатуру О.Ляшка на посаду голови Радміну²⁹.

Виникає питання: як тандем Шелест – Щербицький міг пропрацювати сім років, незважаючи на очевидну взаємну неприязнь, і чому керівництво СРСР чекало стільки часу, щоб, політично знищивши першого, розчистити дорогу другому? Причина, очевидно, криється в постаті П.Шелеста, котрий був потужною політичною фігурою й одним із безпосередніх учасників змови проти М.Хрущова, завдяки якій до керма прийшов Л.Брежнєв, котрий до початку 1970-х рр. завданням №1 мав зміцнення особистої влади й поступове усунення потенційних конкурентів. Плюс – авторитет П.Шелеста в УРСР, компартійна організація якої була надто суттєвим чинником радянської політичної системи, щоб із нею не рахуватися. У всякому випадку – до пори, до часу.

Міністр Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин у 1995–2000 рр. В.Михайлов, котрий у 1972–1978 рр. завідував відділом пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ, а потім працював інструктором відділу агітації та пропаганди і завідуючим відділом міжнаціональних відносин ЦК КПРС, стверджує, що відставці П.Шелеста передувала ретельно спланована масштабна акція, замаскована під «боротьбу з націоналізмом», яка

«не була породжена “чистою ідеологією”, а багато у чому була знаряддям у боротьбі політичних кланів або груп навколо-партійної інтелігенції. [...] Ця боротьба проходила в межах загальних установок, що диктуються з імперського центру. Саме

²⁷ Петро Шелест: *Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали* / Заг. ред. та вступ Ю.Шаповала. – К., 2011. – С.239.

²⁸ *Крючков Г.К.* Трудные уроки... – С.82.

²⁹ Петро Шелест: *Справжній суд історії ще попереду...* – С.338–341.

Москва вирішувала актуальні політичні завдання, що стояли перед нею, ініціюючи кампанії боротьби з чим-небудь, – зокрема з націоналізмом. [...] Ідеологічні пертурбації, викликані нібито внутрішньоукраїнськими проблемами, насправді були частиною системного переділу влади у СРСР у 1966–1973 рр. [...] відставка самого Шелеста, а також ряду інших “недругів” Леоніда Ілліча у вищому ешелоні влади відбулася тільки коли “суперклан Брежнєва” ліквідував свого головного конкурента – “клан Шелепіна”, відомого також як “комсомольське” (або “молодіжне”) угруповання. [...] Політичний крах “шелепінців” відбувся у 1967-му, а основна кадрова чистка в апараті ЦК КПРС та низці інших відомств (МЗС, КДБ) стосується 1970 р. Лише після цього в апараті ЦК КПРС (конкретніше – у відділі пропаганди, за активної участі майбутнього “архітектора перебудови”, а тоді – виконуючого обов’язки заввідділом пропаганди Олександра Яковлева) став визрівати план масштабної кампанії боротьби з націоналізмом у СРСР. Ця (публічно не оголошена) кампанія, очевидно, координувалася робочою групою з підготовки до 50-річчя СРСР (1972). Проте детально опрацьовувалася вона у відділі пропаганди ЦК КПРС. У 1971–1973 рр. дана кампанія була реалізована на формальній підставі серії ухвал секретаріату й політбюро ЦК КПРС про прорахунки в роботі конкретних партійних організацій у республіках і деяких національних автономіях на території РРФСР. [...] Звинувачення в “заступництві націоналізму” стали однією з причин звільнення як мінімум двох ще “хрущовських” глав республік – самого Петра Шелеста і першого секретаря [ЦК Компартії] Грузії Василя Мжаванадзе. У 1973 р. з політбюро було виведено трьох його членів: Шелеста та не вхожих до клану Брежнєва покровителів “російських націоналістів” Геннадія Воронова (голова Радміну РРФСР) та Дмитра Полянського. Їхні місця зайняли вірні “брежнєвці” на зразок Юрія Андропова»³⁰.

Виникає цілком природне запитання: якою була роль В.Щербицького у цих подіях? Остеронь він залишатися не міг, оскільки входив до складу де-факто найвищого керівного органу СРСР – політбюро ЦК КПРС (у 1965–1971 рр. як кандидат, із 1971 р. – як повноправний член), однак і публічної активності його у справі зміщення П.Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПРС не зафіксовано. Давалися ознаки як внутрішньопартійна субординація (все-таки останній за статусом стояв вище В.Щербицького), так і звичайна обережність – голова Ради Міністрів УРСР зробив правильні висновки зі своєї опали 1963–1965 рр. Хоча сам П.Шелест писав, що «всі, з ким мені доводилося розмовляти, висловлюють думку, що у всій цій справі зіграв найпідлішу роль Щербицький»³¹.

Як показав подальший розвиток подій, В.Щербицький, якщо послугуватися футбольною термінологією, не завдаючи безпосередньо «удару по

³⁰ «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х гг.: Беседа Николая Митрохина с Вячеславом Александровичем Михайловым // Неприкосновенный запас (Москва). – 2011. – №4 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>

³¹ Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду... – С.584.

воротах», активно «зіграв на добиванні» (читай: остаточному політичному знищенні П.Шелеста), вправно використовуючи для цього антинаціоналістичну та інтернаціоналістичну риторичку, тобто діяв чітко в межах кампанії, описаної В.Михайловим. Причому атаку він розпочав не з Києва, а саме з Москви, де 30 березня 1972 р. виступив на пленумі ЦК КПРС, уперше публічно «кинувши каменя» в бік П.Шелеста на здогад звинувачення останнього в націоналізмі:

«Необхідно зазначити, що в Україні є прояви націоналізму. Є взаємозв'язок так званих демократів із сіоністами і українськими націоналістами. Ми ще недостатньо боремося з проявами націоналізму. [...] Ідеологічну роботу серед студентів і молоді слід посилити. Ми необережно підходимо до висунення кадрів – беремо курс, як правило, на українців»³².

25 травня 1972 р. пленум ЦК КПУ обрав В.Щербицького першим секретарем³³ і того ж дня на розширеному засіданні політбюро ЦК він піддав критиці діяльність ідеологічного відділу та особисто секретаря з питань ідеології Ф.Овчаренка, зробивши висновок, що «справжньої боротьби з українським націоналізмом не велось»³⁴. На засіданні політбюро 19 червня новообраний перший секретар ЦК КПУ максимально розширив тему «українського буржуазного націоналізму» (плюс «сіоністські тенденції»), аж до того, що україномовний коментар футбольних матчів республіканським телебаченням та перекладне видання творів О.Пушкіна охарактеризував як «насильницьке впровадження української мови», резюмуювши: «Неправильно вважати, що український буржуазний націоналізм придуманий шовіністами. Якщо з цим не вести боротьбу – це небезпечно»³⁵.

Далі – більше. 25 червня до ЦК КПРС за підписом В.Щербицького надійшов лист, в якому саме на П.Шелеста покладалася пряма відповідальність за те, що «в низці випадків до проявів українського буржуазного націоналізму й сіонізму допускалося примиренське ставлення». Указувалося на

«очевидний розрив між офіційними установками, висловлюваннями т. Шелеста П.Ю. з цих питань і його практичними кроками, [який] край негативно позначався на постановці всієї ідеологічної роботи. Боротьба з націоналістичними проявами фактично стримувалася під приводом – що, мовляв, говорити про нас, українців, у Канаді й інших країнах. [...] З одного боку, т. Шелест П.Ю. з трибуни вів розмову про боротьбу з націоналізмом і сіонізмом, а з іншого – його все більше роз'їдала інфекція націоналізму»³⁶.

³² Петро Шелест: *Справжній суд історії ще попереду...* – С.570.

³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.1.

³⁴ *Овчаренко Ф.Д.* Спогади. – К., 2000. – С.167–168.

³⁵ Там само. – С.251–253.

³⁶ *Крючков Г.К.* Трудные уроки... – С.63. Тут і далі лист цитується саме за книгою спогадів Г.Крючкова, де його наведено повністю. Натомість виявити оригінал цього документа там, де він, за логікою речей, мав би бути (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.642: Копії листів та інформацій до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК Компартії України; 07.06.1972 – 25.12.1972) поки що не вдалося.

При цьому В.Щербицький не висловлює власного ставлення до теми, а посилається суто на «думку та розповіді товаришів» – перших секретарів обкомів КПУ, голів облвиконкомів, керівників міністерств і відомств УРСР, котрі 20 червня 1972 р. зібралися на нараду, присвячену формально питанням розвитку економіки, а також завданням «подальшого поліпшення організаційно-партійної та ідеологічної роботи», а фактично – критичному обговоренню П.Шелеста з акцентуванням на його «націоналізмі», який проявлявся, зокрема, у тому, що перший секретар КПУ «перешкоджав висуванню на керівні посади деяких працівників тільки тому, що вони росіяни або мають російські прізвища», «наполягав, щоб на офіційних засіданнях уживалася тільки українська мова», «дав вказівку про перехід у 3-місячний термін на викладання всіх предметів у вузах республіки українською мовою», змушував до того, щоб «навіть у таких містах, як Ялта, Севастополь та ін., передачі по радіо велися українською мовою. Вивіски на офіційних установах робилися також українською мовою» – і ще низка подібних «ідеологічних злочинів»³⁷.

Звичайно ж, П.Шелест не був націоналістом у класичному розумінні цього слова – хіба що, можливо, більше, ніж це дозволялося рамками комуністичної ідеології, дбав про інтереси своєї республіки та народу, до якого належав. Його погляди, радше, дрейфували на позиції націонал-комунізму, але він намагався дотримуватися правил гри, аж до репресій проти інакомислячої інтелігенції, конкретні приклади чого наводив, зокрема, І.Дзюба у своєму листі, написаному у грудні 1965 р. і адресованому, як передмова до праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», не лише П.Шелесту, а й В.Щербицькому – другій особі в УРСР³⁸. До слова – лібералізм П.Шелеста стосовно І.Дзюби та його «наклепницького, антирадянського, злобного пасквіля» теж був одним із «пунктів обвинувачень», сформульованих В.Щербицьким стосовно свого попередника в листі до ЦК КПРС³⁹.

Тобто мову, знову ж таки, можна вести не стільки про якісь реальні «перекоси», скільки про сплановану «антишелестівську акцію», котра проводилася за допомогою ідеологічного інструментарію. Цю думку у своїх спогадах висловлює й М.Литвин: «Інформація до ЦК КПРС, підписана новим першим секретарем ЦК КПУ В.В.Щербицьким, свідчила, що на нараді [20 червня 1972 р.] Шелеста добивали, так би мовити, навздогін, для певності»⁴⁰, а сам цей захід знадобився для того, «щоб заднім числом виправдати зняття П.Ю.Шелеста, завірити верхівку ЦК КПРС, що на товаришів, котрі прийшли йому на зміну, можна покластися»⁴¹.

Оскільки ж В.Щербицький, як досвідчений апаратник, майстерно володів методикою перекладання відповідальності на інших, аби самому залишатися збоку, так би мовити, «над сутичкою» (як це було продемонстровано на прикладі листа до ЦК КПРС), виникла потреба в людині, котра візьме на себе

³⁷ Там же. – С.63–64.

³⁸ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен, 1968. – С.21–28.

³⁹ Крючков Г.К. Трудные уроки... – С.63.

⁴⁰ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.254.

⁴¹ Там же. – С.256.

як функцію остаточного «добивання» П.Шелеста та «шелестівщини», так і весь, пов'язаний із цим, публічний негатив. Отже, потрібен був новий секретар ЦК КПУ з ідеології, оскільки чинний – учений-хімік, академік АН УРСР Ф.Овчаренко, який обіймав цю посаду з 1968 р., В.Щербицького не влаштував. Уважалося, що будучи «людиною Шелеста», Ф.Овчаренко «з низки питань ідеологічної роботи займав нечіткі позиції, виявляв непослідовність і навіть безпринципність»⁴². Із кількох кандидатур на посаду головного ідеолога УРСР вибір було зроблено на користь Валентина Маланчука. Своєю діяльністю він сформував класичний образ «ідеологічного диктатора», а його прізвище дало назву відносно короткому (1972–1979 рр.), але руйнівному за наслідками (насамперед у сферах духовності, культури та національного відродження) періоду в історії України – «маланчуківщині».

На відміну від свого попередника В.Маланчук був професійним ідеологом – цією сферою він почав займатися відразу ж після закінчення історичного факультету Львівського державного університету імені І.Франка, пройшовши впродовж 1950–1967 рр. шлях від секретаря Львівського обкому ЛКСМУ з пропаганди та агітації до секретаря й завідуючого ідеологічним відділом Львівського обкому КПУ⁴³. За цей час він устиг сформуватися не лише як партійний функціонер, але й здобув ступінь доктора історичних наук, спеціалізуючись на «розвінчуванні ідей українського націоналізму». Однак на момент обрання В.Щербицького першим секретарем ЦК КПУ В.Маланчук уже п'ять років перебував на узбіччі політичного життя, працюючи заступником міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, куди був «засланий» П.Шелестом як такий, що, добре володіючи теорією, зовсім був не пристосований до практичної роботи, тим більше – у делікатній ідеологічній сфері, та ще й у настільки специфічній щодо питання націоналізму області, як Львівська. Не кажучи вже про те, що П.Шелестові навряд чи могло подобатися, що його підлеглий (тим більше, так би мовити, із «третього ешелону») намагається напряду контактувати з найвищим керівництвом (у даному випадку – з ЦК КПРС), ставлячи під сумнів ті чи інші розпорядження першого секретаря ЦК КПУ. А В.Маланчук дозволяв собі подібне⁴⁴. Проте саме такий фахівець, як висловився у своїх спогадах О.Ляшко,

«був запотребований новим першим секретарем ЦК КП України В.В.Щербицьким. Саме запотребований, що викликало заперечення в деяких членів політбюро, зокрема в мене, котрий знав усю історію діяльності Маланчука на Львівщині. Але не допомогло. З подачі Щербицького Валентин Юхимович був висунутий на посаду секретаря ЦК КП України з ідеології. Що з цього вийшло, відомо»⁴⁵.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.242.

⁴³ Там само. – Оп.25. – Спр.642. – Арк.130.

⁴⁴ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.

⁴⁵ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. – Кн.3. – Ч.1: На ступенях власти. – К., 2001. – С.119.

У мемуарній літературі активно побутує версія про те, що В.Маланчука фактично нав'язали В.Щербицькому тогочасний головний ідеолог СРСР секретар ЦК КПРС М.Сулов, а також голова Президії Верховної Ради УРСР І.Грушецький, котрий у 1944–1948, 1950–1951 та 1961–1962 рр. працював першим секретарем Львівського обкому КПУ й у якого В.Маланчук нібито свого часу був помічником⁴⁶ (в одній із публікацій навіть звучало прізвище багаторічного завідуючого відділом культури ЦК КПРС В.Шаура, названого «свatom В.Маланчука») ⁴⁷. Версія з І.Грушецьким сумнівна вже хоча б тому, що, згідно з довідкою, надісланою з ЦК КПУ до ЦК КПРС 25 вересня 1972 р., В.Маланчук дійсно впродовж п'яти років (1953–1958 рр.) був помічником секретаря (однак не першого, а швидше за все – з ідеології; у документі цей момент не уточнюється) Львівського обкому КПУ⁴⁸, але в будь-якому випадку аж ніяк не І.Грушецького, котрий у цей період керував Волинським обкомом КПУ (1951–1961 рр.).

Однак «суловсько-грушецька» версія прижилася. Так, В.Михайлов навіть деталізує цю тему, посилаючись на розповідь секретаря Львівського обкому КПУ з ідеології К.Пирожак, який нібито був присутній у кабінеті В.Щербицького під час телефонної розмови останнього з М.Суловим:

«Маланчук уже сидів у кабінеті Сулова. [...] І у присутності Маланчука Сулов телефонує до Щербицького, каже: “Ви мені поговорили про те, що у вас великі труднощі з призначенням і з пошуками кандидатури секретаря з ідеології. Уважайте, що в мене в кабінеті сидить секретар з ідеології ЦК України”. Щербицький питає: “А хто це?”. Він сказав: “Ви його добре знаєте, Валентин Юхимович Маланчук”»⁴⁹.

І лише у спогадах М.Литвина⁵⁰ та О.Ляшка вдалося відшукати аргументовані сумніви у цій версії. При цьому останній спробував розставити всі крапки над «і», оскільки був безпосереднім свідком того, як першим секретарем ЦК КПУ приймалося рішення щодо секретаря з ідеології, і які доводи при цьому звучали:

«По-перше, Щербицький не та людина, якій хтось із підлеглих міг нав'язати свою думку, особливо якщо справа стосувалася кадрів. Тут він завжди залишав вирішальне слово за собою, і ніхто не міг вплинути на його рішення. По-друге, Іван Самійлович (Грушецький – *О.Я.*) не був для нього тією людиною, до якої він ставився б із глибокою пошаною. [...] А з Маланчуком справа була так. Володимир Васильович запросив мене до себе.

⁴⁶ Власенко А. В.В.Щербицький и его время. – С.156–157; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.116–117, 121; Крючков Г.К. Трудные уроки... – С.87–88; Панченко В. Попередники Табачника: З історії українофобства (Михайло Юозефович і Валентин Маланчук) // День. – 2010. – 30 грудня; Погребняк Я.П. Не предам забвению...: Записки профессионального партийного работника. – К., 1999. – С.245.

⁴⁷ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»...

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.642. – Арк.130.

⁴⁹ «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х гг. ...

⁵⁰ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.292.

– Хочу порадитися з Вами щодо кандидатури на пост секретаря ЦК з ідеології. Федір Данилович (Овчаренко – О.Я.) – фахівець із силікатів, учений. Ось хай і йде в науку, де він раніше трудився. А нам сюди треба взяти людину з досвідом політичної роботи на обласному рівні.

– Кого Ви маєте на увазі?

– Маланчука. Думаю, у даний момент він людина відповідна (курсив мій – О.Я.). [...] Кандидатура Маланчука підтримується у ЦК КПРС. Там уважають, що звільнення його у Львові з подачі Шелеста було несвоєчасним і неправильним. [...] Маланчук – найбільш досвідчена в міжнародних відносинах людина. [...] У ЦК КПРС, наприклад, надають першорядного значення боротьбі з проявами націоналізму в республіках. Ось я й вирішив: *нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене про них голова не боліла*⁵¹.

Цій розмові передував 33-сторінковий лист, що його В.Маланчук надіслав В.Щербицькому, з якого випливало: УРСР після П.Шелеста – це мало не розсадник націоналізму, «паршива вівця» в «радянській сім'ї братніх народів» (лист повністю наведено у спогадах Ф.Овчаренка⁵²). Резолюція В.Щербицького на цьому документі дає підстави припустити, що вибір секретаря з ідеології він зробив сам – без М.Сусллова, і, тим більше – без І.Грушецького: «Думаю, що ідейно-політичні позиції В.Маланчука у жодного комуніста-інтернаціоналіста не можуть викликати сумніву, і питання він ставить у принципі правильно»⁵³. Хоча, не виключено, до цього листа свіжоспечений перший секретар КПУ й не підозрював про існування такого діяча, як В.Маланчук – принаймні саме такий висновок можна зробити зі спогадів О.Ляшка, Ф.Овчаренка та секретаря ЦК КПУ в 1971–1987 рр. Я.Погребняка⁵⁴.

Резолюцію на лист В.Маланчука В.Щербицький наклав 23 вересня 1972 р. (примітно, що саме цього дня перший секретар КПУ запропонував Ф.Овчаренкові написати заяву про звільнення⁵⁵, що може свідчити на користь версії щодо спонтанного вибору кандидатури В.Маланчука). З жовтня за його ж підписом до ЦК КПРС було спрямовано «Характеристику на члена КПРС тов. Маланчука В.Ю.», де, зокрема, ішлося про те, що останній

«має добру теоретичну підготовку, у практичній роботі займає правильні, чіткі ідейно-політичні позиції, проявляє необхідну принциповість. [...] Він автор низки книг, які розвінчують ворожу ідеологію, особливо український буржуазний націоналізм. Скромний. Нагороджений двома орденами “Знак Пошани”. ЦК КП України вважає, що тов. Маланчук В.Ю. з обов'язками секретаря ЦК Компартії України, котрий відає питаннями ідеологічної роботи, упоратється»⁵⁶.

⁵¹ Ляшко А.П. Груз памяти... – Кн.3. – Ч.2. – С.9–10.

⁵² Овчаренко Ф.Д. Спогади. – С.171–179.

⁵³ Там само. – С.179; Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеем...»...

⁵⁴ Ляшко А.П. Груз памяти... – Кн.3. – Ч.2. – С.9–10; Овчаренко Ф.Д. Спогади. – С.257; Погребняк Я.П. Не предама забвению... – С.245.

⁵⁵ Овчаренко Ф.Д. Спогади. – С.257.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.642. – Арк.129.

Наскільки керівництво ЦК КПУ було зацікавлене саме в В.Маланчукові як в ідеологу, свідчить хоча б той факт, що не минуло й тижня після надсилання представлення та характеристики до Москви, як він 10 жовтня 1972 р. не лише обійняв посаду, на яку рекомендувався, а й був кооптований до ЦК КПУ⁵⁷, – органу, персональний склад якого затверджувався лише з'їздом Компартії України. На найвищі партійні керівні посади (секретар ЦК з ідеології за неофіційною ієрархією вважався третьою особою в партії – після першого та другого секретарів) висувалися лише діючі члени або кандидати у члени ЦК.

Спробу детально описати діяльність В.Маланчука на цій посаді зробив О.Бажан у публікації 20-річної давнини⁵⁸, тож повторюватися не варто. Нас більше цікавить роль та участь В.Щербицького у процесах, які назагал прийнято ототожнювати винятково з особою секретаря ЦК КПУ з ідеології, виносячи, як правило, «за дужки» першого секретаря. О.Бажан з цього приводу зазначає:

«Як правило, В.Щербицький повністю довіряв В.Маланчуку і підтримував усі його найпідступніші акції. Так, саме з відома першого секретаря ЦК КПУ у першій половині 70-х років проводиться спланований в ідеологічних відділах справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій»⁵⁹.

М.Литвин теж висловлює впевненість у тому, що В.Маланчука взяли у ЦК «під проведення певної політики»⁶⁰.

17 квітня 1973 р. в Києві відкрився пленум ЦК КПУ з питанням порядку денного «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПКРС». Насправді ж лєвова частка виступу В.Щербицького та інших учасників була присвячена критиці діяльності П.Шелеста в ідеологічній і, насамперед, національній сферах. У доповіді першого секретаря ЦК КПУ вчувалися стиль і риторика В.Маланчука, чимало фраз та оціночних суджень було вписано до друкованого тексту доповіді рукою, напевно, когось із помічників В.Щербицького, або й самого секретаря з ідеології. У всякому випадку В.Врублевський стверджував, що «Маланчук часто до доповідей та промов Щербицького, які заздалегідь розсилалися для обговорення в політбюро, незалежно від теми, вставляв свої “дві копійки” – положення або хоч би абзац про боротьбу з буржуазним націоналізмом»⁶¹. Ось показовий уривок із доповіді В.Щербицького на квітневому 1973 р. пленумі (рукописні вставки виділено курсивом):

«У низці публікацій були відступи від класових, партійних принципів в оцінці суспільних процесів. Окремі автори *проявляли національне чванство та обмеженість*, ідеалізували патріархальщину, з ідейно шкідливих позицій самотутності висвітлюва-

⁵⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.15.

⁵⁸ Див. прим.44.

⁵⁹ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»...

⁶⁰ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.292.

⁶¹ Врублевський В.К. Владимир Щербицький: правда и вымыслы... – С.117.

ли історичне минуле українського народу, намагалися довести “окремність” його розвитку від російського та інших братських народів. [...] Деякі літератори у своїй творчості *і дотепер* це уникають актуальних тем сучасності, проявляють національну обмеженість, засмічують українську мову архаїчними словами та штучними зворотами, *тобто все роблять, щоб українська мова була якомога менше схожа на російську мову*»⁶².

У цій доповіді чи не вперше В.Щербицький, котрий раніше стосовно П.Шелеста послуговувався здебільшого евфемізмами, уникаючи називати прізвище (хоча й вів активну антишелестівську роботу, але залаштунок⁶³), удався до прямих публічних звинувачень на адресу свого попередника:

«Варто сказати і про книгу т. Шелеста П.Ю. “Україно наша радянська”, яка вийшла без відома ЦК КПРС та ЦК КП України. [...] Багато з положень цієї книги неправильні, не сприяють вихованню кадрів. [...] Цю книгу можуть використовувати у своїй антирадянській пропаганді закордонні націоналістичні центри»⁶⁴.

При цьому у згадуваному вище листі до ЦК КПРС від 25 червня 1972 р., тобто ще до призначення В.Маланчука секретарем ЦК КПУ з ідеології, В.Щербицький про цю публікацію П.Шелеста (вийшла друком 1970 р.) висловлювався радше зневажливо, аніж із пересторогою: «Книга – невисока за своїми художніми достоїнствами, схожа швидше на середньої якості путівник»⁶⁵. Тут слід зазначити, що елемент «ревностів» В.Щербицького до діяльності П.Шелеста, напевно, таки мав місце, оскільки всього лише за кілька років – у 1977 р. – перший секретар ЦК КПУ видасть книгу з промовистою назвою «Радянська Україна».

Своєю доповіддю В.Щербицький ніби задав загальний тон роботи пленуму, оскільки майже всі, хто виступав після нього, тепер уважали за обов’язок «пройтися» по «шелестівщині» та П.Шелестові персонально. Одні до цієї справи підійшли формально, відбувшись загальними критичними висловлюваннями, як, наприклад, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, майбутній голова Президії Верховної Ради УРСР (1976–1984 рр.) О.Ватченко⁶⁶ чи другий (з 1975 р. – перший) секретар ЛКСМУ А.Корнієнко⁶⁷. Інші – з певним натхненням. Так, перший секретар Одеського обкому КПУ П.Козир уважав, що «за серйозні недоліки, прорахунки та збочення (в рос. оригіналі “извращения” – О.Я.) у підборі й вихованні кадрів, помилки в національному питанні, за ганебний стиль роботи т. Шелест П.Ю. повинен нести сувору партійну відповідальність»⁶⁸. А міністр вищої й середньої спеціальної освіти УРСР

⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.38.

⁶³ *Шатовал Ю.І.* В.Щербицький: особа політика серед обставин часу. – С.122–123.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.44–45.

⁶⁵ *Крючков Г.К.* Трудные уроки... – С.64.

⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.111.

⁶⁷ Там само. – Спр.69. – Арк.10.

⁶⁸ Там само. – Спр.68. – Арк.96.

Ю.Даденков (саме в нього В.Маланчук був заступником перед переходом на роботу до ЦК КПУ) навів факти, які з позиції сьогодення дійсно роблять П.Шелеста мало не борцем за українську національну ідею:

«[...] є неправильними та політично невірними вказівки тов. Шелеста, що були дані ним під час відвідин Київського державного університету, про те, що видавати підручники в республіці слід лише українською мовою. Указівки колишнього секретаря ЦК Компартії України тов. Скаби (секретар ЦК КПУ з ідеології у 1959–1968 рр. – *О.Я.*) про те, що викладання необхідно вести українською мовою, також є невірними. Ці невірні вказівки необхідно відмінити»⁶⁹.

Перший секретар Кримського обкому КПУ М.Кириченко у своєму виступі вирішив торкнутися такої, здавалося б, відносно нейтральної сфери, як охорона пам'яток історії та культури:

«Кілька слів про роботу Товариства з охорони пам'яток. Товариш Тронько Петро Тимофійович (заступник голови Ради Міністрів УРСР із гуманітарних питань у 1961–1978 рр., голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в 1967–1988 рр. – *О.Я.*), ну що ви там охороняєте? На відновлення Генуезької фортеці асигновано 30 тис., Євпаторійської мечеті – 3 тис. Не з цього потрібно розпочинати. Мені здається, що необхідно зберегти пам'ять про мільйони радянських людей, котрі загинули за наше світле майбутнє. А на це відпускаються буквально копійки»⁷⁰.

Цей пасаж чітко корелюється з листом В.Щербицького до ЦК КПРС від 25 червня 1972 р.: «Тов. Шелест П.Ю. активно підтримував ідею створення меморіального комплексу «Запорозька Січ» на острові Хортиця. В той же час дотепер не вирішено питання про створення гідних комплексів героїчним захисникам Севастополя і Перекопу»⁷¹, а також – з його виступом на пленумі ЦК КПУ у травні 1974 р., де теж ішлося про

«серйозні недоліки в ідейній спрямованості меморіального комплексу, який будується на острові Хортиця, а також Музею народної архітектури та побуту республіки, що споруджується під Києвом. Ми вважаємо, товариші, що в монументальній пропаганді на першому плані повинно бути увічнення визначних революційних подій у житті нашого народу, увічнення найвидатніших діячів партії й держави і героїв праці»⁷².

Та якщо у цих випадках наявне протиставлення пам'яток і пам'ятників національної історії об'єктам історії радянської, то ще в одному епізоді політичної

⁶⁹ Там само. – Спр.69. – Арк.115.

⁷⁰ Там само. – Арк.136–137.

⁷¹ *Крючков Г.К.* Трудные уроки... – С.65.

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.102. – Арк.63.

біографії В.Щербицького у жертву ідеології було принесено економічну доцільність. Як свідчить В.Гусев, котрий у 1968–1979 рр. очолював Київський міськвиконком, свого часу він звернувся до В.Щербицького з обґрунтуванням необхідності будівництва двох нових мостів через Дніпро в Києві (на той момент діяли лише два – Патона та Міст метро), у відповідь на що почув: «Грошей немає. Обійдемося поки що двома мостами». В.Гусев ризиковано заперечив, натякаючи на можливе джерело коштів: «Я дізнався, що виношується ідея будівництва в Києві нового музею Леніна (нині Український дім – О.Я.), а в нас по суті вже є два музеї – музей В.І.Леніна на вул. Володимирській і музей-будинок сім'ї Ульянових на вул. Ульянових». Реакція В.Щербицького: «Це – інша справа»⁷³.

Примітно, що ідеологічна складова в діяльності В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ активно була присутня лише в першій половині 1970-х рр. Складається враження, що В.Врублевський не лукавив, коли писав про швидке згасання інтересу свого шефа до цієї теми. Навіть більше, уже у травні 1974 р. на пленумі ЦК КПУ, де першим питанням розглядалося «Про завдання партійних організацій республіки щодо дальшого поліпшення ідеологічної роботи у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», відчувалося, що В.Щербицький лише «відпрацьовує номер». Його 98-сторінкова доповідь, котра тривала 2,5 год., різко відрізнялася від такої ж промови річної давнини: штамповані, загальні фрази, суттєве зниження «критичного градусу», слабка персоніфікація⁷⁴.

Проте був один момент, який вивів В.Щербицького з рівноваги – перший секретар Львівського обкому КПУ В.Добрик та письменник О.Гончар порушили у своїх виступах тему так званих «темних» або ж «вовчих» списків, які нібито існували в українських видавництвах і містили перелік небажаних для публікації авторів⁷⁵. І перший секретар ЦК КПУ у своєму заключному слові на пленумі змушений був торкнутися цієї теми: «Жодних списків на цей рахунок немає й не повинно бути, окрім наказу Головліту про тих, хто засуджений за антирадянську діяльність або за зраду Батьківщині. Уважаю це питання вичерпаним і щоб із цієї зали воно нікуди не вийшло»⁷⁶.

Водночас В.Врублевський стверджує, що списки такі були, він їх особисто тримав у руках, містили вони близько 20 прізвищ вітчизняних літераторів і В.Щербицький про це знав безпосередньо від письменника П.Загребельного, з яким перебував у приятельських стосунках⁷⁷, а згодом – і від самого В.Врублевського. Проте всю провину за складання цих «проскрипцій» помічник першого секретаря ЦК КПУ поклав на В.Маланчука, видавши це як його приватну ініціативу, про котру вище партійне керівництво, мовляв, ані сном,

⁷³ Гусев В. Диалоги со Щербицким // Зеркало недели. – 1998. – 4 января. Оскільки далі в оповіді йдеться про те, що міст (лише один, відомий нині як Московський) таки почали будувати через рік і споруджували впродовж п'яти років, розмову можна датувати 1970 р., коли В.Щербицький ще очолював Раду Міністрів УРСР.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.102. – Арк.4–102.

⁷⁵ Там само. – Арк.184; Спр.103. – Арк.19.

⁷⁶ Там само. – Спр.103. – Арк.161.

⁷⁷ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.121.

ані духом не відало. Як би там не було, але навіть довідавшись про «темні списки», В.Щербицький нічого не зробив для того, щоб вони зникли. Як і не вчинив жодних принаймні дисциплінарних дій стосовно В.Маланчука (адже, як не як, мало місце порушення партійної дисципліни та субординації – якщо взяти на віру цю версію), оскільки «зробити це було нелегко навіть В.Щербицькому. Усе-таки В.Маланчук був кандидатом у члени ЦК КПРС»⁷⁸.

При цьому В.Щербицький мав власні симпатії та антипатії в літературних колах УРСР, які формувалися радше під впливом особистих стосунків та ідеологічних параметрів, аніж за мистецькими критеріями, оскільки перший секретар ЦК КПУ не був помічений в особливій любові до художньої книжки⁷⁹. Він приятелював із тим самим П.Загребельним, котрий уважався «своєю людиною» в компартійних колах, оскільки був одружений із донькою першого секретаря Дніпропетровського міськкому КПУ в 1950–1961 рр. М.Щербаня⁸⁰, якого В.Щербицький визнавав своїм наставником у партійній кар'єрі⁸¹. Міг відстояти Б.Олійника перед КДБ, яке потихеньку починало «пресувати» поета⁸². І водночас висловлював різке невдоволення підлеглим тим, що за його відсутності вони дозволили з'явитися у пресі некрологу від ЦК КПУ на смерть письменника М.Стельмаха, оскільки той «був безпартійним і невідомо, чому він не вступив у партію»⁸³.

Що ж стосується В.Маланчука, то його таки зняли з посади, але лише через п'ять років після того, як виникла тема «темних списків». Виходить, що В.Щербицький весь цей час терпів біля себе підлеглого, котрий вів власну гру, не рахувався з безпосереднім керівником, мав прямі контакти з Москвою та «без санкції політбюро, самовільно й самочинно [...] поступово перетворював ідеологію на свою вотчину»⁸⁴? Сумнівно. Тим більше, якщо врахувати, що коли дійсно В.Маланчук вирішив «зіграти соло» – без зволікань був викинутий не лише із ЦК КПУ, але й з політики взагалі. Сталося це наприкінці 1970-х рр., коли в Києві випадково довідалися, що секретар ЦК КПУ з ідеології готує в Москві до друку книгу (причому під псевдонімом «Єфімов»), присвячену все тому ж таки національному питанню та «боротьбі з українським націоналізмом», де опосередковано піддавалася сумніву здатність чинного керівництва КПУ вирішити цю проблематику з «інтернаціональних позицій». І перший секретар відразу ж починає діяти, відправивши «на розвідку» до столиці СРСР В.Врублевського, який через 15 років напише: «Уже тоді в мене зародилася думка, а через роки вона тільки зміцнилася, – Щербицький відчув реальну загрозу своєму лідерству в Україні»⁸⁵. А М.Литвин у своїх мемуарах зазначить,

⁷⁸ Там же. – С.120–121. Тут неточність – лише кандидатом у члени ЦК КПУ. Принагідно слід зазначити, що П.Шелест був багаторічним членом політбюро ЦК КПРС і нічим це йому не допомогло, адже в компартійних ігрищах статус не вважався перешкодою.

⁷⁹ Там же. – С.66.

⁸⁰ Гордон Д. Павло Загребельный: «На женщин у Фиделя Кастро просто не хватало времени – все силы уходило на пламенные речи» // Бульвар Гордона. – 2009. – 3 марта.

⁸¹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.63.

⁸² Кравчук Л. Маємо те, що маємо... – С.14.

⁸³ Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.248.

⁸⁴ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.120.

⁸⁵ Там же. – С.122–123.

що В.Маланчук «перебрав», вийшов із-під контролю республіканського керівництва, «скажімо так, сів на голову і самому Щербицькому»⁸⁶. Утім, слова колишніх помічника В.Щербицького та працівника ЦК КПУ можна піддати сумніву – більше скидається на те, що «мавр», себто В.Маланчук, просто «зробив свою справу», а тому мав «піти», питання було лише у формулюваннях та мотивації.

26 квітня 1979 р. з'явилася постанова пленуму ЦК КПУ зі словами: «Звільнити т. Маланчука В.Ю. від обов'язків секретаря ЦК та кандидата в члени політбюро ЦК Компартії України у зв'язку з переходом на іншу роботу»⁸⁷. Якщо конкретно – завідуючим кафедрою історії КПРС у Київському політехнічному інституті. Згодом він спився й помер⁸⁸. За словами професора Р.Пирога, спочатку В.Маланчукові пропонували посаду ректора Харківського педінституту, але він відмовився. Тоді покvapливо звільнили з завідування кафедрою у КПІ Н.Пасько.

Новим секретарем ЦК КПУ з ідеології став Олександр Капто – повний антипод В.Маланчука, людина «недурна, більш лояльна до творчої інтелігенції, не злостива, конформіст за своїми життєвими принципами»⁸⁹, «більш підготовлена для такої роботи, більш комунікабельна, відкрита, така, що вмє знаходити підходи до різних прошарків інтелігенції, але одночасно й хитра»⁹⁰, «людина аналітичного розуму й різнобічних знань, зі спокійною розсудливістю при вирішенні питань ідеологічного плану»⁹¹.

За півтора місяці після звільнення В.Маланчука – 8 червня 1979 р. – відбувся пленум ЦК КПУ, присвячений ідеологічній проблематиці, а саме заходам ЦК КПУ з виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». В.Щербицький виступав на ньому напрочуд недовго – хвилин двадцять, уся його промова вмістилася на сім сторінок, риторика була максимально нейтральною та обтічною, перенасиченою дієсловами на кшталт «роз'яснити», «виховати», «доповнити», «посилити», «збільшити», «підвищити»⁹². Як взірець «букви та духу» цього пленуму можна навести один із пунктів його постанови: «Постійно виховувати трудящих у душі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Покращити пропаганду державної символіки: герба, гімну, прапора СРСР та республіки»⁹³.

Більше того, червневий 1979 р. пленум ЦК КПУ став останнім у політичній кар'єрі В.Щербицького, що був офіційно присвячений питанням ідеології. Наступні десять років його перебування на чолі Компартії України позначалися радше економічною проблематикою. Звичайно, ідеологія як така в його діяльності, виступах, промовах, публікаціях була присутня, однак вона не мала вже тієї першочергової вартості, гостроти, як у 1970-х рр., і займала

⁸⁶ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.292.

⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.456. – Арк.10.

⁸⁸ Панченко В. Попередники Табачника...

⁸⁹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.124.

⁹⁰ Погребняк Я.П. Не предама забвению... – С.246.

⁹¹ Ляшко А.П. Груз памяти... – Кн.3. – Ч.2. – С.10.

⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.463. – Арк.1–7.

⁹³ Там само. – Спр.464. – Арк.5.

формалізоване місце данини необхідності, що потім відгукнулося з початком національних відцентрових процесів в УРСР другої половини 1980-х рр., коли виявилось, що члени політбюро ЦК КПУ на чолі зі В.Щербицьким «не в повній мірі усвідомлювали гостроту моменту»⁹⁴. Іншими словами, виявилися зовсім неготовими до відповідного розвитку подій, що зайвий раз указує на слабкість як теоретичної, так і практичної ідеологічної підготовки керівництва Компартії України.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що ідеологічна складова діяльності В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ мала два чітких періоди – 1972–1979 і 1979–1989 рр. Перший із них увійшов в історію України під назвою «маланчуківщини» – за прізвиськом секретаря ЦК КПУ з ідеології В.Маланчука, котрий у ретроспективі виглядає відвертим українофобом, що під гаслом «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» намагався нищити будь-які прояви національної самосвідомості. Проте аналіз та логіка подій указують на те, що він не був «автономною одиницею» – уся його діяльність перебувала під контролем ЦК КПУ й особисто першого секретаря, у руках котрого В.Маланчук виступав інструментом (не виключено – навіть не усвідомлюючи цього) для боротьби з П.Шелестом та «шелестівщиною» як явищем, потенційно спрямованим на відновлення самоідентифікації українців як цілісної нації в умовах радянської компартійної системи. Після виконання цього завдання у В.Щербицького відпала потреба як у В.Маланчукові, котрий був викинутий за рамки системи ніби відпрацьований матеріал, так і в інтернаціонально й антинаціоналістично забарвленій риторичі.

⁹⁴ Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.356.

In the article the ideological aspect of activity of V.Shcherbyts'kyi is examined on position of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in 1970th, cause-and-effect link of certain episodes of history of the Soviet Ukraine and motivation of actions of their participants are explored.

Keywords: *Shcherbyts'kyi, Shelest, Malanchuk, Communist Party of Ukraine, ideology, internationalism, Ukrainian nationalism, political fight.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477) : 930:737

Г.А.Козубовський *

ГРОШОВІ ОДИНИЦІ З «УРИВКІВ БЕНЕШЕВИЧА З ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ XIV СТ.»

Робиться спроба проаналізувати інформацію щодо грошових одиниць, згаданих у документі XIV ст. Історичні джерела, монетні скарби та поодинокі знахідки свідчать про важливу роль, яку відігравали в Русі XIV ст. візантійські золоті монети, карбовані в XI–XIII ст.

Ключові слова: Русь, Візантія, Болгарія, Золота Орда, нумізматики, монети, карбування, грошовий обіг, монетні скарби.

При вивченні складних і малознаних проблем української минувшини дослідники неодноразово зверталися до так званих «Уривків Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.». Це – записи грецькою мовою, які містяться у складі Ватиканського грецького збірника XIV ст. М.Д.Присьолков і М.Р.Фасмер відносили їх до канцелярії митрополита Феогноста (1328–1353 рр.)¹. У коротких нотатках про реєстри й надходження речей та грошових сум із різних міст Східної Європи, окремих осіб, пояснення природи божественної Трійці, уривках із послань апостола Павла, записах про хрещення болгар і Русі тощо насамперед привертають увагу імена князів та географічні назви. Багатьох дослідників особливо зацікавив запис: «Дал Федор брат Гедимина сребрянних кавкиев два»².

Але не менш цікавими й дуже інформативними виступають згадки про грошові одиниці. Так, у записах згадуються золоті та срібні «соми» – «сауми», золоті й срібні «кавкії». Слово «ооріа», із посиланням на О.К.Маркова, видавці документа пов'язували із запозиченням з арабської – араби, татари у середині XIV ст. називали так руські шестикутні срібні гривни вагою 36 золотників. У перекладі соми названо гривнами. Золоті «ооріа» – руські золоті гривни,

* Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ, відділ археології Києва

¹ Присьолков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича по истории русской церкви XIV в. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.21. – Кн.1. – Петроград, 1916. – С.48–70.

² Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С.321; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.29–30; Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.62; Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.46–50.

у формі паличок. Слово «каукіа» означало золоті та срібні вгнуті (скіфатні) візантійські монети XI–XIV ст., що нагадували ківш або блюдце³.

«Следующие (вещи) находятся в руках Иакова после смерти митрополита: гривенъ золотыхъ три; у Г...ія серебряныхъ гривенъ 136... Кавкіевъ 28 (золотыхъ), а серебряныхъ 6... Сказаль Рославъ, что князь Муромскій Ярославъ должень 15 гривенъ. [...]

В Субботу Православія служилъ литургію Харалампій и рукоположилъ священника и дьякона и взялъ два сомія (гривны) [...]

Федоръ монахъ от Москвы 20 гривенъ, отъ Костромы 20 гривенъ, от Малаго Онуграда (Новгорода) 20 гривенъ, от Галича 10 гривенъ [...] Владичко взял от местечка Стольска 30 гривенъ. Держить в Козельске Андрей 15 гривенъ митрополита [...] Даль Федоръ братъ Гедимина серебряныхъ кавкіевъ два; отъ Александра князя серебряный кавкій; Князь Друцка Михайлъ – серебряный кавкій [...] Георгій Сугдаецъ – один кавкій. Епископъ – кавкій (одинъ). Принесъ Артемій два кавкія и одну гривну. Монахъ Антоній – одинъ кавкій. Отъ Москвы два кавкія (?) и одинъ (отъ) Кос(тро)мы (?). В Переяславле дали три кавкія, в Юрьеве два кавкія. Во Владимире княгиня – два кавкія. Другой бояринъ – два кавкія»⁴.

Загалом згадується про великі суми: надходження та борги князів, церковних феодалів, монахів, можливо купців (Георгій Сугдаецъ): 3 золотих зливки, 136 – срібних, 133 – без зазначення металу (ймовірно срібних), 28 золотих кавкіїв, 11 – срібних, 16 – без уточнення металу. На це джерело звернув увагу ще В.Т.Пашуто, допускаючи що йшлося про підвладні й непідвладні Литві землі⁵.

Подана в тексті назва злиwkів – «саум» – характерна для земель у складі Золотої Орди та італійських колоній. Арабський граматичний трактат XIV ст., присвячений тюркській мові, знає слово «сом» у значенні «зливок» (срібла)⁶. Термін «somo» («sommo») у значенні міри ваги зустрічається в італійських документах XI ст. Дослідники наводять різні вагові параметри для злиwkів післямонгольського часу. Татарські золотоординські сауми (191–200 г) відрізняються від соммо Кафи (213,3 – 218,911 г), Тани (197–198, 204–207 г), Судака (202,5 г), Трапезунда (204,756 г)⁷. У 1333 р. вага татарського саума визначалася

³ Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.51–52.

⁴ Там же. – С.50, 58–59.

⁵ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства... – С.321.

⁶ Див.: Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков из Старого Крыма и золотоордынские сумы // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. XLV. – Ленинград, 1980. – С.69.

⁷ Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – München, 1970. – S.192; Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (По данным Франческо Пеголотти) // Советская археология. – 1958. – №3. – С.68–70; Его же. Денежное дело Золотой Орды. – Москва, 2003. – С.69; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.68–72; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983. – С.84; Еманов А.Г. Sommo di Caffa XIII–XV вв. // XI Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2003. – С.129–130; Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма в XIII–XV ст. по нумизматическим данным (из музейных коллекций Эрмитажа, Одессы и Крыма) // Могилянські читання: 2006. – К., 2007. – С.202; Огуй О. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Молдавський період. – Ч.1: 1370–1475. – Чернівці, 2009. – С.118–119.

в 5 маґрибських унцій (195,3 г)⁸. А згідно з постановою сенату Венеціанської республіки від 1322 р., вага зливка для причорноморської торгівлі мала становити 198 г⁹. Привертає увагу думка, що човникоподібні «татарські» зливки – це результат переплавки зібраного татарами в Русі срібла¹⁰.

Оскільки в нотатках ідеться про надходження з руських земель, певно, маються на увазі «новгородські зливки з горбатою спинкою» вагою 189–212 г, а також половинки гривен і човникоподібні «татарські» зливки¹¹. Саме такі зустрічаються у східноєвропейських скарбах разом із золотоординськими монетами XIV ст.¹²

У сучасних дослідженнях вага зливка північно-східної периферії Русі визначається в 196–205 г до 1380 р. і 182–190 г – після¹³. На Волині разом із празькими грошами XIV ст. трапляються зливки вагою 194–211 г¹⁴, на Київщині вкупі з монетами Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.), золотоординськими диргемами, а також обрізаними празькими грошами відомі половинки злиwkів вагою 86, 78–87, 89–90, 92–101,01 г¹⁵. У смоленському скарбі три половинки злиwkів вагою 84,24, 85,53, 89,57 г містилися серед 411 празьких грошів Вацлава II (1300–1305 рр.)¹⁶ – це найдавніша східна знахідка їх разом зі зливками.

Значна різниця у вазі гривен одного типу, напевно, може пов'язуватися з хронологічними та якісними змінами відповідних обігових монет – головного джерела для монетних злиwkів. Серед майже 3000 монет XIV–XV ст., зафіксованих Г.О.Федоровим-Давидовим у джучидських скарбах, присутні приблизно 120 сумів зливками і їх половинками¹⁷. Золоті зливки, які знаходять у вигляді «паличок», часто обрубаних, зазвичай датують домонґольським часом¹⁸. Але писемні джерела засвідчують, що їх виготовляли й у післямонґольський період. Так, 1288 р. волинський князь Володимир Василькович перелив на зливки золоті, срібні коштовності й посуд¹⁹.

⁸ Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.69.

⁹ Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы XIV в. // Журнал экономической теории. – 2007. – №3. – С.126–141.

¹⁰ Спасский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1970. – С.71.

¹¹ Янушкина (Глазунова) Е.В. Рязанские клады со слитками // Нумизматика в историческом музее. – Москва, 2001. – С.136–138.

¹² Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921. – С.18 (№30), 21 (№53), 29 (№107), 32 (№131), 45 (№193, 196), 50 (№211, 213); Сотникова М.П., Спасский И.Г. Русские клады слитков и монет в Эрмитаже. – Ленинград, 1979. – С.58 (№34), 59 (№40), 60 (№49), 61 (№55).

¹³ Кользин А.М. Торговля древней Москвы. – Москва, 2001. – С.148; Пономарёв А.Л. Русский рубль и татарский сум в системе мер средневековья // Научный Татарстан: гуманитарные науки. – Вып.2. – Казань, 2001. – С.175–186.

¹⁴ Сиверс А.А. Топография кладов с празькими грошами. – Петроград, 1922. – С.12–13 (№14, 21).

¹⁵ Bauer N. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters // Numismatische Zeitschrift. – 1931. – Bd.6. – S.79 (№176); Зразюк З.А., Хромов К.К. Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – С.110.

¹⁶ Bauer N. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. – S.78 (№170); Сиверс А.А. Топография кладов... – С.26 (№80).

¹⁷ Пономарёв А.Л. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – Москва, 2002. – С.112.

¹⁸ Янушкина (Глазунова) Е.В. Рязанские клады со слитками. – С.129.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис: Дослідження: Текст: Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.147, 348.

Східні джерела свідчать, що після походів Тамерлана у його воїнів були не тільки срібні, але й золоті зливки²⁰. Згадка про човникоподібну форму половинки золотої гривни із с. Черниця Остерського повіту Чернігівської губернії може вказувати на золотоординський час²¹. Золоті зливки різної ваги добре відомі в XIV ст. у Західній і Центральній Європі. Припускають, що зливки із Лімбурга вагою 350,6 г перелито із золотих монет²².

На таке явище звертається увага і при аналізі срібних монет та зливок²³. Паличкоподібний зливки вагою 17,22 г, знайдений біля с. Турово Серпуховського району Московської області містив 74,17% золота і 19,34% срібла²⁴. Така значна частка срібла могла бути результатом переливки електрових та різночасових золотих монет.

Крім срібних і золотих гривен у східноєвропейських знахідках і музейних колекціях відомі й мідні, подібні за формою до виробів київського та новгородського типів, а також їх фракції. Такі гривни датуються XIII – першою половиною XIV ст.²⁵ Зокрема, виявлена у Твері мідна гривня київського типу вагою 127,24 г походить із культурного шару, датованого за дендродатою 1311–1330 рр.²⁶ В історіографії висловлювалися різні погляди на природу мідних гривен: тогочасні підробки, еталони для зважування справжніх гривен, пробні відливки, гроші²⁷.

І золоті, і мідні гривни можуть пов'язуватися з основними монетними номіналами Візантії та країн, що наслідували їх, а з другої половини XIII ст. – джучидськими монетами. У зв'язку з цим привертає увагу наявність невеликої кількості срібла в мідних зливках із Національного музею історії України²⁸. Незначні срібні домішки фіксується в білонних монетах Візантії XI–XII ст.²⁹ Мідні зливки відомі в одних комплексах із мідними та срібними золотоординськими монетами³⁰. Про те, що монети переливали у зливки, може свідчити знахідка з болгарського Тирнова. При археологічних дослідженнях тут було

²⁰ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.7.

²¹ Там же. – С.16 (№18).

²² Kiersnowski R. Złoto na rynku Polskim w XIII–XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne. – 1972. – R.XVI. – Z.3. – S.136–137.

²³ Потин В.М. Причины прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С.98.

²⁴ Селезнёв А.Б. Золотой слиток с древнерусского поселения у с. Турово // XIII Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 11–15 апреля 2005 г.: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2005. – С.102–103.

²⁵ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.27 (№93); Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. – Москва, 1956. – С.17.

²⁶ Сотникова М.И. Древняя подделка древнерусского денежного слитка XII–XIII вв. // Тверской кремль: Комплексное археологическое источниковедение. – Санкт-Петербург, 2001. – С.217–220.

²⁷ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.33 (№132); Пиворович В.Б. Монети і скарби півдня України. – Херсон, 2008. – С.57, 59; Козубовский Г.А. О медных гривнах // XIII Всероссийская нумизматическая конференция... – С.103–104.

²⁸ Зоценко В.Н. Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX – начале XIII вв.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – С.137–138, 315–316.

²⁹ Morrison C. Catalogue des monnaies Byzantines de la Bibliothegue Nationale. – Vol.II. – Paris, 1970. – P.670, 703; Henny M.F. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection. – Vol.IV. – Part 1. – Washington, 1999. – P.45.

³⁰ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.27; Пиворович В.Б. Монети і скарби півдня України. – С.35, 46, 57, 60.

виявлено два зливка з напіврозплавленими мідними болгарськими імітаціями середини XIV ст.³¹

На особливу увагу заслуговують вгнуті, мисочкоподібні монети, форма яких, очевидно, обумовлювалася технікою карбування. Відповідними були й назви: гр. «καυκίον», лат. «concauus», англ., фр. «concaue» (тобто «вгнутий»). У XIX ст. в нумізмати́чній літературі використовується термін «скіфатні», відомий ще в XI ст. Масове карбування таких монет характерне, насамперед, для Візантії, де їх називали по-іншому – «трахея». Такі монети випускалися ще в першій половині XI ст., але масове поширення їх почалося за імператора Алексія I Комніна (1081–1118 рр.) та його наступників. Монети, що карбувалися з кінця XI до середини XIV ст., могли бути золотими, електровими (срібними) й білонними (мідними). Після падіння Візантії подібні монети карбувалися в Нікеї, Салоніках, Епірі, а в XII–XIV ст. – і в Європі, зокрема в Угорщині, Німеччині, Італії, Болгарії³².

За грошовою реформою 1092 р. візантійського імператора Алексія I Комніна основним номіналом став новий золотий вгнутий солід – «номізма гіперперон» вагою 4,3–4,4 г і пробом 20–21 каратів (833,3 – 875%). У джерелах часто називався за скороченою формою – «перпер». Крім золотих карбувалися електрові («то τραχη ασπρο») – білі вгнуті монети (трахи – у формі чашки, аспрон – із гр. «білий») та білонні трахеї. У документах кінця XI ст. такі монети називали «новими трахеями», «новими вгнутими»³³. «Біла вгнута номізма» зафіксована у джерелах під 1104 р. як означення електрових монет³⁴.

Такі монети білого кольору з золотистим блиском, вартістю 1/3 золотого гіперперона, мали 5–8 каратів золота. Поступово вони втрачали золоту складову до 2,5–3 каратів, а наприкінці XII ст. перетворилися на срібні³⁵. Окремі вгнуті монети цього номіналу, що наслідували візантійським, також містили невеличку домішку золота, але впродовж XIII ст. і вони перетворилися на суто срібні³⁶. Білонні монети, що в кінці XI – у XII ст. містили 6–2% срібла, у XIII ст. повністю втратили срібну частину³⁷.

³¹ Дочев К. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. – Велико Търново, 1992. – С.126–127.

³² Schrötter F. Wörterbuch Der Münzkunde. – Berlin, 1970. – S.286, 302, 615–616, 619; Grierson Ph. Byzantine coins. – University of California Press, 1982. – P.10–13, 91, 195, 224–225, 345; Hendy M.F. Studies in the Byzantine Monetary Economy C. 300–1450. – Cambridge, 1985. – P.510; Salamon M. Mennictwo bizantyńskie. – Kraków, 1987. – S.259, 342–343; Потин В.М. Клады. Монеты. Коллекции. – Санкт-Петербург, 1998. – С.162; Харитонов Х. Стари мерки теглилки и монети в България (VII–XX). – Велико Търново, 2004. – С.109, 188; Kiersnowski R. Wielka reforma monetarna XIII–XIV w. – Cz.1. – Warszawa, 1964. – S.60; Слепова Т.И. Развитие монетной чеканки в Северной Италии в XII–XV вв. // Экономика, политика и культура в свете нумизматики. – Ленинград, 1982. – С.102; Wroth W. Western provincial Byzantine coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum. – Chicago, 1966. – P.IXIX–XCIV, 193–310.

³³ Авдев С. Монетната система в Средновековна България през XIII–XIV в. – София, 2005. – С.17; Цанкова-Петкова Г. За аграрните отношения в средновековна България XI–XIII в. – София, 1966. – С.177–190.

³⁴ Hendy M.F. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. – Washington, 1969. – P.30.

³⁵ Hendy M.F. Catalogue of the byzantine coins... – Vol.IV. – Part 1. – P.44; Харитонов Х. Стари мерки теглилки и монети... – С.206–207; Kiersnowski R. Wielka reforma monetarna XIII–XIV w. – S.46–47.

³⁶ Salamon M. Mennictwo bizantyńskie. – S.308.

³⁷ Ibid. – S.260–261, 278, 282.

Привертає увагу надзвичайно мала кількість знахідок у Східній Європі срібних скіфатних візантійських монет за доволі значного виявлення мідних і золотих. На території України зафіксовано чимало мідних (білонних) скіфатних візантійських монет, які здебільшого датуються домонгольським часом: Галич, Чорнівське городище на Буковині та ін. До цієї групи належать і знахідки латинських наслідувань візантійських монет, які карбувалися в Латинській імперії впродовж 1204–1224 рр. Виготовлені з міді, такі монети відзначалися меншими розмірами, грубістю та схематичністю зображень. Можливо, до таких пам'яток належать скіфатні монети із с. Городище Шепетівського району Хмельницької області, Роденя, Воїна, с. Крутилів на Тернопільщині³⁸.

Золоті візантійські монети, зафіксовані у скарбових комплексах разом із місцевими монетами та гривнями, були добре відомими в Русі. Саме з візантійськими монетами пов'язується започаткування руського карбування³⁹. В історіографії закріпилася думка, що з XII ст. надходження золотої монети скорочується, а на рубежі XII–XIII ст. майже повністю припиняється. Це пов'язувалося з падінням Константинополя в 1204 р. і переміщенням основних торговельних шляхів на захід⁴⁰.

Дійсно, значне скорочення монетного виробництва, погіршення якості монет, наслідки монгольського панування у значній мірі підірвали надходження монетарних металів. Але ці ж фактори значно посилювали можливості використання старих монетарних запасів. Золоті та срібні монети зберігають своє значення як повноцінні й часто єдині засоби розрахунку довгий час після їх випуску. Особливо це актуально для Східної Європи другої половини XIII – першої половини XIV ст., періоду, який чимало дослідників називають «безмонетним»⁴¹. Навіть у країнах зі сталим видобутком дорогоцінних металів та власним монетним виробництвом старі монети зберігаються в обігу і відкладаються у скарбах через багато десятиліть і століть після свого карбування. Наприклад, у балканських скарбах кінця XIII – першої половини XIV ст. значний відсоток становлять саме срібні монети першої половини XIII ст.⁴² Ще довший період між часом карбування й датуванням знахідок фіксується для золотих монет.

Карбування золотої монети в Європі, що розпочалося в XIII ст., ще не могло задовольнити потреби східноєвропейських міст і феодалів, хоча перші датовані знахідки таких монет і датуються рубежом XIII–XIV ст.⁴³ За постійного

³⁸ Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2006. – С.154–155.

³⁹ Кротокин В.В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР: Свод археологических источников. – Вып.Е 4-4. – 1962. – С.31 (№148, 150, 158), 32 (№160, 166, 167), 37 (№274, 284), 38 (№298); Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.39; Зоценко В.Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. – К., 1991. – С.57–79.

⁴⁰ Кротокин В.В. Клады византийских монет... – С.14; Котляр М.Ф. Грошовий обіг... – С.48; Столярик Е.С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеримское и византийское время (конец III – XIII вв.). – К., 1992. – С.75.

⁴¹ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. – С.182–184; Котляр М.Ф. Грошовий обіг... – С.47–48, 63.

⁴² Metcalf D.M. Coinage in the Balkans, 820–1355. – Thessaloniki, 1965. – P.209.

⁴³ Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма... – С.202.

зростання загальної кількості золотої європейської монети у Східній Європі, тут її розповсюдження фіксується значно пізніше⁴⁴. Доволі пізно з'являються згадки про європейські золоті монети й на українських землях. У Львівський гродський книзі 1380-х рр. золоті флорини згадуються лише один раз⁴⁵. У сусідній Молдавії перші писемні свідчення про використання золотих європейських монет належать до XV ст.⁴⁶ Часовий розрив між датою появи відомостей про золоті монети в Європі в писемних джерелах і датуванням скарбів із такими монетами становить від 50 до 100 років: Франція – 1265–1330 рр., Австрія – 1283–1350 рр., Данія – 1298/1300–1380/1400 рр., Чехія – 1300–1350 рр., Німеччина – 1300–1340 рр., Польща – початок XIV ст. – 1350 рр.⁴⁷

Верхню межу обігу візантійських скіфатних монет та їх наслідувань у Східній Європі датують домонгольським часом⁴⁸. Але, якщо це може бути справедливим для мідних і білонних монет, то монетарне срібло й золото, безумовно, використовувалися на західних землях Золотої Орди ще довгий час після їх випуску.

Утім, мідні візантійські монети надходили й у післямонгольські часи. Вироби карбівень Андроніка II (1282–1328 рр.) і Михаїла IX (1295–1320 рр.), Андроніка III (1328–1341 рр.) походять з археологічних об'єктів та випадкових знахідок Тани, Азака, Херсонеса⁴⁹, що свідчить про використання таких монет у XIV ст. Із золотими перперами Михаїла VIII (1261–1282 рр.) пов'язується випуск у Північному Причорномор'ї срібних золотоординських монет – «барикатів» хана Берке (1257–1267 рр.). І саме перпер міг бути «алтуном» («золотим»), присутнім у легенді монет одного з типів («12 цих (монет) за алтун»). Назва «барикат» зафіксована в міжнародних договорах і приватних контрактах західноєвропейського походження за 1281–1341 рр. та пов'язується з монгольським словом «barīku», що означало виплати й надходження до скарбниці⁵⁰.

Знахідки в Подунав'ї та Причорномор'ї свідчать про активне використання золотих скіфатних візантійських монет та їх наслідувань⁵¹. У кургані зі Слов'яно-Сербки на Одещині скіфатну візантійську золоту монету Іоанна Комніна (1113–1143 рр.) виявлено разом з уламком диргема хана Токти (1290–1312 рр.)⁵². У Миколаєві в 1914 р. було відкрито скарб – три посудини із

⁴⁴ Потин В.М. Золотые западные монеты на территории Русского государства XIV–XVII вв. // Русская нумизматика XIV–XVII вв. – Ленинград, 1979. – С.18–19.

⁴⁵ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.22, 26.

⁴⁶ Нудельман А.А. Золотые монеты в денежном обращении Молдовы // Археологические исследования в Старом Орхее. – Кишинёв, 1991. – С.130; Огуй О. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань... – С.173–179.

⁴⁷ Потин В.М. Золотые западные монеты... – С.10.

⁴⁸ Кропоткин В.В. Клады византийских монет... – С.14; Столярик Е.С. Очерки монетного обращения... – С.75.

⁴⁹ Фомичёв Н.М. Новые находки медных византийских и западных монет XIV в. в Азове // IX Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2001. – С.40–41; Алексеевко Н.А. Комплекс позднесредневековых монет из окрестностей Севастополя как индикатор широких контактов на юго-западе Крыма // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – С.29.

⁵⁰ Пономарёв А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. н. – Москва, 2010. – С.24.

⁵¹ Preda C. Circulația monedelor Bizantine în regiunea Carpato-Dunăreana // Studii și cercetări de istorie veche. – 1972. – Т.23. – №3. – Р.400–406.

⁵² Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К., 1951. – С.36 (№42), 78.

золотими й срібними монетами XII–XIV ст. 4 срібних монети Токти вкупі з візантійськими монетами знайшли в кургані в Тирасполі⁵³. Золотий гіперперон Іоанна III Дуки (1222–1254 рр.) з Алустона виявлено у шарі пожежі останньої чверті XIII ст. (очевидно 1278 р.). Нікейський гіперперон Теодора II (1254–1258 рр.) походить з часу загибелі Ескі-Кермена (остання чверть XIII ст.)⁵⁴. Скарб, що складався з 21 золотої монети, пов'язується з нападом ординців на Судак у 1320-х рр.: 1 – Михаїла VIII (1261–1282 рр.), 2 – Андроніка II (1282–1295 рр.) та 18 монет – Андроніка II й Михаїла IX⁵⁵.

Можливо, саме подібні «кавкії» й були в різних осіб, згаданих в «Уривках Бенешевича...». Зокрема, у Георгія Сугдайця⁵⁶. Скоріше за все, ця людина представляла потужну спільноту «гостей-сурожан», які торгували від Сурожа (Сугдеї) та через Сурож. Наприкінці XIII ст. у цьому місті перебував митрополит, який опікувався місцевою єпархією. Попри значні руйнування через ординські напади 1298, 1322, 1327, 1338 рр., Сурож зберігав своє значення центру міжнародної торгівлі. У Володимирі на Волині «сурожани» згадуються наприкінці XIII ст. «Московські сурожани» вже в XIV ст. визначилися як найвищий прошарок міського купецтва. Саме з «сурожанами» окремі князі пов'язували вирішення важливих фінансових питань⁵⁷.

Надзвичайно цікавим видається скарб з Узунбаїр у Добруджі, датування якого пов'язується з походом ординців 1335 р. Він містить 195 золотих гіперперонів, карбованих за Іоанна III Ватаца (1222–1254 рр.; 175 монет), Теодора II Ласкаріса (1254–1258 рр.; 4), Андроніка II (1282–1295 рр.; 4), Андроніка II з Михаїлом IX (1295–1320 рр.; 2), Андроніка II з Андроніком III (1325–1327 рр.; 4), Андроніка II з Михаїлом IX чи Андроніком III (6), 23440 золотоординських монет Туда-Менгу (1280–1287 рр.), Тула-Буґи (1287–1289 рр.) і Токти (1290–1312 рр.), фрагментів та імітацій, а також 1 монета Ноґая (1280–1300 рр.), 92 паличкоподібних та 11 зливків неправильної форми вагою 172–219 г, прикраси⁵⁸. 4 золотих візантійських гіперперона разом із 52 золотоординськими диргемами останніх десятиліть XIII ст. (1296–1297 рр.) та їх наслідуваннями опинилися в одному скарбовому комплексі у Прежешті (Молдавія)⁵⁹. Абсолютне переважання гіперперонів першої половини XIII ст. у скарбах 1330-х рр. на

⁵³ Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Вып. 1. – Москва, 1960. – С.94–192.

⁵⁴ Мыц В.Л., Адаксина С.Б. Находки золотых византийских монет из Алустона // Stratum Plus. – 1996. – №6. – С.125–127.

⁵⁵ Фронджуло М.А. Раскопки в Судаке // Феодальная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. – К., 1974. – С.147.

⁵⁶ Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.50, 58–59.

⁵⁷ Секиринский С. Очерки истории Сурожа. – Симферополь, 1955. – С.6, 21–29; Прохоров Г.М. Повесть о Митяе. – Ленинград, 1978. – С.32–33, 35.

⁵⁸ Piescu O., Simon G. Le Grand trésor de monnaies et lingots des XIII e et XIV e siècles trouvé en Dobroudja septentrionale mone préliminaire // Revue des Études Sud-Est Européennes. – 1964. – Т.П. – №1/2. – P.218–228; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.96; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.71.

⁵⁹ Травкин С.Н. Поступление иноземных монет на территорию Юго-Восточной Европы в XIII – первой половине XVII вв. // Stratum Plus. – 2001–2002. – №6. – С.271 (№8); Boldureanu A. A treasure of Tartar silver ingots discovered at Orheiul vechi poklad tatarskykh striebornych zliatkov objaveny pri Orheil Vechi // Iconography of money in Central and East Europe: International numismatic symposium – lecture summaries, Humenne, 13–16.9.2007. – P.46.

західних кордонах Золотої Орди – приклад пріоритетного накопичення саме старих монет.

Поширений погляд про карбування наслідувань гіперперів Іоанна III Ватаца в Болгарії середини XIV ст.⁶⁰ може бути також підтвердженням активного використання монет першої половини XIII ст. у золотоординський час. Сучасні дослідники звертають увагу на значну долю монет Іоанна III Ватаца та Андроніка III (1328–1341 рр.) у грошовому обігу Болгарії 1330–1360-х рр.⁶¹

Усього в Південно-Східній Європі зафіксовано 10 комплексів із золотими візантійськими монетами XIII–XIV ст. Основою для розповсюдження візантійських монет на північ від Чорного моря могли бути вікові традиції економічних і культурних зв'язків населення цих земель з імперією. Найбільш вірогідними шляхами надходження візантійських монет у післямонгольський час вважаються сухопутні маршрути через Балканський півострів та чорноморська торгівля⁶². До цього слід додати, що впродовж багатьох століть візантійські золоті монети слугували чи не єдиним джерелом монетарного металу для Східної Європи, де не було золотих рудників. Так, на час монгольського наступу в Русі існував чималий запас візантійського золота – важливий і чи не єдиний резерв монетного металу. Багато знахідок із золотими й срібними візантійськими монетами домонгольського часу може датуватися другою половиною XIII–XIV ст. Тож можна повністю погодитися з думкою, що відомі знахідки золотих монет – це лише незначна їх частина⁶³.

Довгому життю золотих візантійських монет, очевидно, сприяли й запозичені руськими князями традиції константинопольського двору, де їх використовували під час почесних церемоній, вінчань тощо. Із візантійськими взірцями пов'язується монетний тип часів царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.)⁶⁴. Мисочкоподібну форму мали частина золотих і срібних (позолочених) жалуваних монет – військових нагород у Московії⁶⁵.

Уже для періоду Русі фіксується тісний зв'язок із грошовим обігом на території Візантії: використання золотих і мідних візантійських монет за малої кількості срібних. Таке співвідношення характерне саме для візантійського грошового обігу періоду середньовіччя⁶⁶. Із часом у Візантії відбулося скорочення виробництва срібних вгнутих монет, а вироби карбівень Михаїла VIII Палеолога 1261–1282 рр. стали останніми масовими монетами цього типу. У 1290-х рр. їх випуск узагалі припиняється⁶⁷. Нові срібні, уже «рівні монети» – «basilikony», що з'явилися в Константинополі в 1294–1304 рр. за зразком

⁶⁰ Авдев С. Монетната система в Средновековна България... – С.67.

⁶¹ Дочев К. Монети и парично обръщение... – С.184.

⁶² Травкин С.Н. Поступление иноземных монет... – С.241–242.

⁶³ Спаский И.Г. «Византийский» золотой царя Алексея Михайловича // Византийский временник. – 1982. – №43. – С.198.

⁶⁴ Спаский И.Г. «Византийский» золотой царя Алексея Михайловича. – С.195; *Его же*. Монетное и монетовидное золото в Московском государстве и первые золотые Ивана III // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1976. – №VIII. – С.128–129.

⁶⁵ Спаский И.Г. «Золотые» – воинские награды в допетровской Руси // *Его же*. Русское золото: Сборник избранных статей. – Санкт-Петербург, 2013. – С.223–224, 234.

⁶⁶ Зоценко В.М. Византийская монета... – С.72–73.

⁶⁷ Salamon M. Mennictwo bizantyńskie. – S.320–321.

венеціанських матапанів (грошів)⁶⁸, практично не відклалися у східноєвропейських знахідках.

Із часом якість візантійських золотих монет погіршувалася. Запроваджені 1092 р. Алексієм I Комніним золоті гіперперони мали вагу 4,45–4,5 г і пробу 20–21 каратів (833,3–875/1000). За Іоанна III Ватаца й Теодора II Ласкареса вони вже мали 16–18 каратів (666,6 – 750/1000), Андроніка II Палеолога – 14 (583,3/1000), Іоанна V Палеолога – 11 (458,3/1000), Андроніка II та Михаїла IX, Андроніка II й Андроніка III – від 7 до 10 каратів (291–416/1000). Одночасно знижувалася вага монет. У період другого правління Іоанна V Палеолога (1354–1376 рр.) карбування вгнутих гіперперонів припинилося⁶⁹. Серед перперів Андроніка II виділяють групи з пробую 13 (541,6/1000), 11 (458,3/1000), 8,5 (354/1000) каратів. Зафіксовано монети, що містили зовсім незначну частку золота: 285/1000, 242/1000, 183/1000⁷⁰. Аналіз металу гіперперонів Андроніка II й Михаїла IX, карбованих у 1295–1320 рр., підтверджує значне погіршення їх якості (до 20%). Серед монет фіксувалися екземпляри, що виглядали як срібні⁷¹. Таким чином, у першій половині XIV ст. візантійські гіперперони візуально могли визнаватися як за золоті, так і за срібні.

У «Практиці торгівлі» Франческо Пеголотті (1330-ті рр.) згадується 12 груп перперів, які добре корелюються з реальними золотими монетами XIII – початку XIV ст. Список починається з «перперів жовтуватого золота» у 18 каратів, які ототожнюються з якісними монетами Теодора I Ласкареса або Іоанна III Ватаца, і закінчується «останніми перперами» в 11 каратів Андроніка II й Андроніка III, Андроніка III та Іоанна й Анни Савойської чи Іоанна V та Іоанна VI⁷². Значна увага Ф.Пеголотті до старих монет XIII ст.⁷³ може свідчити про їх значну кількість у 1330-х рр., а також наявність їх описів у його попередників. Певно, не всі так добре вміли розрізняти перпери так, як Ф.Пеголотті. І для різних регіонів, де використовувалися вгнуті монети, визначальними ознаками могли бути колір металу та форма грошей.

Значне скорочення карбування й надходження візантійських срібних і мідних монет у XIII ст. частково компенсувало поширення срібної трапезундської монети. Вироби карбівень Іоанна I (1235–1238 рр.), Мануїла I (1238–1263 рр.), Іоанна II (1280–1297 рр.), Теодори (1285 р.), Алексія II (1297–1330 рр.) та Василя (1332–1340 рр.) доволі часто зустрічаються на території Кавказу, Криму,

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ *Hendy H.E.* Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. – P.247, 250, 255–256; *Дочев К.* Монети и парично обръщение... – С.128–129; *Авдев С.* Монетната система в Средневековна България... – С.35–40.

⁷⁰ *Пономарёв А.Л.* Кризис, которого не было: денежно-финансовая система Византии в конце XIII – середине XIV вв. // *Византийский временник.* – 2009. – № 68. – С.24.

⁷¹ *Майер Т.* Стоимость монгольских медных монет в Северном Причерноморье около 1300 г. н.э. // *Труды I Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV вв.»*, Саратов, 17–21 сентября 2001 г. – Москва, 2005. – С.54.

⁷² *Pegolotti F.B.* La Pratica della mercatura / Ed A.Ewance. – Cambridge, Mass., 1936. – P.250–251, 289.

⁷³ *Пономарёв А.Л.* Кризис, которого не было: денежно-финансовая система Византии в конце XIII – середине XIV вв. // *Византийский временник.* – 2008. – №67. – С.21; *Pegolotti F.B.* La Pratica della mercatura. – P.250–251, 289; *Авдев С.* Монетната система в Средневековна България... – С.36–37.

Болгарії⁷⁴. Натомість карбування часів Ірини Палеолог (1340–1341 рр.), Анни (1341–1342 рр.), Іоанна III (1342–1344 рр.), Михайла (1344–1349 рр.), Алексія III (1349–1390 рр.) представлено значно скромніше⁷⁵. У Закавказзі трапезундські монети зустрічаються у складі великих скарбів пізніших часів, навіть XV ст.⁷⁶ На Криму зафіксовано понад 200 знахідок таких монет. Причому найбільша їх кількість із 1343–1350 рр., коли Джанібек воював проти генуезьких міст на півострові⁷⁷. Окремі мідні трапезундські монети походять із золотоординських пам'яток Херсонщини. Так, одну з монет, очевидно Василя, знайдено разом із золотоординськими на околиці с. Велика Кардашинка Цюрупинського району Херсонської області⁷⁸. Вірогідно, до першої половини XIV ст. відноситься рідкісна, як для цієї території, знахідка срібної монети Трапезундської імперії у Кременці на Волині⁷⁹. Вона належить до типу Іоанна II, із шестикутною зіркою⁸⁰. Якщо абсолютна більшість трапезундських монет були рівними, то окремі серії за зразком візантійських мали вгнуту форму⁸¹ й могли розглядатися як «кавкії». Не виключено, що потраплянню такої монети до Кременця могли посприяти метрологічні міркування, адже вага відомих трапезундських аспрів Іоанна II коливалася від 2,10 до 3,43 г за діаметру 20–25 мм⁸², що доволі часто зустрічається серед цілих та обрізаних празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.) й Карла I (1346–1378 рр.) – основних грошових одиниць на Волині в той час. Із Луцька походить поодиноким знахідка мідної візантійської монети Іоанна VI Кантакузина (1341–1355 рр.)⁸³. Усе це свідчить про можливість і реальне надходження монет візантійського кола на Волинь у першій половині – середині XIV ст., причому обидва екземпляри можуть вказувати на ординські володіння у Східній Європі.

Наведені в «Уривках Бенешевича...» назви грошових одиниць відтворюють стан грошового господарства найвищого соціального прошарку. Тож можемо припускати, що у князів та вищих ієрархів XIV ст. зберігалися золоті й електрові монети Візантійської імперії XI–XIII ст. та їх наслідування XIII–XIV ст. Але використовувалися й нові, які хоч і містили певну частину золота, але вже були срібними монетами білого кольору. Надходження і використання

⁷⁴ Кротова В.В. Клады византийских монет... – №390, 416, 462, 393 а, 395, 336, 413, 421, 447, 462, 474, 479, 480, 94, 118, 453; Авдев С. Монетната система в Средновековна България... – С.102.

⁷⁵ Пономарёв А.Л. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – С.9–10, 116–124.

⁷⁶ Соколова И.В. Трапезундские аспры и кирманеулы с именами Мануила I и Иоанна II Комнинов // Нумизматика и эпиграфика. – 1974. – №11. – Табл.V. – С.139–142; Голенко К.В. Клад монет из села Тобаниеры // Византийский временник. – 1959. – №16. – С.137, 169–172.

⁷⁷ Гурулева В.В. Находки трапезундских монет в Крыму // XV Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений, Ростов-на-Дону, 20–25 апреля 2009 г. – Москва, 2009. – С.50–51.

⁷⁸ Піворович В.Б. Монети і скарби півдня України. – С.150; Retowski O. Die Münzen der Komnenen von Trapezunt // Нумизматический сборник. – 1911. – Т.1. – С.265 (№6).

⁷⁹ Synkalowsky A. Materiały do pradžejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. – Warszawa, 1961. – S.150 (№78, tabl.XIV).

⁸⁰ Retowski O. Die Münzen der Komnenen... – С.212–216; Соколова И.В. Трапезундские аспры и кирманеулы с именами Мануила I и Иоанна II Комнинов. – С.139–142; Голенко К.В. Клад монет из села Тобаниеры. – С.129–172.

⁸¹ Retowski O. Die Münzen der Komnenen... – Т.1. – Табл.1.

⁸² Голенко К.В. Клад монет из села Тобаниеры. – С.130.

⁸³ Кротова В.В. Клады византийских монет... – С.31 (№148).

їх у князівства Східної Європи, напевно, обумовлювалось успадкованими та прописаними нормами платежів. Виплати у золотих і срібних монетах визначаються у візантійських документах ще за руських часів⁸⁴. Сама поява нових монет за Алексія I Комніна в очах сучасників насамперед пов'язувалася з функцією платежу. Причому податки він збирав золотими й напівзолотими монетами (до нього зіпсованими), а видатки держави забезпечував міддю⁸⁵.

Значення візантійського впливу на всі сфери життя руського суспільства важко переоцінити. Золоті монети з'являються в договорах русичів із візантійцями вже з X ст. Саме золотник – візантійська номізма, ліг в основу метрологічної системи Русі як основна вагова одиниця дорогоцінних металів⁸⁶ і «дожив» до XX ст. Про орієнтацію на золото як загальний еквівалент, не тільки мірило вартості, засіб накопичення, а й платежу свідчать деякі статті «Руської правди». Писемні пам'ятки знають золоті гривни вже з другої половини XI ст.⁸⁷

Особливо значним був вплив Візантії на церковне життя Східної Європи. Так, запроваджені патріархом Алексієм нормовані податки за поставлення священнослужителів визначалися у золотих монетах: у причетники – 1, диякони – 3, у священники – 3 золотих. Крім того, священників обкладали особливим податком – 1 золотий на рік⁸⁸.

Про те, що візантійські грошові й вагові одиниці залишалися актуальними і в золотоординський період, може свідчити згадка «Рязанської кормчої» про платіж у «литрѣ перперѣ» (1284 р.)⁸⁹. «Ставленичеські» податки зберігалися в Русі й упродовж XV–XVII ст. Узгоджувалися лише назви відповідних грошових одиниць: златниця – гривна – рубль, алтин. Митрополит Фотій (1410–1431 рр.) прирівняв 3 златниці до 1,5 рублів з алтином. Стоглавий собор визначив суму у златницях і гривнах за поставлення в диякони та священники, причому з посиланням на закон Ісаака Комніна (1057–1059 рр.) зазначалося: «Ценить златницю в полтину московскую, а две златницы – в московський рубль»⁹⁰.

Привертає увагу фрагмент з «Уривків Бенешевича...»: «В Субботу Православія служилъ литургію Харалампій и рукоположилъ священника и дьякона и взялъ два сомія (гривны)»⁹¹. За однією з версій, на половинці зливка з Нижньосолотинського скарбу 1933 р. (Курщина) вагою 98,27 г містяться

⁸⁴ Каждан А.П. Из экономической жизни Византии XI–XII вв. // Византийские очерки. – Москва, 1971. – С.204–208; Цанкова-Петкова Г. За аграрните отношения в средновековна България... – С.135.

⁸⁵ Литаврин Г.Г. Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018–1185 гг. // Византийский временник. – 1956. – №10. – С.91.

⁸⁶ Назаренко А.В. Происхождение древнерусского денежно-весового счёта // Древнейшие государства Восточной Европы: 1994 г. – Москва, 1996. – С.31.

⁸⁷ Зоценко В.Н. Византийская монета... – С.74; Бауер Н.П. Денежный счёт Русской правды // Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва; Ленинград, 1937. – С.236–239.

⁸⁸ Соколов П. Русский архиерей из Византии. – К., 1913. – С.206.

⁸⁹ Словарь древнерусского языка (XIII–XIV вв.). – Т.П. – Москва, 1989. – С.441; Соколов П. Русский архиерей из Византии. – С.196–197.

⁹⁰ Соколов П. Русский архиерей из Византии. – С.181–182; Мрочек-Дроздовский П. Опыт исследования источников по вопросу о деньгах Русской правды. – Вып.2. – Москва, 1881. – С.110; Прозоровский Д.И. Монета и вес в России до конца XVIII ст. – Санкт-Петербург, 1865. – С.90–92, 169.

⁹¹ Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.50, 58–59.

написи «стоъл...ско», «княжища»⁹². І хоча таке прочитання не безспірне⁹³, датування скарбу, що складався з 4 зливків новгородського типу, 24 половинок і 38 золотоординських монет 1317–1360 рр., може співвідноситися з наведеним в «Уривках Бенешевича...» повідомленням: «Владычко взялъ отъ мѣстечка Стольска 30 гривенъ».

Саме з платежами пов'язується пріоритетне використання візантійської золотої монети в Кафі XIII–XIV ст. у чіткій відповідності до константинопольського вагового еталона – лібри. Це дає підстави вважати, що й у XIV ст. срібло як у зливках, так і в монеті зважувалося в Кафі за допомогою константинопольської міри⁹⁴.

В історіографії закріпилася думка, що візантійська економіка XIII–XIV ст. перебувала у затяжній кризі, а монети цієї країни не могли істотно впливати на грошовий ринок Балкан і Причорномор'я. Але останні дослідження свідчать, що до середини XIV ст. візантійська грошова система все ж таки зберігала тут свій вплив⁹⁵. Поява таких монет у князівствах Східної Європи XIV ст. може бути пов'язана не тільки з кримськими володіннями Золотої Орди, а й з балканськими теренами. Вхідження Болгарії до складу Орди в першій половині XIV ст. могло бути реальним фактором у поширенні монет і лічби з Балкан до східноєвропейських і кримських ординських володінь.

Значну кількість мідних болгарських монет було виявлено в районі Старого Криму, що свідчить про безпосередні зв'язки мешканців цих територій. Серед знахідок XIII–XIV ст. абсолютну перевагу мають монети царя Івана-Александра (1331–1371 рр.)⁹⁶. Поява монет із Болгарії у золотоординських містах може пов'язуватися як з економічними, так і з політичними й культурними чинниками. Своєю чергою, у Тирновській Болгарії ходили мідні та срібні золотоординські монети⁹⁷. До 1280-х рр. Болгарія перебувала у сфері інтересів Візантії. Але з 1290-х рр. тирновські володарі визнали себе васалами ординських ханів. За Теодора-Святослава (1300–1322 рр.) до складу Тирновської Болгарії було включено землі Південної Бессарабії до Дністра⁹⁸. Розширення болгарських володінь у Дунайсько-Дністровському межиріччі, включення їх у сферу впливів Орди було об'єктивним фактором поширення візантійських і болгарських монет на схід.

Існує аргументована думка, що на початку 1320-х рр. у результаті чергового наступу ординців на Галицько-Волинське князівство Південна Бессарабія

⁹² Неклюдов В.М. О русских денежных слитках // Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1945. – С.141.

⁹³ Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных слитков Великого Новгорода XII–XV вв. // Труды Государственного Эрмитажа. – 1961. – №4. – С.56 (№22), 61 (№53).

⁹⁴ Еманов А.Г. Византийские денежные и сѣтнѣные единицы в Кафе конца XIII – начала XIV вв. // VI Всероссийская нумизматическая конференция. – Санкт-Петербург, 1998. – С.52–53.

⁹⁵ Пономарѣв А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. – С.37–38.

⁹⁶ Гурулева В.В. Византийские медные монеты XIII–XIV вв., найденные в Крыму, из частных коллекций // Труды Государственного Эрмитажа: Балканский сборник. – Санкт-Петербург, 2011. – С.7–21.

⁹⁷ Дочев К. Монети и парично обръщение... – С.124; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.106–110.

⁹⁸ Мутафчиев П. История на българския народ (681–1323). – София, 1986. – С.326; Гюзелев В. Очерци върху историята на Българския северозток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). – София, 1995. – С.35; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.110–111.

(північніше Дунаю між Прутом і Дністром) та Галицьке Пониззя ввійшли до складу Золотої Орди, разом з іншими теренами утворивши окремих феодальний територіально-політичний комплекс – Подільську землю. Деякі факти дозволяють говорити про політичне співробітництво між Тирновською Болгарією й Галицько-Волинським князівством у 1320-х рр. Саме в Нижньому Подністров'ї локалізується візантійсько-болгарсько-руське прикордоння початку XIV ст.⁹⁹ Можливо, із цим пов'язана знахідка 1 мідної монети Мануїла I Комніна (1143–1180 рр.) і 4 венеціанських монет дожів Ранерія Джено (1252–1266 рр.) та Франческо Дандоло (1328–1339 рр.) біля с. Довжок Кам'янець-Подільського району Хмельницької області¹⁰⁰.

В історіографії не існує одностайного погляду на хронологію, конкретні прояви та особливості так званого південнослов'янського впливу на руську писемність. Але більшість дослідників, слідом за О.І.Соболевським, визнають, що в XIV–XV ст. вона підпала під дуже сильний вплив південнослов'янської писемності. Це пояснюється посиленням відносин Русі з Константинополем та Афоном¹⁰¹. Утім, значна кількість південнослов'янських перекладів були відомі в руських землях ще до середини XIV ст.¹⁰² Низка відомих церковних діячів XIV ст., насамперед митрополити Феогност (1328–1353 рр.) і Кіпріан (1375–1406 рр.), були вихідцями з Візантії й Болгарії. Безумовно, ці люди та їх оточення справляли вплив на всі сфери життя Східної Європи, у тому числі й на економічні процеси.

Константинопольська патріархія існувала у значній мірі за рахунок підвладних їй митрополій – чи то у формі церковних прибутків, чи завдяки внескам від митрополитів. У вересні 1324 р. патріарший синод визначив розміри цієї щорічної виплати залежно від доходів митрополій: від 15 до 200 перперів¹⁰³. Навряд чи руські митрополити були звільненими від таких виплат¹⁰⁴. Крім регулярних надходжень, чималі кошти збиралися й у зв'язку з конкретними подіями. Відомий факт відправки грошей московським і владимирським князем Симеоном Івановичем (1340–1353 рр.) на ремонт Св. Софії в Константинополі після землетрусу 1341 р. Подібний збір коштів уважався заслугою митрополита Феогноста¹⁰⁵. Надзвичайно тісними були зв'язки з Візантією та Балканами за митрополита Кіпріана, який походив із Тирнова. Значну частину свого життя він прожив на Балканах, багато подорожував, зберігав близькі стосунки з тирновським патріархом Євфимієм та константинопольським – Філофеєм¹⁰⁶.

⁹⁹ *Шабульдо Ф.М.* Галицько-Волинское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С.48–49.

¹⁰⁰ *Кропоткин В.В.* Клады византийских монет... – С.37 (№271).

¹⁰¹ *Соболевский А.И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. – Санкт-Петербург, 1903. – С.6.

¹⁰² *Турилов А.А.* Южнославянские переводы XIV–XV вв. и корпус переводных текстов на Руси // Вестник церковной истории. – 2010. – №1/2 (17/18). – С.148, 158–160.

¹⁰³ *Соколов П.* Русский архиерей из Византии. – С.415.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Там же. – С.308–309.

¹⁰⁶ Там же. – С.431; *Бакалов Г.* Св. Киприанъ и неговото время // Киприанови чтения 600 години от успението на Св. Киприан, митрополит московски. – София; Москва, 2006. – С.43–47; *Овчаров Т.* Търновград по времето на митрополит Киприан // Пак там. – С.392–397.

У цьому зв'язку привертає увагу частина найперших литовських монет типу «печать» – «спис із хрестом». Деякі з них мають дещо вгнуту форму¹⁰⁷. Попри значні розбіжності в датуванні й визначенні – Ольгерда (1345–1377 рр.), Кейстута (1381–1382 рр.), Ягайла (1377–1392/1401 рр.), Вітовта (1392–1430 рр.)¹⁰⁸, свого часу такі монети було віднесено до типу 1. Датування знахідок та метрологічні показники дозволяють підтримати прибічників раннього початку карбування монет цього типу – до 1380-х рр.¹⁰⁹ В історіографії вже висловлювалася думка про зв'язок форми цих монет зі скіфатними візантійськими XI–XIV ст.¹¹⁰ Поява у Східній Європі другої половини XIV ст. вгнутих монет, напевно, зумовлювалася візантійсько-болгарськими впливами, або навіть митрополита Кіпріана.

У Болгарії якісні вгнуті перпери, на думку сучасних дослідників, ходили ще у середині XIV ст. Згаданий під 1352 р. венеціанським консулом у Варні Марко Ліонардо «lo perpero de Varna» у 16 і 2/3 карата пов'язується з імітацією золотих перперів Іоанна III Ватаца, які перебували в обігу до 1360-х рр.¹¹¹ У Болгарії також існував податок «перпера», а збирачів мита називали «перпераке».¹¹² Золоті перпери за вагою Месембрії згадуються у щоденнику Антона Барбері 1366–1368 рр.¹¹³ Саме слабо вгнуту форму (як і частина литовських монет типу «печать» – «спис із хрестом») мають мідні болгарські наслідування, датовані 1340-ми рр.¹¹⁴ Для другої половини XIV ст. можна говорити про зв'язок форми найперших литовських монет не тільки з візантійськими¹¹⁵, а й з болгарськими взірцями.

Участь грецького й балканського духівництва у церковно-політичному та духовному житті руських князівств у другій половині XIII – першій половині XIV ст. була важливим фактором збереження норм у князівських і церковних платежах. Відсутність нових золотих і срібних монет високого ґатунку, до масового надходження золотих європейських монет, празьких грошів, виступала об'єктивним чинником орієнтації на основні візантійські номінали. В умовах натурального господарства й переважання функції платежу певне

¹⁰⁷ Даркевич В.П., Соболева Н.А. О датировке литовских монет с надписью «Печать» (по материалам Шанчайского клада) // Советская археология. – 1973. – №1. – С.83–95.

¹⁰⁸ Грималаускайте Д. Монеты Великого княжества Литовского в свете новых открытий: Литва (конец XX – начало XXI вв.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы (Нумизматический сборник I). – Москва, 2006. – С.137–161.

¹⁰⁹ Karys J.K. Senovės lietuvių pinigai: Istorija ir numizmatika. – Bridgeport, 1959. – P.113–121; Dukša Z. Monetos pasakoja. – Vilnius, 1991. – P.85; Саяускас С. Монеты Великого княжества Литовского с кириллической легендой «Печать» и их метрологическая связь с монетами Галицкой Руси и Молдавии // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. – Л., 2005. – С.82–85; Козубовський Г.А. Про початок карбування литовських монет типу «печать» / «спис з хрестом» // Археологія. – 2013. – №2. – С.56–63.

¹¹⁰ Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. – Ленинград, 1940. – С.14–15.

¹¹¹ Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.65–68.

¹¹² Горина Л.В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. – Москва, 1972. – С.69; Цанкова-Петкова Г. За аграрните отношения в средновековна България... – С.145; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.29–30.

¹¹³ Горина Л.В. Материалы дневника Антона Барберы по истории Болгарии и Византии в XIV в. // Byzantino Bulgaria. – 1973. – №4. – С.229–251.

¹¹⁴ Дочев К. Монети и парично обръщение... – С.124.

¹¹⁵ Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich. – Kraków, 1920. – S.43; Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. – С.14–15.

значення мав і великий розмір вгнутих візантійських монет. Розвиток скіфатних монет пояснюється збільшенням монетного кружка, що набуло розвитку за Алексія I Комніна¹¹⁶. Вірогідно, у XIII – першій половині XIV ст. нормовані платежі у Східній Європі могли збиратися у великій золотій чи срібній монеті. А крім візантійських (до появи грошів) інших тут не було. Збереженню візантійських монет у князівських і церковних скарбницях (на відміну від арабомовних золотоординських) неабияк сприяла християнська символіка на них.

Ще далеко не все з'ясовано з датуванням і вивченням такого надзвичайно цікавого джерела, як «Уривки Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.»¹¹⁷. Але нумізматичні та писемні матеріали дозволяють пов'язувати згадані тут грошові одиниці з руською традицією, зв'язками з Візантією, балканськими й кримськими землями першої половини XIV ст. Саме на це вказують і палеографічні дослідження пам'ятки¹¹⁸.

¹¹⁶ Йорданов И. Монети и монетно обръщение в средневековна България 1081–1261. – София, 1984. – С.19.

¹¹⁷ Русина О. Студії з історії Києва... – С.44.

¹¹⁸ Фонкич Б.А. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки. – Москва, 1982. – С.254–263.

In this article author attempts to analysis of the currency units in the document of 14 century. Historical documents, money hoards and single finds point to an important part which the golden Byzantine coins of 11–13 century in the economic and cultural life in the Rus' of the 14 century.

Keywords: Rus', Byzantium, Bulgaria, Golden Horde, numismatics, coins, coinage, currency, coin treasures.

О.О.КОВАЛЕВСЬКА *

ФУНКЦІЇ ЗОБРАЖАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ XVII–XVIII ст. ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ

Визначається загальний перелік основних функцій творів мистецтва XVII–XVIII ст. як зображальних історичних джерел, продемонстровано особливості їх реалізації на різних етапах історичного розвитку суспільства, а також певної еволюції, викликані зміною зовнішніх обставин побутування та зберігання самих носіїв інформації.

Ключові слова: твори мистецтва, зображальні джерела, портрети, функції.

Згідно з існуючою схемою типолого-видової класифікації історичних джерел XVII–XVIII ст., зображальні джерела являють собою окремий вид носіїв інформації, підвидами якого можуть виступати твори живопису, графіки та пластичних мистецтв, зокрема скульптури. Саме тому функції цих джерел слід розглядати через безпосередню здатність відображати, утілювати, інформувати, навчати та декорувати. Слід зазначити, що від часу створення й до сьогодення окремі твори не змінювали своїх функцій, натомість решта впродовж певного періоду набували нових, які були обумовлені викликами часу. Їх набір вплинув на процес перетворення деяких давніх творів на зображальні джерела та визначив особливості їхньої інтерпретації як у творах сучасного мистецтва, так і в історіографії. Саме заради кращого розуміння того, чому і як це відбувалося, необхідно детальніше зупинитися на аналізі відомих нам функцій творів мистецтва, тим більше, що це питання не дістало належного висвітлення у відповідній науковій літературі.

Отже, зображення представників козацько-старшинської верстви XVII–XVIII ст., які є предметом нашої особливої уваги, перш за все зустрічалися на іконах (*вотивний портрет*), у монументальному розписі церков і храмів, на *донаторських (ктиторських, фундаторських)* і *станкових живописних або графічних портретах*. Функцію, яку при цьому переважно виконували ці портрети, узагальнено можна назвати *обрядовою*.

Як відомо, зображення людини тривалий час були обов'язковою складовою поховальних церемоній, під час яких використовували хоругви із відтворенням образу померлого, натрунні портрети, друковані аркуші «надгробних казань» («віршів на погреб»), а також скульптури надгробків. На думку Л.Тананаєвої, саме надгробна скульптура – «надзвичайно специфічний вид портретного зображення», виявилася тією основою, на якій дещо пізніше почав розвиватися світський портрет¹. Дозволити собі коштовний надгробок, виконаний справжнім

* Ковалевська Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: o_kovalevska@mail.ru

¹ Тананаєва Л.И. Сарматский портрет: Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва, 1970. – С.33.

майстром, могли лише представники заможних верств населення: монархи, аристократи, вище духовництво. На теренах Польщі та Великого князівства Литовського, до яких українські землі входили ще з XIV ст., у розвитку цього виду мистецтва спостерігалися впливи щонайменше двох традицій: італійської й північноєвропейської. Перша була пов'язана з активними контактами польського королівського двору Сигізмунда I та його дружини Бони Сфорци з Італією в першій половині XVI ст., а друга – із необхідністю дотримання певних канонів у відображенні представників лицарського стану, розроблених у країнах Західної та Північної Європи. Прикладом такого поєднання вважається надгробок канцлера Великого князівства Литовського Альбрехта Ґаштольда (1541 р.), виконаний італійським скульптором Бернардіно де Джанотісом². Відлуння цієї традиції можна було зустріти й у Києві, де існував надгробок князя Костянтина Острозького (1460–1530 рр.) пензля Себастьяна Чешка, установлений Василем-Костянтином Острозьким у 1579 р. Ще на початку XVIII ст. один із мандрівників, який на власні очі бачив цей пам'ятник у Великій лаврській церкві – І.Лук'янов, залишив про нього такий спогад: «У цій же церкві біля правого стовпа вирізьблений із каменя князь Костянтин Острозький, лежить на боку в латах зображений, ніби живий»³.

Однак через певні конфесійні відмінності між православ'ям та католицизмом скульптурні зображення не дістали свого подальшого розвитку на козацьких територіях, натомість продовжили активно розвиватися поховальні хоругви. Дослідникам відомі лише п'ять пам'яток із зображеннями представників козацької верстви, описані чи згадані в літературі й відомі у своїх подальших інтерпретаціях. Це – хоругва із зображенням П.Конашевича-Сагайдачного, на підставі якої було створено відоме ґравіроване зображення гетьмана, уміщене у збірнику К.Саковича «Вірші на жалісний погреб зацного лицаря Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська його королівської милості Запорозького» (1622 р.), а також хоругва Тимофія Хмельницького (1653 р.), про яку згадував П.Алепський⁴, і котра пізніше гіпотетично могла стати взірцем для написання його портрета у східному одязі. Підставою для створення двох мальованих від руки зображень Г.Голубка та І.Підкови також могли бути саме поховальні хоругви, які не збереглися⁵. Щодо хоругви І.Гуляницького, то завдяки виконаній у XIX ст. її акварельній копії маємо точне уявлення про титульний та зворотний боки, можемо відзначити спільні риси портретованого, що їх було відображено як на хоругві, так і на олійній копії портрета ніжинського полковника⁶.

З описів похорону Б.Хмельницького стає зрозумілим, що окрім хоругви в поховальному обряді використовували ще й портрети, котрі виставляли над труною:

² Матушакайте М. Литовская надгробная скульптура эпохи Ренессанса и раннего барокко // Искусство Прибалтики. – Таллин, 1981. – С.62.

³ Яремич С. Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. – 1900. – №6. – С.383.

⁴ Білецький П.О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. – К., 1969. – С.238.

⁵ Смирнов Я. И. Описание одного польского сборника портретов XVII в. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. – Т.III. – Москва, 1908. – С.411–412.

⁶ Косів Р. Українські хоругви. – К., 2009. – С.90.

«Тіло його, у супроводі численного воїнства та народу, перевезене із Чигирина у власне містечко гетьманське, Суботів, і там поховане у монастирській його церкві, з написами й епітафіями. На боці домовини виставлений під балдахіною портрет гетьманський із таким написом: “Сей образъ начертанъ козацкаго героя”»⁷.

Однак описане автором «Історії русів» зображення не було власне *натрунним*, які частіше зустрічалися на західноукраїнських землях. Воно не було написане на металевій блясі, не кріпилося до труни чи над нею на стіні родинного склепу. Під час поховання портрет явно стояв над труною, або біля неї, і містив супроводжувальний напис. Пізніше дослідники саме за наявністю аналогічних написів почали називати подібні твори *епітафійним портретом*⁸. Зображення фігур для таких творів могли писатися ще за життя людини з натури, а обличчя та руки дописувалися вже після смерті й навіть іншим майстром. Епітафії готувалися у віршованій формі та розміщувалися по-різному. Наприклад, текст міг бути написаний окремо чи навіть побутувати без самого зображення, як це було з епітафією на смерть Г.Голубка, автором якої виступив С.Гроховський⁹. Епітафія могла бути розміщена поряд із портретом, як у випадку з найбільш відомим на сьогодні прикладом подібного зображення – В.Дуніна-Борковського з Успенського собору Єлецького монастиря у Чернігові, написаного між 1702–1717 рр., і текстом І.Максимовича до нього¹⁰. Були випадки, коли епітафії вміщували в нижній частині самого твору, як на портретах С.Сугозагнета¹¹, генерального судді І.Домонтовича¹², прилуцького полковника І.Стороженка¹³, дружини новгород-сіверського сотника Л.Журавки (Жоравки) – Євдокії¹⁴.

Обрядову благально-подячну функцію виконували й окремі ікони, до композиції котрих вводили портретні зображення, відомі нам як *вотивні*. До нашого часу збереглися образи «Розп'яття» з портретами Л.Свічки та Л.Полуботка. Обох старшин бачимо в адораційних позах, тільки перший – на повен зріст, а другий – навколішки перед розп'янутим Ісусом. Подібні уквітчані постаті були дуже рідкими серед зображень козаків. Крім згаданої ікони, в аналогічних позах на епітафійних портретах було показано Й.Бороздну, котрий перебував на службі у Владислава IV, та «козака його королівської милості» М.Бреславця, чий портрет зберігався у с. Велика Багачка поблизу Миргорода¹⁵. Ідея заступництва вкладалася й у *покровські* ікони, у сюжетах яких було чимало портретних зображень представників козацької старшини.

Обрядову меморіальну функцію, крім ікон та епітафійних портретів, виконували друковані аркуші з текстом і зображенням небіжчика, які

⁷ Історія русів / Пер. І.Драча, вступ. ст. В.Шевчука. – К., 1991. – С.190–191.

⁸ *Белікова Г.* Давній український портрет: Матеріали до виставки // Український портрет XVI–XVIII ст.: Каталог-альбом. – К., 2006. – С.27.

⁹ *Смирнов Я. И.* Описание одного польского сборника портретов XVII в. – С.411.

¹⁰ *Адруг А.* Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. – Чернігів, 2013. – С.25.

¹¹ *Білецький П. О.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст. ... – С.113.

¹² Там само. – С.110, 117.

¹³ Там само. – С.122, 124–125.

¹⁴ Там само. – С.128, 133.

¹⁵ Там само. – С.112.

використовували під час його поховання або при поминанні в першу річницю смерті. Така практика мала місце у другій половині XVII – на початку XVIII ст. у Речі Посполитій і на підконтрольних їй українських теренах. На власне козацьких землях подібних «друків із приводу», очевидно, було дуже мало, хоча примітно, що українські гравери цього періоду виконували схожі замовлення, відображаючи відомих осіб Великого князівства Литовського, як, наприклад, у панегірику на річницю смерті браславського маршалка Я.Огінського, виконаному І.Щирським¹⁶.

Іншою функцією творів мистецтва у XVII–XVIII ст. була *популяризаторська*. Ішлося про поширення зображення тієї чи іншої людини, частіше правителя або відомого діяча, та передачу інформації про нього. На думку Е.Ломницької-Жаковської, розвитку цієї функції сприяло встановлення у країнах Європи системи абсолютизму, заснування академій мистецтв та інших інституцій, які патрунували поетів, учених і митців, а також розвиток меценатства¹⁷. Недарма саме у цей період під впливом ідей гуманізму та культури Ренесансу активно розвинувся портретний жанр – як у живописі, так й у графіці.

На теренах Речі Посполитої світський портрет упродовж другої половини XVI ст. перебував під впливом іспанського портретного мистецтва. Саме тоді було вироблено певний канон у зображенні коронованих осіб, воєначальників, духівництва. Ці портрети були надзвичайно інформативними, оскільки кожен із зображених у композиції предметів містив певну інформацію про портретованого. Наприклад, офіційний коронаційний портрет монарха міг мати зображення лева або орла, як символів королівських династій Європи. Колона могла символізувати міцність монархічного роду та його давні традиції. На столі біля правителя, або ж у його руках могли розміщуватися інсигнії: корона, скіпетр, держава. До того ж монархів часто показували з усіма їхніми нагородами. Зокрема, на парадних портретах польських королів бачимо їх із ланцюгом ордена Золотого Руна – найвищої відзнаки Священної Римської імперії, кавалерами якого у XVI ст. були Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август; у XVII ст. – Сигізмунд III Ваза, Владислав IV, Ян Казимир, Міхал Корибут Вишневецький, Якуб Собеський; у XVIII ст. – Август II Сильний, Август III Саксонець; або ордена Білого Орла – найвищої нагороди Речі Посполитої (Ян III Собеський, Август II Сильний, Август III Саксонець).

Від королів не відставали магнати та шляхта. Як правило, їхні портрети були одноосібними й виконувалися в інтер'єрі. Людина зображувалася на повен зріст стоячи або сидячи, на тлі колони, драпіровки з дорогих тканин чи пейзажу. У руках, або поряд на столі, бачимо символ влади – маршальський жезл (палиця), для представників духівництва – апостольська патериця. При боці в портретованого шляхтича обов'язково була шабля (найчастіше карабела), інколи – меч або шпага. На столі також могли лежати рукавички

¹⁶ Степовик Д.В. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С.36–37.

¹⁷ *Lomnicka-Żakowska E.* Grafika portretowa epoki saskiej w Polsce w relacji z późnobarokową grafiką europejską. – Warszawa, 2003. – S.170.

(аристократична ознака), книги (символ освіченості), годинник (свідчення працьовитості та сумлінного, пунктуального виконання своїх обов'язків або як нагадування проплинність часу). Іноді на столі біля зображеного розміщували канцелярське приладдя та аркуші паперу. Одним з обов'язкових елементів офіційних портретів виступав герб.

Українські репрезентаційні парадні портрети подібного типу почали з'являтися лише з другої половини XVII – у XVIII ст. Цілком очевидно, що подібне зображення було в палаці І.Мазепи, де існувала навіть портретна галерея всіх тогочасних монархів Європи, а також турецького султана¹⁸. Імовірно, були вони й при дворах інших гетьманів та представників козацької старшини, що дало можливість деяким із них уже на початку XIX ст. сформувати родинні зібрання. Між іншим, першим із нащадків відомих козацьких родів, хто замовив свій портрет іноземному майстрові, був О.Розумовський. Його ж брат Кирило вже мав два зображення: перше – в образі гетьмана, виконане у Санкт-Петербурзі 1758 р. французом, членом паризької Королівської академії Луї Токке, а друге – у Римі 1766 р., пензля Помпео Батоні¹⁹.

Оскільки написання парадного живописного портрета було дуже недешевою справою, популярності як в Європі, так і в Україні-Гетьманщині дедалі більше почали набувати графічні зображення. Саме вони сприяли популяризації образів дійових осіб свого часу у сусідніх країнах, розповсюдженню про них найрізноманітнішої інформації. Як правило, подібні портрети розміщували в календарях, часописах, працях з історії або географії. Саме в такий спосіб в Європі вперше з'явилися зображення Б.Хмельницького, що друкувалися як ілюстрації до книги П.І.Ґуальдо «Historia di Leopoldo Cesare...» (Відень, 1670 р.) й видання «Theatrum Europaeum» (Франкфурт-на-Майні, 1663 р.), П.Дорошенка (також у праці П.І.Ґуальдо, тільки за 1674 р., та книзі Е.В.Гаппеля «Historia moderna Europae...» (Гамбург, 1693 р.), інших українських гетьманів. Зокрема, відомо, що портрет І.Мазепи роботи німецького гравера М.Бернігерота вперше на шпальтах щомісячника «Die Europäische Fama» з'явився 1706 р., а потім ще двічі передруковувався (1708, 1712 pp.). Його було опубліковано разом із біографією реґіментаря й короткою інформацією про Україну та козаків. Дещо пізніше, у 1728 р., у тому самому виданні поряд зі звісткою про відновлення в Україні гетьманства було розміщено портрет Д.Апостола роботи гравера П.І.Буша за малюнком Ф.І.Вортмана.

Функція популяризації історичних осіб як у власній країні, так і, ще більше, за її межами почала набувати особливого значення завдяки застосуванню нових графічних технік, інтенсифікації видавничої діяльності, співпраці із закордонними видавництвами, контактам між майстрами, навчання місцевих граверів за кордоном та ін. Пізніше вона співіснувала з функцією *пропаганди*, котра могла бути як позитивною, так і негативною.

Як виявилось, дуже важливе значення мав той факт, що твори мистецтва іноді фактично документалізували зовнішній вигляд окремих осіб. Тож

¹⁸ Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять років. – К., 1992. – С.124.

¹⁹ Белікова Г. Давній український портрет: Матеріали до виставки... – С.35–36.

функція *документалізації* з часом стала просто незамінною, оскільки інших засобів фіксації не існувало, а відтак – написаний чи виконаний у будь-якій графічній техніці портрет перетворювався на єдине джерело, що репрезентувало представника епохи. Так, при застосуванні численних засобів верифікації індивідуальних рис зображеної особи по одинці або в комплексі можна було встановити, що існують один, іноді два чи три типи зображень окремої людини. Зафіксовані таким чином спільні риси набували документального характеру, що, своєю чергою, дозволило використовувати їх як джерело – при дослідженнях, у мистецьких наслідуваннях та інтерпретаціях тощо. При існуванні одного збереженого живописного портрета, який навіть мав бездоганний провенанс, тобто історію побутування, говорити про документальність відтворених рис було складно. Натомість якщо маємо кілька автентичних зображень, уже цілком можливо робити порівняльний аналіз і висновки. До того ж ситуація виглядала ще кращою, якщо, крім живописних портретів діяча, існувала низка гравірованих. Значення останніх підвищувалося саме завдяки тому, що вони мали масовий характер. Тобто число відбитків забезпечувало кількість підтверджень правдивості відтворення зовнішності зображеного, якщо гравюра поширювалася серед сучасників видатної або знаної особи. На жаль, умови розвитку живопису та графіки в Україні-Гетьманщині у XVII–XVIII ст. були такими, що мистецькі твори мали радше поодинокий, унікальний характер, аніж масовий. Навіть графічні відбитки не досягали тих обсягів, котрі дозволили б нині говорити про них як про масові джерела. А якщо врахувати величезні втрати нашої живописної та графічної спадщини впродовж XIX–XX ст., стає зрозумілим, що документальну функцію може виконувати доволі обмежена кількість збережених екземплярів. Водночас велике значення має твердження Е.Ломницької-Жаковської, доведене нею в монографії, присвяченій польській графіці XVI–XVIII ст., що існувала стійка традиція написання живописних портретів на підставі гравірованих, так само, як створення гравюри за існуючим портретом станкового живопису²⁰. Подібна взаємозамінність значно підвищувала документальний характер деяких зображень, особливо в тих випадках, коли якийсь із творів було втрачено.

Утім, на українському матеріалі це положення можна перевірити й використати лише в поодиноких випадках. Наприклад, існування значної кількості гравірованих портретів Б.Хмельницького так званого *гондіуського типу*, виконаних різними іноземними майстрами за життя гетьмана чи невдовзі після його смерті, і відсутність відповідного автентичного живописного зображення переконали більшість науковців та мистецтвознавців у тому, що гравюра В.Гондіуса (В.Гондта) має велике, а на думку декого – виняткове документальне значення. Це навіть призвело до того, що створена на її підставі історична картина з портретним зображенням гетьмана на повен зріст під назвою «Богдан Хмельницький із полками» деякий час уважалася першоджерелом для самої гравюри голландського майстра! У 1857 р. М.Максимович уперше опублікував текст драми «Милість Бога»²¹, яку було написано й поставлено

²⁰ *Łomnicka-Żakowska E.* Grafika portretowa epoki saskiej w Polsce... – S.185–189.

²¹ *Максимович М.* Собрание сочинений в 3 т. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С.486–509.

вихованцями Києво-Могилянської академії на честь одного з найвідоміших випускників цього навчального закладу. У 1958 р. П.Жолтовський у своєму дослідженні з історії відображення «визвольної боротьби середини XVII ст.» в пам'ятках мистецтва довів, що для написання картини «Богдан Хмельницький із полками» джерелом натхнення автора стала саме згадана драма 1728 р. Відповідно, твердження про те, що представлене у центрі картини зображення гетьмана це – «портрет давній, не пізніше кінця XVII ст.»²², не мало під собою підстав, хоча у цілому художникові вдалося створити оригінальний образ, в якому було вміло поєднано візуально-документальну, портретну частину, запозичену з гравюри В.Гондіуса, із сюжетами й картинами, ретельно описаними в тексті віршованого твору.

У випадку з дослідженням іконографії І.Мазепи, візуальний аналіз та відповідні експертизи прижиттєвої гравюри 1706 р. у виконанні М.Бернігерота та живописного портрета невідомого художника, написаного у проміжку між 1725 і 1750 рр. (нині зберігається у Дніпропетровському художньому музеї), дозволили стверджувати, що іконографічною основою останнього могла бути як згадана гравюра, так і невідоме втрачене прижиттєве зображення, що ним скористалися і М.Бернігерот, і невідомий художник першої половини XVIII ст. Зовнішній вигляд гетьмана на гравюрі більш документальний і, до того ж, відповідає деяким близьким за часом письмовим описам, що надає їй вагомійшій достовірності як джерелу.

Отже, функція документалізації дозволяє розглядати твори мистецтва як достовірні джерела, заміщати у процесі дослідження іконографії певної постаті живописні портрети гравірованими та навпаки, а також компенсувати існуючими портретами втрачені.

Усі твори мистецтва, створені у XVII–XVIII ст. та на яких зображено представників козацької старшини, мають ще одну функцію – *ілюстрації й декорації*. Найяскравіше вона проявилася у книжковій графіці. Присутність у книзі зображення герба або портрета мала суто інформативне призначення: це вказувало на мецената, на особу, якій було присвячено твір або все видання, рідше – власника. Із часом, коли потік видань різноманітного характеру та їхній репертуар значно збільшилися, кількість «картинок», що «відволікали» читача від монотонних текстових сторінок, теж почала зростати. В одному випадку ілюстрації відповідали тексту, будучи документальним свідченням описаного, у другому – становили самостійний, самодостатній твір, у третьому – не маючи жодного смислового навантаження слугували оздобленням книги (наприклад, орнаментовані рамки, заставки, кінцівки тощо).

Декораційний аспект описаної функції частіше стосувався саме портретів. Подібні мистецькі твори іноді були чи не єдиною окрасою житла, хоча з часом добробут козацької старшини зростав, а отже – декоративних елементів в їхніх оселях ставало більше. Так, посол Венеціанської республіки А.Віміна засвідчив у своїй реляції, що побутові умови, в яких проживав Б.Хмельницький (на 1650 р.), були дуже скромними: «В світлиці стоять лише прості дерев'яні

²² К портрету Хмельницкого // Киевская старина. – 1882. – №1. – С.226–231.

лавки, що покриті шкіряними подушками... Дамаський полог протягнутий перед невеликим ліжком гетьмана; у голові його висить лук і шабля»²³. У 1656–1657 рр. гетьмана відвідав шведський посол Г.Веллінг. Одним із його супутників був К.Гільденбрант, який залишив опис подорожі та, зокрема, чигиринського помешкання генерального писаря І.Виговського: «В його ідальні був і я. На стіні я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дошчинках»²⁴. Порівняно краще виглядала резиденція І.Мазепи в Батурині, про яку згадував французький дипломат Ж. де Балюз у 1704 р.: «Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці відко латинські книжки [...] в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів [...] я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів»²⁵. Значно пізніше О.Лазаревський, вивчаючи матеріали Сулимівського архіву, знайшов документ з описом помешкання полковниці Параски Сулими, в якому, між іншим, зазначалося: «В комнатах. В первуй прихожой: образов деревянных два. Куншт паперній о победе шведской. Картина Хмельницкого. Образков паперних над дверми – три. Картина Запорожца, на стене»²⁶. У листі до Пелагеї Розумовської Я.Лизогуб повідомляв, що він «насолоджується», споглядаючи портрет батька своєї дружини²⁷. У реєстрі майна за 1776 р. було подано опис речей, які містилися в покоях Я.Сулими: «Патрет Иоанна Сулимы, в рямах на холсту. Патрет Василя Савича, на холсту в простых рямах. Конклюзия о вступлении на престол государыни Елизаветы Петровны»²⁸. І вже зовсім вишукано виглядали маетки представників старшини та їхніх нащадків у XVIII – на початку XIX ст. Так, описуючи садибу Покорщина, котра належала родині Дараганів, К.Широцький зазначав:

«Для розміщення подібного портрета (йшлося про чимале зображення Ю.Дарагана – *О.К.*) потрібна велика зала. Такі зали були в палаці, побудованому Вірою Григорівною у садибі Покорщина (у Козельці). І не слід думати, що у вишуканому оздобленні палацу все було тільки іноземним чи, принаймні, петербурзьким. Тут стояли кахельні печі роботи місцевих майстрів, рисунки яких відображали народний смак, висіли ікони й портрет полковника не був би зовсім стороннім предметом»²⁹.

Отже, предмети розкоші поступово почали з'являтися у помешканнях представників козацько-старшинської верстви лише з кінця XVII ст. У вишуканих інтер'єрах портрети та гравюри того часу дійсно виконували декоративну функцію, покликану підкреслити добробут власників.

²³ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну... – С.80.

²⁴ Див.: Там само. – С.99.

²⁵ Див.: Там само. – С.123–124.

²⁶ Сулимовський архів: Фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. с пятью портретами. – К., 1884. – С.107.

²⁷ Там же. – С.112.

²⁸ Там же. – С.115–116.

²⁹ Широцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. – К., 1914. – С.107–113, 120–123.

Нарешті, упродовж досліджуваного періоду твори мистецтва могли виконувати ще одну цікаву функцію – *заступницьку*, тобто «заступати» (заміняти) живу або померлу людину. Портрет, як уособлення постаті, яку на ньому було зображено, мав дуже довгу й давню традицію, хоча характер подібного «уприсутнення» був різним: ритуальний (із часів погребальних церемоній у Давньому Єгипті й до нового часу), юридичний (у Стародавньому Римі; *ius imaginis* – «право зображення»), магічний у покараннях «*in effigie*» («покарання за формою»), емоційний (заступав відсутніх родичів), інформативний (передавав нареченим інформацію про зовнішній вигляд, знайомив підданих з обличчям нового володаря), нарешті комеморативний (нагадував про померлих та предків у родинних мистецьких галереях)³⁰.

Продемонструвати дію функції «заступництва» людини її портретом можна, зокрема, через приклад використання останнього під час заочного покарання, уперше застосованого на українських землях 1708 р. Як зазначав автор «Історії русів», це було страшне й небувале явище. Після того, як стало зрозуміло, що І.Мазепа з частиною війська та старшини перейшов на бік шведського короля Карла XII, московський цар Петро I наказав терміново скликати решту козацького уряду до Глухова, де вони мали обрати нового реґіментаря. По закінченні процедури та після затвердження на гетьманській посаді І.Скоропадського козацька старшина й духівництво 9 листопада 1708 р. пішли до церкви, де І.Мазепу заочно було піддано анафемі за суто політичними мотивами. Саме під час цього дійства постать опального гетьмана «заступав» його портрет:

«Похмура урочистість тая відбувалася в мурованій Миколаївській церкві, в присутності государя, численних урядників та народу. Духовенство і клірики були в чорному одянні і всі зі свічками чорного кольору. *Мазепин портрет* (курсив мій – О.К.), що висів перед тим серед міста на шибениці, волочений був по місту катами і втягнений до церкви. Духовенство, оточивши його, прочитувало і співало деякі псалми зі Святого Письма, потім проголосивши і декілька разів повторивши: “Нехай буде такий і такий Мазепа проклятий!” – обернуло на портрет його запалені свічки, а клірики, повторюючи те саме співом, обернули свічки свої донизу»³¹.

Подібний випадок використання портрета замість самої особи мав місце 1789 р., коли вербувальники отамана З.Чепіги з метою надання своїм діям легітимності, використовували зображення козацького старшини³². Аналогічні приклади застосування магічного аспекту заступницької функції зустрічались і в європейській історії. Один з таких випадків трапився 1750 р. в Лісабоні, де відбулося покарання «за формою», під час якого портрет відсутнього головного обвинувачуваного опинився на шибениці³³. Усі згадані вище функції

³⁰ *Łomnicka-Żakowska E.* Grafika portretowa epoki saskiej w Polsce... – S.185.

³¹ Історія русів. – С.268.

³² *Клименко П.* «Украшеной партреть» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець» // Записки історично-філологічного відділу. – Кн.VII/VIII. – К., 1926. – С.451–468.

³³ *Łomnicka-Żakowska E.* Grafika portretowa epoki saskiej w Polsce... – S.187.

побутували з моменту появи твору і впродовж певного періоду після смерті відображеної на ньому людини, історичного діяча. Із часом актуальності набували інші функції: виховна та пізнавальна, а ще пізніше – естетична, комунікативна, соціальна.

Виховну функцію найчастіше виконували портрети предків, які часто становили окремі родинні галереї. На території Речі Посполитої, до складу якої входили українські землі, подібні зібрання виникали впродовж XVI–XVIII ст. Поділялися вони на офіційні та приватні. До перших, як правило, належали портрети світських і духовних володарів, тобто зображення імператорів, королів, князів³⁴, а також римських пап, єпископів. Далі йшли галереї осіб, які належали до королівського почту, тобто представників магнатерії, шляхти. Так, свого часу були поширеними галереї королів із династії П'ястів, Ягеллонів, Анжу, виборних монархів (Генріх III Валуа, Анна Ягеллонка, Стефан Баторій, Сигізмунд III Ваза, Владислав IV Ваза, Ян II Казимир, Міхал Корибут Вишневецький, Август II Сильний, Станіслав Лещинський, Август III Саксонець, Станіслав Август Понятовський), великих князів литовських із династії Гедиміновичів, магнатських родин Радзивіллів, Денгофів, Сапег, Чарторийських, Вишневецьких, Острозьких, Четвертинських, Любомирських, Корецьких, Сангушків та ін.

Зібрання портретів у замках і палацах магнатів та шляхтичів мали не лише репрезентаційне значення, але й суто приватне. Вони давали власникам таких галерей можливість щоденного опосередкованого «спілкування» з предками, а гостям – усвідомлення давності роду, його місця та ролі в тогочасному суспільно-політичному житті. Оскільки портрети були своєрідним проявом основних постулатів ідеології польського народу-шляхти (сарматизм), вони втілювали ідеали «шляхтича-сармата» у двох іпостасях: лицаря-воїна та поміщика (зем'янина)³⁵. Головним обов'язком лицаря мали бути захист народу і Вітчизни, характерною рисою вважалася шляхетність, а його моральними чеснотами – благочестя, добродійність. Справжній лицар не тримався за майно, іноді взагалі його не мав. Візуальними символами ідеального лицаря-сармата були зображення шляхтича на коні з шаблею в руці чи при боці й родовим гербом у верхній частині портрета (пізніше основними рисами вважали саме наявність «герба, кунтуша та шаблі»).

Оскільки з позицій ідеології сарматизму, яка виводила лицарську верству в Польщі від стародавніх войовничих сарматів, основним героєм історії могли бути лише полководці, воєначальники та правителі, чий діяння вважалися частиною минувшини країни, довести належність людини до історичних звершень її предків можна було лише через родовід. Саме тому особлива увага у шляхетському середовищі приділялася галереям портретів предків та гербам, до яких польський дворянин ставився як до «найбільш дорогоцінної власності,

³⁴ Першою повноцінною збіркою портретів польських володарів прийнято вважати 38 дереворитів, розміщених у хроніці М.Меховіти, виданій 1519 р. (див.: *Kalamajska-Saed M. Genealogia przez obrazu: barokowa ikonografia rodu Sapiechów na tle staropolskich galerii portretowych.* – Warszawa, 2006. – S.4).

³⁵ *Лескинен М.В.* Мифы и образы сарматизма: Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – Москва, 2002. – С.106.

а генеалогічний міф, із ними пов'язаний, сприймав без будь-яких застережень, як фактичну історію роду»³⁶. Не менш важливе значення відігравала шабля, з якою не розставалися, повсюдно носили з собою, «з нею сідали за стіл, із нею лягали спати», що також відбилося на традиції зображення справжнього шляхтича тільки зі зброєю. Можна було зобразити короля без символів монаршої влади, можна було покласти клейноди поряд із портретованим, а «не вкласти» їх у руки, але зобразити шляхтича без шаблі – ні.

Певним антиподом, на перший погляд, образу лицаря-шляхтича був образ лицаря-землевласника. По суті – це уособлення «мирної, доброї, незлобливої людини, гарного господаря, який цінує затишок, добробут, природу, родинні радості, і не є далеким від інтелектуальних вправ»³⁷. І якщо обов'язок лицаря-шляхтича полягав в обороні Вітчизни, то обов'язок шляхтича-землевласника – у підтримці підвалин держави: традицій гостинності, благопристойності, родинних цінностей, добросусідських відносин тощо. Обидва образи не протистояли один одному, адже за потреби шляхтич-землевласник теж міг узятися за зброю. Саме такі погляди на устрій власної держави та місце шляхти в ній обумовили існування щонайменше чотирьох композиційних типів польського портрета у «сарматському» стилі³⁸.

На теренах України-Гетьманщини подібна традиція створення родинних галерей із закладеною в них виховною функцією залишилася в недорозвинутому вигляді. Численні сімейні зібрання так і не переросли в повноцінні, в європейському значенні цього слова³⁹. Цьому процесу завадили об'єктивні причини, зокрема те, що між створенням сприятливих економічних умов для розвитку культури та мистецтва (кінець XVII–XVIII ст.) й скасуванням гетьманства та ліквідацією Січі (1764, 1775 рр.) не було й 100 років. Традиція, котра почала закладатися у часи І.Мазепи, обірвалася. До усвідомлення слушності та необхідності її розвитку нащадки колишніх козацько-старшинських родів дійшли лише на початку XIX ст., коли вже значну частину автентичних портретів було безповоротно втрачено.

У наступні століття виховна функція зображень представників козацької еліти розвивалась у тісному зв'язку з *пізнавальною*, обумовленою жагою до колекціонування. Проблема полягала в тому, що далеко не всі нащадки відомих колись козацьких родин розуміли значення старовинних сімейних портретів. У кращому випадку ці твори, зокрема живопис, потрапляли до зібрань шанувальників старовини (як-от В.Тарновського), або приватних чи публічних музеїв, які згодом почали їх популяризувати й використовувати.

³⁶ Lewandowski I. Rzymska i rzymsko-sarmacka genealogia rodów szlacheckich w niektórych herbarzach staropolskich // Świadomość historyczna Polaków: Problemy i metody badawcze. – Łódź, 1981. – S.228.

³⁷ Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма... – С.118.

³⁸ Ковалевська О.О. Портрети представників козацької еліти як об'єкт дослідження спеціальних історичних дисциплін // Історичні і політологічні дослідження (Донецьк). – 2013. – №4 (54). – С.54–68.

³⁹ Виняток становлять лише галерея портретів родини Ґалаганів із с. Сокиринці, до якої пізніше ввійшли зображення представників родів Дараганів та Розумовських, що перебували у садибі Покорщина, а також збірка Сулим із с. Сулимивки, до складу якої входили портрети власне Сулим, а також Войцеховичів та Полуботків.

Збережені в такий спосіб живописні та графічні твори поступово стали складовою частиною перших праць з історії України, де їх використовували як ілюстрації колишнього героїчного минулого «малоросійського народу». Найбільш продуктивно пізнавальна функція проявилася у другій половині XIX ст., коли особливе зацікавлення почала викликати стародавня гравюра. Д.Ровинський, збираючи й описуючи пам'ятки «стародавньої південноросійської гравюри», якою на той час мало хто цікавився, розробив спеціальну методику опису цих творів. Крім інформації про автора, матеріал, розміри, місце друку тощо колекціонера зацікавили зображені постаті. Саме цей факт обумовив необхідність пошуку будь-яких повідомлень про портретованих, що вже на 1886 р. дало досліднику можливість підготувати спеціалізоване видання⁴⁰, де вперше з 2000 представлених постатей було подано близько 100 зображень історичних діячів України⁴¹. Зокрема, тут бачимо гравюри, що відображали Д.Апостола, А.Безбородька, Г.Галаґана, трьох представників родини Гамаліїв, П.Дорошенка, В.Кочубея, І.Мазепу, П.Полуботка, К.Розумовського, Б.Хмельницького та ін. Аналіз цих й аналогічних гравірованих творів призвів до необхідності вивчення біографій портретованих, до пошуку їхнього зв'язку з місцевими та іноземними майстрами, а також приводів, які спонукали тих до створення портретів. Так, саме потреба дошукатися істини призвела Д.Ровинського до цікавого відкриття: зображення трьох гетьманів створили відомі українські гравери кінця XVII – початку XVIII ст.: І.Самойловича – Л.Тарасевич, П.Дорошенка – І.Стржельбицький, І.Мазепу – Д.Ґаляховський. Перше зображення разом із дошкою загинуло через те, що було вилучене під час розправи над царівною Софією та її прибічниками, до яких помилково зарахували й майстра, котрий виконав тезу на її честь із зображенням скинутого І.Самойловича. Друге, де гетьман П.Дорошенко був представлений на щиті, який тримав св. Петро, не збереглося. Третє, котре було присвячене та представляло постать І.Мазепи, мало довгу історію, тривалий час уважалося безслідно втраченим⁴², а згодом було виявлене у фондах Національного музею (Варшава, Польща)⁴³.

Як показав час, у XX та на початку XXI ст. дві останні функції мистецьких творів XVII–XVIII ст., які відображали представників козацької еліти, найчастіше залучалися до процесу історичного й патріотичного виховання молоді, формування гармонійної особистості, а також до ідеологічних інспірацій та процесів інтерпретації минулого – як історичною наукою, так і сучасним мистецтвом.

Відповідно *естетична, соціальна та комунікативна* функції мистецьких творів також виявилися більш актуальними на сучасному етапі розвитку суспільства. Оскільки мистецтво дозволяє людині задовольняти свої естетичні

⁴⁰ *Ровинский Д.Л.* Подробный словарь русских гравированных портретов: В 4 т. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1886.

⁴¹ *Г. [Горленко В.]*. Старинная южнорусская гравюра // Киевская старина. – 1890. – Т.28. – №1. – С.55.

⁴² Там же.

⁴³ Гетьман: Осмислення. – К., 2009. – С.297 (іл.217); *Ковалевська О.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст. – К., 2013. – 420 с.

потреби, виховує почуття прекрасного, допомагає відтворювати дійсність за законами краси, формує естетичні смаки важливе значення мали та продовжують відігравати художні виставки, які представляли до уваги різних верств населення живописні, графічні твори XVII–XVIII ст. Уперше до практики організації таких заходів звернулися ще у XVIII ст., коли виникла перша пересувна виставка творів батального, анімалістичного, побутового жанру, натюрмортів і портретів⁴⁴. Тоді експозиція побувала у Варшаві, Любліні, Замості, Львові. У XIX ст. ця ідея перетворилася на традицію, коли, приміром, кожен археологічний з'їзд, організований Імператорським Московським археологічним товариством, супроводжувався виставкою предметів археології, нумізматики, а згодом і творів мистецтва. Пізніше справою організації художніх виставок зайнялися музейні установи. Однією з перших подібних акцій стала експозиція «Українське малярство XVII–XX ст.», організована до 30-річчя Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка⁴⁵. У передмові до її каталогу зазначалося, що заклад від самого початку поставив собі за мету пропаганду українського мистецтва, а отже й особливостей портретного жанру. Таких експонатів загалом нараховувалося 260, у тому числі 48 автентичних портретів представників козацько-старшинської верстви, а також незначна кількість пізніших їх копій, які дозволяли відвідувачам сформувати уявлення про естетичні смаки тогочасного суспільства та водночас ознайомитися зі зразками портретного живопису XVIII ст. Значно кращою виглядала ситуація із презентацією «козацького портрета» на виставці «Український портрет XVI–XVIII ст.» (2004 р.), яка також супроводжувалася виданням ґрунтовного ілюстрованого каталогу, що містив і козацькі ікони з образами гетьманів та старшини, і портрети представників еліти (чоловічі, жіночі)⁴⁶.

Соціальну функцію було актуалізовано митцями, теоретиками-мистецтвознавцями та філософами лише у XX ст., коли Ж.-П.Сартр висунув концепцію соціальної ангажованості сучасного мистецтва, В.Беньямін заявив про його політизацію, а Т.Адорно – ідеологізацію. Переконання деяких митців у тому, що мистецтво повинно вести народ «на барикади», спонукати його до активних дій у вирішенні соціальних та політичних проблем призвело до того, що «козацька тема» стала особливо запотребованою в Україні в повоєнні роки. Унаслідок розвитку книговидавничої справи, публікації поетичних та прозових творів, написаних за історичними сюжетами, виникла потреба в якісних ілюстраціях, які вивели на сторінки художніх творів козацьку верству як аванґард «народної маси», який завзято боровся проти численних «гнобителів» за свої соціальні та політичні права⁴⁷. Не дивно, що саме з того часу на твори мистецтва як на зображальні джерела звернули свою увагу й науковці. Зокрема, активно

⁴⁴ Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983. – С.88–89.

⁴⁵ Точніше, першу було відкрито 1925 р., а другу, аналогічну – 1929 р.

⁴⁶ Український портрет XVI–XVIII ст.: Каталог-альбом. – К., 2006. – С.7.

⁴⁷ Увага до портретів конкретних історичних постатей була дуже секуляризованою й ідеологічно обмеженою. Вивченню та інтерпретації підлягали лише ті особи, які не викликали заперечень з боку ідеології й офіційної історіографії, наприклад Б.Хмельницький, І.Богун, М.Кривоніс, С.Палій та деякі інші. Натомість негласне табу було накладене на постаті П.Тетері, Д.Дорошенка, І.Мазепи, П.Полуботка та ін.

вивчалися портретний і монументальний живопис відповідного часу⁴⁸, графіка та творчість окремих її представників на українських теренах⁴⁹, художнє життя й мистецьке середовище⁵⁰, відображення конкретних історичних подій у творах мистецтва⁵¹, можливості залучення зображальних джерел до навчального процесу⁵².

Певне повернення до положень теорії соціального замовлення відбулося вже після набуття Україною незалежності, коли завдяки проектам із відродження історичного живопису⁵³ почав відроджуватися інтерес митців до окремих представників козацько-старшинської верстви, чії автентичні портрети, які раніше були відомі лише працівникам музеїв, стали вивчати й творчо осмислювати. Саме в такий спосіб було створено сучасні галереї гетьманських і полковницьких портретів⁵⁴; написано портрети тих діячів, чії прижиттєві зображення не збереглися до наших днів, наприклад М.Дорошенка (Гуменюк Ф. «Гетьман Михайло Дорошенко», 2006 р.) чи П.Орлика (Гуменюк Ф. «Пилип Орлик», 2006 р.; Гуйда-Полтавець О. «Пилип Орлик», 2006 р.; Литовченко Н. «Конституція Пилипа Орлика», 2008 р.); створено історичні полотна в батальному, побутовому та інших жанрах (Юр'єв Г. «Козак», 2007 р.; Калашник Д. «У поході», 1995 р.; Косьяненко К. «Мої Мамаї», 2007 р.; Полтавець В. «Петро Перший і Павло Полуботок», 2002–2003 рр.; Мелесь Н. «Батурин», 2007 р.; Стадничук В. «Гетьманщина», 2006 р.; Кузів М. «Сказання про Северина Наливайка», 2009 р.; Ногін Р. «Повстання Павла Павлюка: 1637 рік: Битва під селищем Кумейки з гусарами Потоцького», 2009 р.; Споденюк С. «Перемога при Зборові», 2009 р.). Таким чином, здатність графічних і живописних творів XVII–XVIII ст. здійснювати свій ідейний вплив на суспільство, перетворювати соціальну реальність змогла бути реалізованою не напряму, а завдяки творчому осмисленню та інтерпретації митцями сучасності.

Те саме можна зазначити й щодо реалізації комунікативної функції мистецьких творів. Вона була ефективним засобом спілкування між митцями XVII–XVIII ст. і сучасним їм суспільством, що відбувалося завдяки

⁴⁸ Білецький П.О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. ... – 319 с.; Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988. – 160 с.; Його ж. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – 328 с.

⁴⁹ Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст.: Еволюція образної системи. – К., 1982. – 332 с.

⁵⁰ Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983. – 180 с.

⁵¹ Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958. – 148 с.

⁵² Федоренко П. Ілюстративні матеріали з історії УРСР. – К., 1974. – 43 с.; Його ж. Ілюстративні засоби на уроках історії Української РСР. – К., 1964. – 178 с.

⁵³ Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників: Каталог III Всеукраїнської виставки (18–29.01.2008; 1–25.02.2008; 29.02–30.03.2008; 1–25.04.2008). – К., 2008. – 184 с.; Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників: Каталог II Всеукраїнської виставки: Дню Злуки присвячується (20.01–5.02.2006). – К., 2006. – 148 с.; Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників: Каталог (15.10–12.11.2004). – К., 2008. – 108 с.; Україна від Трипілля до сьогодення в образах сучасних художників: Каталог IV Всеукраїнської виставки (21.01.2010 – 7.02.2010). – К., 2010. – 204 с.

⁵⁴ Автором двох портретних серій 1990-х рр. («Сподвижники Б.Хмельницького», «Гетьмани України»), до яких, зокрема, ввійшли зображення Д.Вишневецького (Байди), К.Косинського, П.Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Орлика, П.Калнишевського, Ф.Вешняка, Ф.Коробки та ін., став Д.Нарбут.

посередництву розробленої образно-символічної системи. Із часом закладені у цих творах інформативні коди почали втрачати свою актуальність, а відтак їх адекватне прочитання дедалі частіше утруднювалося або взагалі стало неможливим. Виникла потреба у фахівцях, які могли б здійснювати «декодування», відроджуючи комунікативну функцію давніх мистецьких творів. Так сформувалося коло мистецтвознавців та іконографів, котрі спеціалізувалися на творах мистецтва XVII–XVIII ст. З іншого боку, комунікативна функція пам'яток давнього мистецтва змогла бути реалізованою завдяки вже згаданим творчому переосмисленню та новій інтерпретації сучасними митцями. У цьому випадку певну роль відіграли й історичні та іконографічні дослідження, які вможливили доступ сучасників до розуміння ідей і думок, що їх закладали у свої твори художники та гравери як минулого, так і сьогодення.

Таким чином, аналіз творів мистецтва XVII–XVIII ст., які відображали представників козацької старшини, та їх функцій дозволяє стверджувати, що частина цих функцій існувала з моменту появи твору, а якісь виникали пізніше, у процесі побутування. Іконопису, стінопису, станковому живопису, графіці XVII–XVIII ст. були притаманні не всі функції, властиві будь-яким пам'яткам мистецтва: на момент їх створення актуальними були лише обрядова, документальна, «заступницька», популяризаторська та декоративна, а згодом ті самі мистецькі твори набували таких функцій, як виховна, пізнавальна, а також естетична, соціальна, комунікативна. При цьому час створення твору (у деяких випадках – і його жанр) обумовили не лише еволюцію згаданих функцій, але й, власне, перетворення його на зображальне джерело, яке можна використовувати в історичних та іконографічних студіях, а також у дослідженнях зі спеціальних історичних дисциплін.

The article outlines a general list of the major functions of the art works of 17–18 centuries as representational historical sources, it demonstrates the features of their implementation at different stages of historical development of the society, as well as a certain evolution due to the changes of external circumstances of the living conditions and preservation of the media themselves.

Keywords: *artwork, visual sources, portraits, functions.*

І.М.ПЕТРЕНКО *

ПИТАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст. НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Йдеться про висвітлення у журналі «Киевская старина» шлюбно-сімейних відносин серед православного населення Гетьманщини впродовж XVIII ст. Наголошується, що у цьому періодичному виданні містяться цікаві джерелознавчі матеріали з названої проблеми.

Ключові слова: «Киевская старина», шлюбно-сімейні відносини, розлучення, джерело, Гетьманщина.

Українська періодика становить багату джерельну базу для вивчення багатьох актуальних проблем минулого. Це повною мірою стосується «Киевской старинь» (1882–1906 рр.) – щомісячного історико-географічного й літературного часопису, який по праву можна вважати першим національним. Упродовж тривалого часу він залишався єдиним в Україні, який, окрім статей російською мовою, публікував матеріали й українською. Серед іншого, висвітлювалися соціальні проблеми, у тому числі шлюбно-сімейні відносини серед православно-го населення Гетьманщини XVIII ст.

В.Матях у своєму дослідженні проаналізувала статтю історика Й.Ролле, присвячену жінкам при гетьманському чигиринському дворі у другій половині XVII ст. Авторка робить висновок, що «суспільне становище жінок на Україні і в Росії в XVI–XVII ст. істотно відрізнялося. Якщо жінка в тогочасній Росії, по суті, була затворницею у своїй світлиці, то українка, навпаки, відіграла досить помітну роль у суспільно-політичних подіях»¹. Хоч ця публікація виходить за хронологічні рамки нашого дослідження, адже стосується XVI–XVII ст., утім, вона безумовно важлива для розуміння шлюбно-сімейних стосунків XVIII ст. Найґрунтовніше у сучасній історіографії дослідження з історії «Киевской старинь» підготувала М.Палієнко. На підставі широкого кола архівних та опублікованих джерел висвітлюються основні етапи історії видання, аналізуються наукова та громадсько-політична діяльність редакції, характеризуються проблематика й тематика публікацій, а також визначено роль часопису в українському історіографічному процесі. М.Палієнко звернула увагу, що родинне право в Україні XVII–XVIII ст. досліджував співробітник «Киевской старинь» О.Левицький. Дослідниця зробила висновок, що матеріали з історії законодавства та судочинства розширили проблематику,

* Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі
E-mail: petr-ir@rambler.ru

¹ Матях В.М. Публікація журналу «Киевская старина» // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.87.

джерельну базу студій із внутрішньої історії Гетьманщини². Наприкінці праці вміщено біографічний словник авторів, які співпрацювали з часописом, у тому числі й тих, котрі присвятили свої розвідки дослідженню шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. Однак М.Палієнко не ставила собі за мету глибоко проаналізувати публікації, присвячені родинному праву, весільній обрядовості, обмежившись їх констатацією. Хронологічний і систематичний покажчики праць, укладені М.Палієнко, містять бібліографічні описи публікацій з історії, етнографії, фольклористики, краєзнавства тощо³. Таким чином, у науковій літературі досі немає узагальнюючої студії, в якій було б здійснено комплексний аналіз уміщених на шпальтах «Киевской старины» публікацій, присвячених дослідженню шлюбно-сімейних відносин серед православного населення Гетьманщини XVIII ст.

У XVIII ст. Лівобережна Україна остаточно втратила свою колишню автономію, перетворившись на провінцію Російської імперії. Центральна влада дедалі більше втручалася у життя місцевих мешканців, повсякчас регламентуючи його. Система державних заходів спрямовувалася на те, аби православне населення усвідомило, що держава в особі імператора й органів влади краще розуміє, що відповідає як їхнім потребам, так і самого духівництва. Тому світське чиновництво своїми актами почало коригувати й доповнювати канонічне церковне право. Найбільше це стосувалося таїнства шлюбу, що призвело до нівелювання родинного права українців.

Дослідження цього напрямку знайшло своє відображення в публікаціях істориків, журналістів, етнографів, фольклористів, громадських діячів, які стали важливим джерелом для вивчення шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. Автором найбільшої їх кількості став О.Левицький. Шлюб в Україні в давні часи узаконовувався звичаєвим правом, знавцем і дослідником якого й був цей український історик та етнограф. В одній зі своїх статей він порівнює два погляди на шлюб, що панували у суспільстві: 1) заснований на народних уявленнях, згідно з якими це була звичайна угода, котра вільно укладалася та розривалася; 2) ґрунтувався на принципах церковного (канонічного) права, тобто шлюб уважався таїнством, освячуваним на небесах, і розірвати цей союз було практично неможливо. Дослідник показав боротьбу між цими різними поглядами, зробивши висновок, що в народному уявленні шлюб набрав юридичної сили після дотримання цілого ряду звичаїв та обрядів, зокрема весілля («акта весельного»). Духівництво ж наполягало на тому, щоб шлюб було освячено церковним вінчанням. Однак у Гетьманщині навіть на початку XVIII ст. він уважався законним і без цього, головне, щоб було дотримано умов звичаєвого права. О.Левицький, використовуючи багатий джерельний матеріал (зокрема актові книги), зробив висновок щодо церковного вінчання: «Здійснювалось і вінчання, але воно в той час не вважалося справою, безумовно необхідною для законності шлюбу. [...] Багатовікові зусилля церкви

² Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С.106.

³ Палієнко М.Г. «Киевская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. – К., 2005. – 480 с.; *Її ж.* «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К., 2005. – 608 с.

запровадити винятково церковну форму шлюбу не могли бути безплідними: вплив християнського закону повільно проникав у глибину народу, починаючи із верхніх його прошарків»⁴.

У статті 1905 р. О.Левицький розглянув унікальний український звичай, що полягав у праві дівчини визволяти засудженого на смерть злочинця, обравши його собі за чоловіка. Такі випадки, які траплялися ще у XVIII ст., дослідник уважав поодинокими й запозиченими зі звичаєвого права західноєвропейських країн (Німеччини, Франції)⁵. Натомість в іншій своїй розвідці О.Левицький показав боротьбу між «давнім народним шлюбом і шлюбом церковним, інакше – говорячи мовою давнього звичаєвого права – між весіллям і шлюбом»⁶. Він зауважував, що після того, як українська церква перейшла під московську зверхність, у Гетьманщині поступово почали заводитися російські церковні порядки. Особливу увагу центральний уряд звертав на місцеві звичаї, котрі стосувалися шлюбу: «Тоді було остаточно викорінено давній звичай “розлуки”, тобто шлюбного розлучення за взаємною домовленістю подружжя; тоді ж було помічено, що й у Малоросії не церковне вінчання, а публічне святкування за відомим ритуалом акту “весілля” започатковує справжнє подружжя»⁷. У 1744 р. з’явилося розпорядження Синоду, згідно з яким молоді відразу після вінчання повинні були жити разом, не чекаючи весілля. Священиків зобов’язували стежити за виконанням цього розпорядження та брати з молодих відповідну підписку, інакше їхні відносини розцінюватимуться як перелюб і на них буде накладено церковну епитимію. Автор підсумовував: «Як часто буває у житті, цей цікавий конфлікт писаного закону з живим народним звичаєм завершився відомим компромісом, у силу якого церковне вінчання почали здійснювати у самий день весілля»⁸.

У присвяченій «народному життю в Малоросії у другій половині XVII ст.» серії статей О.Левицького, котрі побачили світ у дев’яти числах «Киевской старини», на конкретних прикладах продемонстровано вплив православної церкви, указів і розпоряджень уряду Російської імперії на шлюбно-сімейні відносини в Україні⁹. Дослідник звернув увагу й на становище української жінки, довівши, що до початку XVII ст. вона користувалася свободою, і у випадку невдалого шлюбу могла домогтися розлучення. Таке становище змінилося у XVIII ст., коли Гетьманщина поступово втрачала свою автономію.

Високим рівнем наукових узагальнень відзначаються вміщені в «Киевской старине» дослідження з проблем весільної обрядовості відомого історика, фольклориста, літературознавця М.Сумцова, котрий порівняв відповідні звичаї

⁴ *Левицький О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // *Киевская старина.* – 1900. – №1. – С.7.

⁵ *Левицький О.* Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья // *Там же.* – 1905. – №1. – С.92.

⁶ *О.Л.* Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // *Там же.* – 1900. – №2. – С.65.

⁷ *Там же.* – С.66.

⁸ *Там же.* – С.67.

⁹ *Левицький О.* Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // *Там же.* – 1901. – №1. – С.1–36; №2. – С.180–216; №3. – С.368–395; №5. – С.149–182; №7/8. – С.169–209; №9. – С.401–430; №10. – С.45–76; №11. – С.223–255; №12. – С.424–471.

українців та інших народів. Однак він так і не розкрив повністю специфічних рис українського народного весілля, зосередивши свою увагу на іноземній весільній обрядовості¹⁰. М.Сумцов робив висновок, що весілля в українців відзначалося цілісністю, святковістю, натомість у росіян весільні обряди малочисельні та одноманітні, обрядові пісні – задовгі й тоскні, загалом у російському весіллі «проглядається щось суворе, жорстоке, тужливе»¹¹.

Українську весільну обрядовість досліджував етнограф і фольклорист Х.Ящуржинський. Зокрема, на шпальтах «Киевской старины» він назвав та охарактеризував найважливіші етапи шлюбного процесу: сватання, заручини, випікання короваю, дівич-вечір, прикрашання гільця, посаг, вінчання, покриття нареченої, шлюбне ложе, святкування після укладення шлюбу. Х.Ящуржинський зауважував: «Значення весільної містерії й тепер (у XIX ст. – І.П.) настільки велике, що в багатьох місцях шлюбне життя не починається доти, допоки вона не відбудеться, хоч би й було здійснено церковний обряд; трапляється, що наречена цілі тижні, а то й рік живе та ходить як дівчина, поки не відсвяткують весілля»¹².

У часопису друкувалися матеріали джерелознавчого характеру, у тому числі дотичні теми шлюбно-сімейних відносин¹³. Зокрема, серед іншого було опубліковано лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скорупи із запрошенням його на весілля гетьманської племінниці Юліани з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 р. Документ подано мовою оригіналу, він слугує живим свідченням норм козацького етикету того часу. Зокрема, дізнаємося, що від моменту церковного вінчання до народного весілля небоги Д.Апостола минуло три місяці. Отже навіть серед представників верхівки суспільства ще не прижився церковний (канонічний) погляд на шлюб як на таїнство¹⁴. Публікації історика й архівіста В.Модзалевського та якогось невідомого автора присвячувалися посагу жінок, належних до козацьких родів – представників верхівки Гетьманщини. У цих матеріалах відтворено тогочасний побут, а детальний перелік приданого дозволяє говорити про процес укладання шлюбу як майнову угоду між подружжям¹⁵.

В одному з випусків журналу за 1905 р. побачив світ матеріал, який дозволяє зрозуміти політику Російської імперії щодо регулювання шлюбних

¹⁰ Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу // Там же. – 1886. – №1. – С.17–40; *Его же*. К истории южнорусских свадебных обычаев // Там же. – 1883. – №11. – С.510–514.

¹¹ Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // Там же. – 1885. – №3. – С.427.

¹² Ящуржинский Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // Там же. – 1896. – №11. – С.236.

¹³ Гетманское приглашение на свадьбу // Там же. – 1882. – №12. – С.613–614; Г.А.М. Как сватались сто лет назад: Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко // Там же. – 1898. – №6. – С.26; А.Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.) // Там же. – 1899. – №6. – С.133–135.

¹⁴ Див.: А.Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.). – С.133–135.

¹⁵ Модзалевский В. Приданое знатной малорусской пании XVIII в. и расход на её похороны и поминки // Там же. – 1904. – №12. – С.143–146; Список приданого, полученного дочерью иваницкого сотника Павла Миницкого при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // Там же. – 1901. – №6. – С.145–147.

відносин у Гетьманщині XVIII ст.¹⁶ Ідеться про таємний указ імператриці Анни Іоаннівни намісникові Малоросії князеві О. Шаховському від 31 січня 1734 р. Суть цього документа полягала у заохоченні шлюбів між українцями й росіянами, задля того, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та якнайшвидше асимілювалися з другими. Ця публікація – важливе джерело для розуміння процесу регламентації урядом Російської імперії шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині, що було одним із проявів державної політики.

На шпальтах «Киевской старины» публікувалися статті, в яких висвітлювалися питання порушення загальноприйнятих норм вінчання, що було частим явищем у Гетьманщині XVIII ст. у зв'язку з недосконалістю шлюбно-сімейного законодавства. Так, у публікації 1893 р. ішлося про незвичне вінчання, що відбулося 1766 р. в Києві між слугою Авраамом і солдатською дочкою Тетяною. Таїнство проходило не у церкві, а у простому будинку, і під час його здійснення священик Требухович використовував «вишневі гілки»¹⁷. Це могло свідчити про певні сліди дохристиянських звичаїв, з якими здавна боролися церковники.

Великий інтерес становлять матеріали «Киевской старины» бібліографічного та критичного характеру, у тому числі рецензії на праці, присвячені шлюбно-сімейним відносинам у Гетьманщині XVIII ст., зокрема стаття В. Данилова як аналіз студії І. Демченка (останній у містечку Монастирище Липовецького повіту Київської губернії зібрав і записав весільні пісні, мелодії, складові елементи відповідного обряду)¹⁸. Хоча ця публікація стосувалася здебільшого XIX ст., однак з огляду на традиційну консервативність шлюбно-сімейних відносин навряд чи вони зазнали суттєвих змін порівняно з попереднім століттям. У 1888 р. з'явилася рецензія Д. Багалія на присвячену розлученням працю О. Лебедева, котрий систематизував і згрупував зібраний в архівах Харківської й Курської духовних консисторій матеріал щодо причин припинення шлюбу, проілюструвавши виклад промовистими прикладами. Рецензент, високо оцінюючи працю, зауважував, що вона «становить собою декілька нових і цікавих фактів для характеристики розлучень у XVIII ст. в тій місцевості, яка з такого боку вивченню ще не піддавалася»¹⁹.

Певне значення для вивчення шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. мають матеріали етнографічного й фольклорного характеру, зокрема присвячені весільним пісням, у котрих містилася інформація про дійства, що передували весіллю, супроводжували його та зрештою символізували завершення цього обряду²⁰. У таких народних піснях відображено приготування українців до сватання, оглядин та аж до церковного вінчання. Ці публікації

¹⁶ *Вл. П-ко*. Указ императрицы Анны Ивановны правителью Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов // Там же. – 1905. – №10. – С.1.

¹⁷ *А.Л.* Оригинальное венчание // Там же. – 1893. – №12. – С.504.

¹⁸ *Данилов В.* Украинские весиля // Там же. – 1906. – №5/6. – С.3–5.

¹⁹ *Багалей Д.И.* [Рец.] А.Лебедев. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий, Москва, 1887 г., 30 с. // Там же. – 1888. – №4. – С.21.

²⁰ *Николайчик Ф.* Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // Там же. – 1883. – №2. – С.366–400; *В.М.* Свадебные песни в Лубенском уезде Полтавской губернии // Там же. – 1890. – №7. – С.129–152; №8. – С.153–184; №9. – С.185–200.

надають можливість відтворити хід весільної церемонії в українському селі XVIII ст.

Таким чином, питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині у XVIII ст. знайшло певне висвітлення на шпальтах часопису «Киевская старина», а деякі публікації не втратили своєї актуальності й для сучасного дослідника. Чи не найбільший внесок зробив історик та етнограф О.Левицький, довівши, що намагання російського уряду уніфікувати за допомогою церкви шлюбно-сімейні відносини українців закінчилися певним компромісом, адже ще довго у свідомості місцевого населення церковне вінчання не означало зачаткування нової родини, натомість виконання цілого ряду весільних обрядів в очах громади символізувало справжній початок подружнього життя. Матеріали історичного, джерелознавчого, етнографічного, фольклорного характеру, а також рецензії, що побачили світ у журналі «Киевская старина», дають сучасному дослідникові можливість проаналізувати процес укладання й розірвання шлюбів, становище української жінки та її роль у суспільстві. Майже у всіх публікаціях простежується думка, що впродовж XVIII ст., із посиленням централістичного тиску, регулювання підконтрольною світській владі церквою шлюбно-сімейних відносин невпинно наростало, що було одним із напрямів загальної державної політики, спрямованої на уніфікацію законодавства про шлюб і сім'ю.

The article deals with the consideration of marriage-family relations of orthodox population of Cossack Hetmanate in the 18-th century in the journal "Kievskaja Starina". The author emphasized that there were a lot of source-studying materials concerning this problem.

Keywords: "Kievskaja Starina", marriage and family relations, divorce, source, Cossack Hetmanate.

С.І.ВЛАСЕНКО *

КАРПАТСЬКИЙ РЕЙД СУМСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО З'ЄДНАННЯ ПІД КОМАНДУВАННЯМ С.А.КОВПАКА: ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ ЦДАГО УКРАЇНИ

Подається повний огляд документів про Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака, який відбувався впродовж червня – жовтня 1943 р. Матеріали зосереджено у фонді з'єднання, котрий зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Ключові слова: Сумське партизанське з'єднання, Карпатський рейд, ЦДАГО України, документ.

Основним джерелом вивчення історії німецько-радянської війни 1941–1945 рр. є документи, які зберігаються в державних архівних установах України. Однією з умов їх ефективного використання виступає наявність відповідного довідкового апарату (включає у себе путівники по архівних фондах, довідники, покажчики, огляди, картотеки, бази даних). Розуміючи його багатофункціональність, архіви велику увагу приділяють саме тематичним документальним розробкам. Як наслідок, актуальність тієї чи іншої теми дослідження стимулює створення довідкового апарату до певних комплексів архівних документів.

Історія війни й до сьогодні залишається однією з найбільш актуальних тем при вивченні періоду ХХ ст. Незважаючи на величезний науковий доробок, утілений в обширній історіографії, ґрунтовного студювання потребує низка проблем, які з різних причин не отримали належного висвітлення, мають неоднозначні оцінки, містять односторонні або упереджені висновки, а також певні невирішені питання. Серед них і тематика радянського партизанського руху на окупованій нацистами території України. І хоча вона була однією з найбільш запитаних в історіографії часів СРСР, її вивченням займаються також і сучасні вітчизняні дослідники, оскільки актуальність окремих питань дотепер очевидна. Зокрема, продовжують викликати інтерес проблеми кількісного складу учасників партизанської боротьби, втрати серед них, результати бойової та диверсійної діяльності, а також особливості побуту партизанів, взаємовідносини з командуванням, місцевим населенням тощо. У контексті цих питань доцільна підготовка тематичних міжфондових і пофондових оглядів архівних документів шляхом повного виявлення за визначеною темою, систематизації, аналізу й характеристики їхнього складу та змісту. Це сприятиме подальшому вивченню актуальних історичних тем.

Об'єктом нашого дослідження став Карпатський рейд, проведений Сумським партизанським з'єднанням під командуванням С.А.Ковпака по

* Власенко Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Київ)
E-mail: svlasenko@cdago.org.ua

території Житомирської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) та Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) областей у період із 12 червня по 1 жовтня 1943 р. Основна мета полягає в огляді й аналізі документів, що містять інформацію про цей похід, і які відклялися у фонді з'єднання, що зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ці документи було передано в на той час ще партійний архів Інституту історії партії при Центральному комітеті КП(б) У Комісією з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Академії наук УРСР у 1950 р. Зосереджені вони у фонді №63 «Перша Українська партизанська дивізія імені двічі Героя Радянського Союзу С.Ковпака (Сумське партизанське з'єднання), 1941–1945 рр.». Загалом 256 справ, і в понад 50-ти з них є документи щодо Карпатського рейду. Слід зазначити, що інформація про матеріали цього фонду наводиться в підготовлених співробітниками ЦДАГО України путівнику¹ та довіднику². Самі ж тексти документів або витяги з них опубліковано у збірниках документів³. Крім того, вони лягли в основу наукових статей та монографій⁴, які стосуються діяльності Сумського партизанського з'єднання загалом чи проведеного ним Карпатського рейду зокрема.

Документи, у котрих розкривається перебіг і результати походу в Карпати, у фонді Сумського партизанського з'єднання представлено наказами з основної діяльності та з особового складу по з'єднанню (військова частина №00117) й окремих загонів (Путівльський, Глухівський, Шалигінський, Кралецький); вхідними, вихідними радіо- та шифрограмами; листуванням з Українським штабом партизанського руху (УШПР) і партизанськими формуваннями про координацію проведення бойових, диверсійних операцій, забезпечення зброєю й боєприпасами, нагородження бійців; звітами командування з'єднання та звітами, рапортами, донесеннями окремих загонів про бойову, диверсійну, розвідувальну, політико-масову роботу під час рейду, про матеріально-технічне

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. – К., 2001. – С.179–180.

² Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упор. О.В.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький та ін. – К., 2001. – С.49–53.

³ Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / Упор. А.В.Кентій, В.С.Лозицький. – К., 2005. – 304 с.; *Кентій А.В.* Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання С.Ковпака у світлі архівних документів (за фондами ЦДАГО України) // Історичний журнал. – 2005. – №2. – С.87–95; Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений: 1941–1944 / Сост. О.В.Бажан, С.И.Власенко, А.В.Кентий, Л.В.Легасова, В.С.Лозицкий (рук.). – Москва, 2010. – С.78–130; *Руднев С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. – 2-ге вид. – К., 1949. – 76 с.

⁴ *Гогун А.* Сталинские командос: Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – Москва, 2012. – С.107–111; *Загорюлько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). – Москва, 1974. – С.338; *Кентій А.В.* Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака 1943 р. // Енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 2007. – С.122–124; *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005. – С.157–160; *Іх же.* Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні. – К., 2010. – С.22–25; *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С.98–99; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941–1944: В 2 кн. – Кн.2: Партизанская борьба. – К., 1985. – С.249–250 та ін.

забезпечення, відправку поранених у радянський тил; стройовими записками про бойовий та кількісний склад; списками особового складу з'єднання й окремих загонів; щоденниковими записами учасників рейду; листівками та іншими документами окупаційних органів влади, що потрапили до рук партизанів у ході рейду або ж безпосередньо стосувалися його.

Найбільш інформативними серед усього масиву документів з'єднання є накази з бойової діяльності та особового складу. Можна стверджувати, що накази по з'єднанню за період Карпатського рейду збереглися в повному обсязі – у фонді відклалося по декілька їх примірників (рукописні й машинописні, оригінали та засвідчені копії; спр.18–21, 23, 218). Вони охоплюють період із 12 червня по 24 вересня 1943 р. і стосуються фактично всіх аспектів діяльності. Накази підписано командиром з'єднання С.А.Ковпаком, комісаром С.В.Рудневим та начальником штабу Г.Я.Базимою; після 3 серпня – без підпису С.В.Руднева, а після 22 вересня – за окремою нумерацією та за підписами С.А.Ковпака й В.О.Войцеховича як начальника штабу.

Найповнішою збіркою наказів по з'єднанню стала справа №21, в якій зосереджено накази, починаючи від №362, датованого 12 червня 1943 р., і закінчуючи №413 від 21 серпня 1943 р. (арк.4–73). Це – машинописні примірники, зроблені вже після виходу партизанів із рейду та засвідчені підписами С.А.Ковпака й Г.Я.Базими. У справі ж №20 зібрано машинописні примірники наказів, створених безпосередньо у ході рейду (арк.89–198). Усі вони містять підписи командира з'єднання С.А.Ковпака, комісара С.В.Руднева (до 3 серпня, тобто до моменту його загибелі), начальників штабу Г.Я.Базими (до 22 вересня) та В.О.Войцеховича (після 22 вересня, виконував обов'язки замість пораненого Г.Я.Базими). Перші три накази датовано 12 червня 1943 р., останній – 24 вересня 1943 р. Усього у цій справі зібрано 45 наказів, починаючи з №363 і закінчуючи №404 та №2–4 (після призначення В.О.Войцеховича начштабу). Відсутні накази №362, 364–368, 405–406 віднаходимо у справі №21 (арк.4–4 зв., 6–12 зв., 65–66).

Крім машинописних примірників, у фонді зберігаються й рукописні наказів. Зокрема, у справі №18 зосереджено написані від руки накази №392 а та №399 а від 20 липня, №403 а від 3 серпня й №403 а від 5 серпня 1943 р. (арк.129–141 зв.). Усі документи засвідчено підписами С.А.Ковпака й Г.Я.Базими. Наприклад, у наказі №403 а від 5 серпня 1943 р. (арк.140–141 зв.) йдеться про прорив партизанів у районі м. Делятин Станіславської області, про створення ударних груп, їх склад і маршрут. У цьому ж наказі зазначено, що 4 серпня зник безвісти комісар з'єднання С.В.Руднев (арк.141 зв.).

У справі №19 міститься лише один наказ без номера (рукописний примірник), датований 24 липня 1943 р. (арк.49–50), другий машинописний примірник якого, засвідчений підписами С.А.Ковпака та Г.Я.Базими, зберігається у справі №21 (арк.55). У ньому йдеться про те, що 24 липня 8 партизанів угорської національності, які влилися до з'єднання ще 28 липня 1942 р. під час сутички з ворогом у с. Стара Гута Середино-Будського району Сумської області, вирушили додому, в Угорщину. У справі №23 також зберігаються рукописні

примірники наказів №407–408 від 23 вересня та №409 від 24 вересня 1943 р. (арк.1–4 зв.). Вони дублюються у справі №20 (арк.196–198 зв.). Наприклад, у наказі №407 від 23 вересня йдеться про призначення командування з'єднання у зв'язку з виходом з оточення – С.А.Ковпак, П.П.Вершигора, В.О.Войцехович (спр.23, арк.1–1 зв.; спр.20, арк.197). Крім того, інтерес викликає й наказ №410 від 2 жовтня 1943 р. (спр.20, арк.209; спр.23, арк.4 зв.; спр.218, арк.22), де йдеться про зосередження командування після виходу з рейду у збірному пункті на поліському хуторі Конотоп.

На окрему увагу заслуговують накази, які хронологічно хоча й виходять за межі Карпатського рейду, проте містять статистичні дані про його результати: втрати обох сторін, трофеї, а також прорахунки та проблеми, що виникали під час походу. Так, у наказі по з'єднанню від 20 жовтня 1943 р. (спр.218, арк.24–28), поряд із даними про результати бойової діяльності, міститься інформація про втрати особового складу чотирьох партизанських підрозділів з'єднання: 199 убитих, 84 поранених та евакуйованих, 24 зниклих безвісти (арк.27). Кількісні дані про особовий склад окремих партизанських формувань містяться також і в наказах начальника штабу В.О.Войцеховича командирам 2-го та 4-го батальйонів (Глухівський і Кралевецький загони відповідно; спр.28, арк.44, 74). Крім того, у справі №28 зберігаються окремі накази командирам партизанських підрозділів щодо конкретних бойових операцій, перепідпорядкування бійців, характеристики на них, поповнення загонів, надання даних про бойовий і чисельний склад тощо (спр.28, арк.29–33, 41, 64).

Як бачимо, у фонді зберігся повний комплекс наказів по з'єднанню з бойової діяльності й особового складу за період Карпатського рейду. У них міститься детальна інформація про хід походу: напрямок руху, місця дислокації, завдання, результати бойових, диверсійних, розвідувальних дій, завдані німцям збитки та здобуті трофеї, втрати партизанів, поповнення загонів тощо. Значну увагу в наказах приділено дисципліні серед бійців, їхній поведінці, конспіративним діям, а також взаємовідносинам з українськими націоналістами та місцевим населенням. Слід зазначити, що при дослідженні цих документів необхідно брати до уваги й зіставляти всі наявні примірники, що дозволить достовірно відтворити хід рейду, його результати.

Крім того, у фонді зберігаються накази по Кралевецькому партизанському загону «Помста стахановців» (4-й батальйон) під командуванням В.М.Кудрявського за період із 12 червня по 4 вересня 1943 р. – №147–179 (спр.246, арк.30–46 зв.). У них йдеться про бойові завдання та участь в операціях, організацію й несення служби, порушення дисципліни, положення про дисциплінарні стягнення, зарахування та виключення зі списків загону, призначення на посади тощо. Наприклад, прориву в районі м. Делятин, перебігу подій під час виходу загону з Карпат стосуються накази №177 від 5 серпня, №178 від 6 серпня та №179 від 4 вересня 1943 р. (арк.44 зв. – 46 зв.).

До речі, слід відзначити, що в документах штабу Кралевецького партизанського загону збереглися оригінали протоколів двох засідань загальних партзборів, що проводилися в період рейду, 3 липня та 6 вересня 1943 р. (спр.249, арк.20–22 зв.). Інтерес викликає також і протокол засідання від 22 жовтня,

де наголошувалося, що «не дивлячись на труднощі маршу в Прикарпатську Україну, парторганізація, виправляючи окремі недоліки в процесі маршу, виконала повністю покладені [на неї] завдання» (арк.22 зв.).

Інформаційним доповненням до наказів по з'єднанню служать радіограми. Це – особливий вид документів, які містять оперативні дані про хід рейду, бойову, диверсійну, розвідувальну діяльність партизанів, їх матеріально-технічне забезпечення тощо. Аналіз вхідних і вихідних радіограм за період походу, здебільшого з УШПР та ЦК КП(б)У, показав, що у фонді з'єднання вони відклалися в невеликій кількості: вхідних – близько 20 (спр.31, арк.5–9, 12, 14; спр.34, арк.96–106), вихідних – 27 (спр.36, арк.8–11, 47–49; спр.38, арк.174, 177–194). Повний обсяг листування командування з'єднання з керівництвом партизанським рухом зберігається у фонді УШПР (ф.62, оп.1).

Вхідні радіограми стосуються таких питань: направлення в УШПР даних про бойовий і чисельний склад з'єднання й окремих загонів (спр.34, арк.96, 99, 103–104, 106); дислокація та пересування ворога (спр.31, арк.7, 14; спр.34, арк.105); матеріально-технічне постачання (спр.31, арк.8; спр.34, арк.98); кадрові питання; нагородження партизанів (спр.31, арк.10, 12). Вони охоплюють період із початку липня по 30 вересня 1943 р. На особливу увагу заслуговує лист члена військради Південного фронту М.С.Хрущова, адресований С.А.Ковпакові, С.В.Рудневу та всім партизанським загонам, який було надіслано заступником начальника УШПР В.Ф.Соколовим у вигляді радіограми 11 червня 1943 р. У ньому визначаються принципи взаємовідносин партизанів з українськими націоналістами. Зокрема, наказувалося не вступати в контакт і не виступати збройно проти «українських націоналістичних “партизанських” загонів» (спр.7, арк.2). Слід зазначити, що даний документ було створено ще в березні 1943 р. У справі №7 фонду з'єднання відклалося три його примірники: два рукописних – чорновий варіант із правками та скороченнями М.С.Хрущова від 22 березня (арк.3–7) та чистовий правлений від 23 березня 1943 р. і підписаний М.С.Хрущовим (арк.8–10); машинописний завірено В.Ф.Соколовим і датовано 11 червня 1943 р. (арк.2)⁵.

Вихідні радіограми охоплюють період від 10 липня по 30 вересня 1943 р. і стосуються здебільшого подій, пов'язаних із виходом з'єднання з рейду після прориву в районі м. Делятин на початку серпня. Тут міститься інформація про ситуацію з боєприпасами, озброєнням та харчуванням, про моральний стан бійців (спр.38, арк.177, 185, 192); результати бойової діяльності з'єднання (арк.178, 182 зв.); розвіддані (арк.18, 186–188, 190) тощо. На особливу увагу заслуговують радіограми С.А.Ковпака на ім'я М.С.Хрущова та Т.А.Строкача від 27 вересня 1943 р. з повідомленням про вихід з'єднання з Карпат (спр.36,

⁵ Поява цього документа не була випадковою. У фонді УШПР зберігаються радіограми щодо взаємовідносин радянських партизанів з українськими націоналістами. Наприклад, ще 11 грудня 1942 р. голова РНК УРСР Л.Корнієць та начальник УШПР Т.Строкач зверталися з цим питанням до командирів партизанських з'єднань – О.Сабурова, С.Маликова, С.Ковпака: «Повідомте вашу думку про методи боротьби й розкладу націоналістичних загонів та залучення їх до боротьби проти німців» (ф.62, оп.1, спр.1266, арк.89). Навесні 1943 р. кількість повідомлень про сутички радянських партизанів із націоналістами збільшилася. А лист М.Хрущова від 23 березня 1943 р. можна вважати офіційним розпорядженням щодо поведінки стосовно українських націоналістичних сил.

арк.48–49), а також на ім'я Й.В.Сталіна від 8 жовтня 1943 р., в якій подається детальний рапорт про результати рейду (спр.36, арк.8–11). Знаходимо в радіограмах і звідомлення про загибель комісара з'єднання С.В.Руднева. Так, 15 серпня С.А.Ковпак інформував УШПР: «Комісар частини Руднев невідомо де, немає зв'язку, прийняв заходи [з] відновлення зв'язку» (арк.179 зв. – 180). А в радіограмі М.С.Хрущову та Т.А.Строкачу від 27 серпня він уже повідомляв про обставини загибелі свого комісара (спр.36, арк.47).

Дещо інший характер має листування Сумського партизанського з'єднання з УШПР у формі доповідних записок, повідомлень, листів. Вони датуються липнем 1943 р. і містять узагальнену інформацію про бойовий та кількісний склад з'єднання, а також про результати рейду, ворожі сили, націоналістичні формування тощо (спр.43, арк.74–79). Відклався у фондів з'єднання й лист комісара Лельчицької партизанської бригади, секретаря підпільного Лельчицького райкому Поліської області Р.Л.Ліна у штаб Сумського партизанського з'єднання від 6 липня 1943 р. У ньому повідомляється, що «як подяку за розгром німецьких фашистів у містечку Лельчиці та в районі» населення відслужило молебень «за успіхи партизанів з'єднання» (спр.45, арк.39–39 зв.).

Загальна ж інформація про Карпатський рейд, зібрана й проаналізована здебільшого вже після його завершення, міститься у звітах штабу з'єднання в УШПР та ЦК КП(б)У, а також у рапортах, донесеннях і звітах окремих партизанських підрозділів до командування з'єднання. Так, у «Звіті командування з'єднання про бойову діяльність та партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період із 6 вересня 1941 р. по 1 січня 1944 р.» йдеться і про рейд у Карпати (спр.1, арк.41–51, 89–89 зв.): підготовка, забезпечення боєприпасами, вибухівкою, медикаментами; обставини походу, проблеми з харчуванням та боєприпасами; взаємовідносини партизанів з українськими націоналістами, ставлення до них місцевого населення; вихід із Карпат, зміни в кількісному складі тощо. Крім того, є статистичні дані про чисельність усіх чотирьох батальйонів (загонів), які брали участь у рейді, на час його завершення – станом на 1 жовтня 1943 р. (арк.89–89 зв.).

Основним документом щодо результатів Карпатського рейду стала підписана С.А.Ковпаком «Звітна доповідь про бойову діяльність з'єднання партизанських загонів Сумської області за період з 12 червня по 1 жовтня 1943 р. (Рейд на Карпати)», підготовлена відразу ж після завершення походу (спр.4, арк.92–101). Тут міститься інформація про людські й матеріальні втрати ворога, здобуті трофеї; про складні умови перебування партизанів у Карпатах, своєчасне неврахування особливостей гористої місцевості; про настрої й ставлення місцевого населення, взаємовідносини з українськими націоналістами тощо. Як приклад, наведемо деякі підсумкові статистичні дані щодо бойової діяльності: вбито 3360 ворожих солдатів та офіцерів, полонено 96 чол., пущено під укіс 19 залізничних ешелонів, знищено 40 нафтових веж, 13 нафтосховищ, 3 нафтопереробних заводи, підірвано 333 автомобіля, 1 бронемашину й 4 танки, зруйновано 14 залізничних і 33 мости на шосейних дорогах (арк.96–97). Стосовно проблем, з якими зіштовхнулися партизани практично відразу після виходу в

район Карпат, зазначається: «[...] у дводенних боях командуванню стало зрозуміло, що для маневру в горах важка зброя наша та обоз не пристосовані» (арк.93). Згадується й про картографічну незабезпеченість: «У практиці війни не слід нехтувати дрібницями. Така “дрібниця”, як топографічні карти, які ніяк не спромігся постачити загонам Український штаб партизанського руху, зриває великі справи. Обіцяли перед[ати], а в рейд пішли без карт», – ідеться у висновках до звіту (арк.101). Також детально описується прорив у районі м. Делятин, результати раптового бою та вихід партизанів із Карпат окремими групами. Становить інтерес спостереження командування з'єднання щодо ставлення місцевого населення. Так, у звіті відзначається про відмінності в настроях мешканців гірських і рівнинних районів. Якщо другі ставилися до радянських партизанів «із більшим співчуттям», то в горах, особливо на прикордонні з Угорщиною, настрої гуцулів часто був «майже ворожим» (арк.95). Підсумовуючи результати рейду сумських партизанів у Карпати, наголошувалося: «1) У зв'язку з тим, що іншими з'єднаннями не був виконаний наказ УШПР з виходу на південь – наша частина опинилася одна й вела нерівну боротьбу з противником. Це дало противнику можливість всі сили кинути лише на нас. 2) Противнику вдалось завдати нам серйозних втрат, проте основні сили він не розбив і бойового духу не зламав. 3) В усій Галичині підготовлено ґрунт для розвитку партизанського руху, а якби в Галичину пішло ще 2–3 з'єднання партизанів, то партизанський рух міцно охопив би всю Галичину. 4) Українські партизани довели, що вони можуть виконувати самостійно стратегічні завдання» (арк.100–101).

Важливим доповненням до звіту може слугувати хроніка бойових дій Сумського партизанського з'єднання, яка охоплює період Карпатського рейду. У ній містяться відомості про рух партизанів із 12 червня по 5 серпня 1943 р., і далі – про вихід із Карпат окремих шести груп (усього було сім) та їх збір на хуторі Конотоп Житомирської області, починаючи з 6 серпня й закінчуючи 4 жовтня. Так, група на чолі з С.А.Ковпаком здійснювала вихід 6 серпня – 30 вересня; очолювана М.І.Павловським – із 6–7 серпня по 22–25 серпня; Ф.Д.Матющенком – із 6 серпня по 30 вересня; П.П.Вершигорою – з 7 серпня по 12 вересня; Г.Я.Базимою – з 12 серпня по 4 жовтня; В.М.Кудрявським і П.О.Брайком – із 17 серпня по 24 вересня (спр.81, арк.5–14).

Також значну цінність при дослідженні подій Карпатського рейду мають карти та схеми, оскільки вони містять умовні позначення, нанесені як під час походу, так і після його завершення. Зокрема, у фонді з'єднання відклаталася мапа рейду в Карпати (спр.156, арк.8), а також схеми окремих бойових операцій: прориву кільця оточення північніше с. Рапштівці (12 липня 1943 р.); бою за міст через р. Дністер і форсування р. Ломниця (15–16 липня); бою в Карпатах (19 липня – 5 серпня); бою за м. Делятин (прорив блокади в ніч із 3 на 4 серпня); оточення та зачищення Чорного лісу при виході з Карпат окремих груп з'єднання (24–25 серпня); виходу з оточення (спр.156, арк.1–8; спр.82, арк.79–86).

Згадується про Карпатський рейд також і в рапортах С.А.Ковпака на ім'я Й.В.Сталіна (спр.42, арк.1–8) та М.С.Хрущова (спр.42, арк.12–22). Приміром,

для можливості порівняння статистичних даних щодо його результатів, поданих у звіті про похід, наводимо окремі цифри з рапорту Й.В.Сталіну: вбито 4708 німців, пущено під укіс 29 ворожих ешелонів, розбито 43 паровози та 468 вагонів, знищено 41 нафтову вежу, 17 нафтосховищ, 2 нафтопереробних заводи та понад 50 тис. т нафтопродуктів, підірвано 468 автомобілів, 10 бронемашин і танків, зруйновано 14 залізничних і 38 мостів на шосейних дорогах (арк.6).

Не менш важливим джерелом слугують також звіти, рапорти, донесення, бойові записки командування окремих партизанських загонів у штаб з'єднання з узагальненими даними про бойову діяльність у період рейду, особовий склад загонів і зміни в ньому: Путивльського (1-й батальйон) – спр.47, арк.25–26 зв.; Глухівського (2-й батальйон) – спр.47, арк.14–15; спр.49, арк.19–20, 21–25; Шалигінського (3-й батальйон) – спр.49, арк.77–79 зв. Наприклад, у рапорті командира Глухівського партизанського загону П.Л.Кульбаки та начальника штабу І.Є.Лисиці на ім'я С.А.Ковпака про бойову діяльність у період із 12 червня по 1 жовтня 1943 р., датованому 10 жовтня, містяться дані про кількість бійців підрозділу напередодні виходу в рейд та на час його завершення: на 12 червня 1943 р. у загоні нараховувалося 272 чол. (102 українця, 53 росіянина, 79 білорусів, 38 представників інших національностей; 16 жінок), а на 1 жовтня – 182 чол. (за нашими підрахунками – 178) (67 українців, 42 росіянина, 53 білоруса, 16 інших національностей; 7 жінок) (спр.47, арк.14). Щоправда, у звіті про бойову діяльність загону за той самий період, датованому 2 листопада 1943 р., подаються дещо інші, уточнені, дані про кількісні втрати партизанів – 120 чол. (35 убитих, 21 поранений (евакуйовані в тил на лікування), 64 зниклих безвісти) (спр.49, арк.25).

Відклялися у фонді з'єднання й численні рапорти, зведення, донесення командирів батальйонів, рот, груп, окремих партизанів про бойові, диверсійні та розвідувальні операції, матеріально-технічне забезпечення, відкомандирування чи переведення бійців, випадки порушення дисципліни (спр.48, арк.15–18, 21, 31, 38–39, 45–48, 53–54, 74; спр.64, арк.25–31; спр.76, арк.96–117; спр.77, арк.1–32; спр.90, арк.134–135; спр.92, арк.79–84; спр.94, арк.99–105; спр.98, арк.81–82 зв.; спр.247, арк.17–18).

Надзвичайно цінне джерело для вивчення чисельного й бойового складу Сумського партизанського з'єднання – зведені дані, таблиці, стройові записки як по формуванню загалом, так і по батальйонах, ротах, групах (спр.102, арк.17–23, 45–51, 63, 67, 71–76, 81–83, 88, 93, 108–110; спр.103, арк.12, 21, 83–86). Тут міститься детальна інформація про кількість партизанів у різні періоди рейду (в тому числі за національністю, партійністю, статтю); про озброєння, наявність боєприпасів, інше матеріальне забезпечення; про людські та матеріальні втрати під час походу тощо.

Інформацію про учасників Карпатського рейду можна віднайти в переліках особового складу по з'єднанню й окремо по загонах. Так, у справі №114 зберігається список на 1447 партизанів, датований 1943 р. і підписаний С.А.Ковпаком та Г.Я.Базимою. Такий самий список на 1446 осіб містить справа №186 а. Наприкінці його червоним олівцем зроблено запис про

загибель у Карпатах 67 бійців Путивльського загону. Слід зазначити, що цей документ потрапив до архіву лише в 1984 р. від безпосереднього учасника Карпатського рейду, начальника штабу окремого кінного дивізіону Сумського партизанського з'єднання й діловода С.П.Тутученка, який вів його особисто, у тому числі й під час походу. Справа №116 безпосередньо стосується учасників Карпатського рейду та містить списки бійців і командирів окремих батальйонів, підрозділів (арк.1–28). Крім того, у фонді зберігаються списки, сформовані як до виходу Сумського партизанського з'єднання в похід, так і після його завершення, аналіз яких дозволяє отримати детальну біографічну інформацію та зробити ґрунтовні висновки про учасників Карпатського рейду (спр.117–118, 121, 186, 228). Списки зазвичай містять повні анкетні дані партизанів: прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження, національність, партійність, освіта (загальна, військова), служба в армії, звання, місце роботи, займана посада до вступу в партизанський загін, дата вступу, звідки прибув, посада у загоні, переміщення по службі, нагороди, склад сім'ї та її місце проживання тощо.

Додаткове джерело для вивчення подій Карпатського рейду – щоденникові записи його учасників. Так, у фонді зберігаються нотатки комісара з'єднання С.В.Руднева (спр.85 – рукописний, спр.84 – машинописний примірники) та командира Шалигінського партизанського загону Ф.Д.Матющенка (спр.86). Слід зазначити, що щоденник С.В.Руднева вперше було опубліковано ще в 1949 р., пізніше він передруковувався ще декілька разів, щоправда з вилученням певних фрагментів тексту⁶. У 2005 р. його частина ввійшла до збірника документів про Карпатський рейд⁷. 2010 р. з ініціативи ЦДАГО України вперше без скорочень побачили світ щоденники провідних партизанських командирів, у тому числі й повний текст записів С.В.Руднева⁸. Витяг зі щоденника Ф.Д.Матющенка вперше було опубліковано 2005 р.⁹

Свій щоденник С.В.Руднев вів власноруч, записи робив олівцем у шкільному зошиті в період із 7 травня по 25 липня 1943 р. Історики-архівісти припускають, що це лише частина щоденникових записів комісара Сумського партизанського з'єднання. Вони були знайдені під час виходу партизанів з оточення в Карпатах мінером-підривноком П.М.Вороньком і передані на зберігання в партійний архів Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. Про це свідчить його записка, додана до рукопису (спр.85, арк.56).

Щоденник командира Шалигінського партизанського з'єднання Ф.Д.Матющенка охоплює період із 1 червня по 28 липня 1943 р. Це машинописний текст у двох примірниках (спр.86, арк.1–26, 28–53), в якому детально описується діяльність з'єднання у ході Карпатського рейду, зокрема підготовка до виходу в похід, у тому числі стан очолюваного автором загону; рух

⁶ Руднев С.В. Щоденник про Карпатський рейд. – 2-ге вид. – К., 1949. – 76 с.; *Його ж.* Щоденник про Карпатський рейд. – 3-тє вид. – Станіслав, 1960. – 84 с.; *Його ж.* Легендарний рейд (Дневник о Карпатском рейде. Письма). – Ужгород, 1967. – 200 с.

⁷ Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання... – С.188–213.

⁸ Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений: 1941–1944. – С.78–130.

⁹ Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання... – С.214–223.

партизанів, бойові дії та їх результати; взаємовідносини з українськими націоналістами, настрої місцевого населення.

На окрему увагу заслуговують трофейні матеріали – оригінали листівок із наказами, розпорядженнями, зверненнями окупаційних органів влади (спр.161, арк.62, 64–65, 67, 73–75, 80–85), де міститься інформація про сумських партизанів (у документах уживається термін «бандити»), а також заклики до населення щодо боротьби з ними та до бійців-ковпаківців – із заохоченням до дезертирства. Зокрема, наказ сільськогосподарського коменданта, старости району, жандармерії старостам Волочиського району Кам'янець-Подільської області стосувався мобілізації до жандармерії людей, коней, возів, упряжі та зобов'язував усіх повідомляти про наявність партизанів (арк.62). У зверненнях до українського населення за підписом СС-поліцайфюрера дистрикту Галичина містився заклик допомогти «спільно знищити останки цієї банди та її провідника» (йдеться про сумських партизанів і С.А.Ковпака). Давалися вказівки: «Слідкуйте за цією бандою, за її появою та просуванням та оголошуйте негайно в найближчій поліцейській станиці. Цим допоможете ви повернути знову лад і спокій у ваших селах». На завершення «за голову провідника цієї банди на прізвище Колпак» пропонувалася винагорода (100 тис. злотих) і містився детальний опис зовнішності С.А.Ковпака (арк.65, 80). У кількох своїх зверненнях до особового складу партизанського з'єднання керівник поліції дистрикту Галичина закликав покидати загони та приєднуватися до німецьких збройних сил (арк.67, 73–75, 81).

Становлять інтерес повідомлення про «знищення Сумського партизанського з'єднання», датовані 17, 18 і 22 серпня 1943 р. Так, 17 серпня населення інформували: «У Східній Галичині розбито банду, якою керував шеф бандитів Колпак. Малі рештки банди, що втекли на Південне Поділля, стоять там тепер перед загиблю. Сам шеф бандитів Колпак не приймав участі в боях. На його місці згинув з бандою його заступник Руднев». Далі вказувалися кількісні втрати партизанів і стверджувалося, що з'єднання повністю знищене (спр.161, арк.83–84 зв.).

У справі №160 зберігаються машинописні копії документів української націоналістичної розвідки. Їх у роки війни зробив уже згаданий вище С.П.Тутученко та передав до архіву в 1976 р. Хронологічно вони охоплюють період від 14 липня по 9 серпня 1943 р. і є щоденними розвідувальними зведеннями про дії сумських партизанів (арк.1–15).

Як бачимо, у фонді ЦДАГО України зберігаються документи Сумського партизанського з'єднання – здебільшого оригінали або засвідчені копії, рукописні й машинописні примірники, написані в основному російською мовою та завірені підписами відповідальних осіб. Також у фонді відклася незначна частина матеріалів, які надсилалися в розпорядження керівництва з'єднання до відома й виконання. Так, крім уже описаних вхідних радіограм та інформаційних повідомлень УШПР, на увагу заслуговує витяг з оперативного плану дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. (спр.7, арк.35–38), де знаходимо інформацію про завдання, які покладалися на Сумське

партизанське з'єднання та про його чисельність (зокрема, зазначалося про близько 2 тис. бійців).

Таким чином, ґрунтовне вивчення документів про Карпатський рейд, зосереджених у фонді Сумського партизанського з'єднання, що зберігається у ЦДАГО України, дозволяє зробити висновки про їх видову та інформаційну повноту й різноплановість. Завдяки розумінню партизанським командуванням важливості ведення та забезпечення збереженості поточного діловодства у штабах з'єднання і його окремих підрозділів, сьогодні наукова спільнота має багату джерельну базу з історії Карпатського рейду. У повному обсязі у фонді відкриті накази з основної діяльності й особового складу по з'єднанню, а також частково – по окремих загонах; частина вхідних і вихідних радіограм; звіти, рапорти, донесення та інші документи про бойову, диверсійну, розвідувальну, політико-масову діяльність з'єднання й окремих партизанських загонів. Водночас значна частина матеріалів, які є невід'ємним джерелом дослідження рейду в Карпати, зберігаються в інших фондах ЦДАГО України: радіограми та листування – у фондах Українського штабу партизанського руху (ф.62, оп.1) та Центрального комітету КП(б)У (ф.1, оп.22); стенограми бесід із безпосередніми учасниками рейду – у фонді Комісії з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (ф.166, оп.3); власноручні записи командира Сумського партизанського з'єднання С.А.Ковпака – у його особовому фонді (ф.241). Загалом же фонд Сумського партизанського з'єднання – один із найповніших серед інших, а зосереджені в ньому документи є важливим історичним джерелом.

The author in this article gives the full documents review about Carpathian raid of Sumy partisan unit under the command of S.A.Kovpak during June – October, 1943. These materials are concentrate in the combination fund at the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine.

Keywords: *Sumy partisan unit, Carpathian raid, Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, document.*

Г.В.ПАПАКІН *

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА РАДЯНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ: СХЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ, ЗМІСТОВА СТОРОНА

Здійснено аналіз видового складу документів партійно-радянського походження, які розкривають перебіг та особливості боротьби правлячого у СРСР режиму з організованими формами українського національно-визвольного руху 1939–1956 рр., насамперед з УПА та підпіллям ОУН. На підставі документальних свідчень робиться висновок про непримиренний характер, переважно репресивний зміст цієї боротьби, подано типологію відповідних джерел.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, ОУН, УПА, репресивно-каральна політика, ЦК ВКП(б).

Надзвичайно важлива категорія джерел з історії українського національно-визвольного руху 1939–1956 рр. – це матеріали, створені/зібрані ідеологічними та політичними супротивниками українських націоналістів, що її можна умовно назвати «ОУН та УПА очима ворогів». Принцип об'єктивності дослідження джерельної бази повстанського руху періоду Другої світової війни й перших повоєнних років вимагає не відкидати, а навпаки – усебічно вивчати цей комплекс документальних пам'яток, відділяючи «зерно від половини»; відомості про реальні події та об'єктивну аналітику – від ідеологічно-агітаційної оболонки, в якій вони представлені, а документи, що відображають реальні події – від фальшованих. Окрім того, слід зважати, що серед власних джерел супротивників українського національно-визвольного руху наявний значний сегмент «трофейної» та «відзеркаленої» інформації, створеної самими повстанцями.

Якщо порівняти обсяги документальних комплексів, створених органами та інституціями національно-визвольного руху, і ворожої йому провенієнції, то очевидною стане кількісна їх несумірність. Документальні джерела, спродуковані супротивниками повстанців, особливо ж радянською стороною, на кілька порядків перевищують власну документальну спадщину українських націоналістів. Причини цього зрозумілі – боротьба з Українською повстанською армією документувалася буквально за окремими кроками, днями й годинами державними та військовими інституціями з давніми традиціями документотворення, міцними структурами для зберігання власної документації. Натомість повстанські органи й установи народжували свої документи у процесі протистояння, в умовах нелегального існування, будучи позбавленими можливостей упорядковувати й нормально зберігати створені архіви, котрі в більшості випадків потрапляли до рук ворога. Фактично тут маємо справу лише із залишками документальної спадщини, до того ж архівованими переважно ворожими руками, тоді як супротивники українського національно-визвольного руху володіли повноцінною комплексною базою даних, хоча й, через різні причини,

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, виконувач обов'язків директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України
E-mail: hrapakin@gmail.com

не на сто відсотків повною. Ще одна її засаднича особливість – незадовільний стан виявлення та дослідження. Джерелом переважної більшості сучасного історичного нарративу, присвяченого Організації українських націоналістів та УПА, виступають саме їхні документи, натомість пам'ятки протилежної сторони нинішні історики залучають не з таким бажанням і, найголовніше, не в повному обсязі. Це насамперед стосується матеріалів, породжених діяльністю військових, репресивно-каральних, адміністративних, партійних інституцій нацистської Німеччини та її сателітів, що брали активну участь у воєнних діях та окупації території України (Румунія, Угорщина, Словаччина). Комплексне дослідження історичних джерел цієї провенієнції фактично тільки розпочалося. Тому нині про їх інформативний потенціал доводиться говорити здебільшого у здогадній формі – що вони мають містити, а не те, які теми та проблеми насправді вже розкрили. Утім, слід констатувати, що й радянський комплекс джерел про боротьбу з ОУН та УПА досі навіть повністю не окреслено, уже не кажучи про його стовідсоткове оприлюднення.

Перше місце серед цієї джерельної бази за своїм обсягом, інформативним значенням посідають документи радянської провенієнції. Це пояснюється насамперед засадничим антикомуністичним налаштуванням українського національно-визвольного руху і таким самим спрямуванням його збройної складової – від зародження до повного загасання проявів воєнної активності на українських теренах. Тобто, починаючи з 1939 р. й закінчуючи останньою хвилиною національного спротиву, радянський режим визнавався постійним і головним супротивником у визвольній боротьбі.

Але так само й радянська сторона (московський центр та його республіканські органи) вважала національний рух своїм основним супротивником у тих місцевостях України, де відновлювалася її влада. На окупованій нацистами території для радянських партизанів і диверсійних загонів НКВС українські націоналісти також виступали одним із головних об'єктів збройної боротьби, часто нарівні з німцями, а подеколи й маючи пріоритет перед останніми. Із весни 1943 р. таке ставлення до українського національно-визвольного руху було офіційно закріплене запровадженням абсурдного політико-ідеологічного тавра – «українсько-німецькі націоналісти». Тим самим обидва вороги радянського режиму зливалися в одну групу. Від літа – осені 1944 р. чи не основна увага партійних, державних та армійських органів у західних областях УРСР зосереджувалася на політичних, ідеологічних, економічних, військових заходах із ліквідації націоналістичного руху. Буквально кожне питання – від «підйому сільського господарства» до відновлення роботи кінотеатрів, від виборів до призовної кампанії – розглядалося крізь призму боротьби з «бандерівцями».

За місцем свого створення та сучасного перебування такі джерела можна розподілити на три великих блоки. До першого належать спродуковані союзним центром, які відбивали ідеологію, політику, заходи центральної влади, спрямовані проти українського національно-визвольного руху середини ХХ ст. Вони зберігаються переважно в Москві, у колишніх центральних архівних установах СРСР, а нині – російських федеральних та історичних архівах

спецслужб і силових структур цієї країни. До другого блоку відносимо ті, що стали результатом діяльності в Україні компартійно-радянських органів (республіканських та місцевих) і відбивають їхню боротьбу з українськими підпільниками й повстанцями. Нині здебільшого вони зберігаються за місцями створення у центральних, галузевих (Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, МВС) та держархівних областей в основному західного регіону України, хоча останнім часом їх виявлено також у держархівних Дніпропетровської, Сумської, Чернігівської, Одеської областей. Нарешті, третій блок складають документи, створені на території УРСР партійно-радянськими установами й органами, що діяли тут, але за різних обставин згодом вони були вивезені до колишнього союзного центру (наприклад, архіви найвищого керівника республіки в 1939–1947 рр. М.Хрущова, його попередника та наступника Л.Кагановича, матеріали управління внутрішніх військ НКВС–МВС СРСР по Україні та Молдавії тощо). Така класифікація за регіональними блоками зручна, але її не завжди можливо дотримуватися, оскільки вона порушує інші класифікації – за авторською ознакою й тематично-видову. Лише у сукупності вони створюють мережеву систему пошуку потрібних історичних джерел, уможливають розкриття їх змісту.

Своею чергою, за авторською ознакою документи можна розділити на такі види: 1) партійно-радянські (створені у процесі діяльності центрального, республіканських, місцевих партійних комітетів, центральних, республіканських та місцевих органів влади, присвячені боротьбі з українськими націоналістами); 2) документи репресивно-каральних органів, основним завданням яких були ліквідація збройного опору, самої бази повстанського руху та фізичне знищення його учасників (республіканські органи НКДБ–МДБ, НКВС–МВС, прокуратури та суду); 3) документи партизанської провенієнції, в яких можна знайти інформацію про збройний український рух, відомості щодо бойових зіткнень радянських партизанів із відділами УПА; 4) військові (документація штабів, з'єднань, частин, підрозділів Червоної армії, військ НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, внутрішніх і прикордонних, військових прокуратури й судових органів).

Нарешті, третій рівень класифікації – тематично-видовий: від ідеологічних, директивних, організаційно-розпорядчих, інформаційно-довідкових, планових і звітних документів до листування, щоденників та інших джерел особового походження.

Усі джерела радянської провенієнції, пов'язані з боротьбою проти українського національно-визвольного руху, як окрему категорію можна поділити на такі класифікаційні групи¹:

Вид 1. Джерела партійно-радянської провенієнції

Група 1. Ідеологічні документи

Підгрупа 1.1. Матеріали партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК ВКП(б) – КПРС

Підгрупа 1.2. Твори керівників комуністичної партії й ідеологів

¹ Див. також: Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.154–171.

- Група 2. Директивно-нормативні документи ВКП(б) – КПРС, Верховної Ради та уряду СРСР, вищих надзвичайних органів управління воєнного часу (ДКО СРСР)
- Група 3. Організаційно-розпорядчі документи
 - Підгрупа 3.1. Організаційно-розпорядчі документи ВКП(б) – КПРС та союзного уряду
 - Підгрупа 3.2. Організаційно-розпорядчі документи КП(б)У–КПУ, уряду УРСР
- Група 4. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи КП(б)У–КПУ, уряду УРСР
- Група 5. Агітаційно-пропагандистські, публіцистичні матеріали
- Група 6. Офіційне листування
- Група 7. Документи історико-меморіального змісту
 - Підгрупа 7.1. Службові посібники та збірники МДБ–КДБ щодо боротьби з національно-визвольним рухом
 - Підгрупа 7.2. Офіційні історії військових частин і з'єднань Червоної армії, партизанських загонів, підпільних груп
 - Підгрупа 7.3. Акти Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників (НДК СРСР)
- Вид 2. Документи репресивно-каральних органів СРСР
 - Група 1. Директивно-нормативні документи союзних наркоматів – міністерств внутрішніх справ та держбезпеки
 - Група 2. Організаційно-розпорядчі документи
 - Підгрупа 2.1. Організаційно-розпорядчі документи союзних наркоматів – міністерств внутрішніх справ і держбезпеки, прокуратури СРСР
 - Підгрупа 2.2. Організаційно-розпорядчі документи республіканських наркоматів – міністерств внутрішніх справ та держбезпеки, прокуратури УРСР
 - Підгрупа 2.3. Організаційно-розпорядчі документи внутрішніх і прикордонних військ СРСР
 - Група 3. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи
 - Підгрупа 3.1. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи союзних наркоматів – міністерств внутрішніх справ та держбезпеки
 - Підгрупа 3.2. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи республіканських наркоматів – міністерств внутрішніх справ і держбезпеки
 - Підгрупа 3.3. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи внутрішніх та прикордонних військ СРСР
 - Група 4. Офіційне листування
 - Група 5. Матеріали агентурної, розвідувальної, судово-слідчої діяльності
 - Підгрупа 5.1. Матеріали оперативної розробки інституцій та окремих діячів національно-визвольного руху (агентурні справи)
 - Підгрупа 5.2. Справи-формуляри, наглядові, літерні справи
 - Підгрупа 5.3. Матеріали архівно-слідчих справ учасників національно-визвольного руху
 - Підгрупа 5.4. Матеріали слідства (звинувачувальні вироки), судових процесів, судові вироки учасникам національно-визвольного руху
 - Підгрупа 5.5. Матеріали особових справ агентів, засланих до інституцій національно-визвольного руху

Вид 3. Документи партизанської провенієнції (1942–1945 рр.)

Група 1. Організаційно-розпорядчі документи

Підгрупа 1.1. Організаційно-розпорядчі документи Центрального штабу партизанського руху (1942–1944 рр.)

Підгрупа 1.2. Організаційно-розпорядчі документи Українського штабу партизанського руху (1942–1945 рр.)

Підгрупа 1.3. Організаційно-розпорядчі документи окремих партизанських з'єднань і загонів

Група 2. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи органів керівництва партизанським рухом та партизанських з'єднань, загонів

Вид 4. Документи військової провенієнції

Група 1. Директивно-нормативні документи міністерства оборони, генерального штабу, військових з'єднань

Група 2. Організаційно-розпорядчі документи військових установ, з'єднань і частин Червоної армії

Група 3. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи військових установ та армійських частин

Вид 5. Джерела, створені окремими особами, групами осіб, які брали участь у боротьбі з українським національно-визвольним рухом

Група 1. Приватне листування

Група 2. Щоденники

Група 3. Спогади

Група 4. Творчі матеріали митців – учасників і сучасників боротьби з національно-визвольним рухом

Підгрупа 4.1. Літературні матеріали (оповідання, повісті, романи, вірші)

Підгрупа 4.2. Твори живопису

Вид 6. Фото- й кінодокументи з історії боротьби з українським національно-визвольним рухом

Вид 7. Матеріали фіксації пам'яток повстанської архітектури

Розглянемо деякі з цих класифікаційних одиниць, що мають певну специфіку. Конкретна дата початку ідеологічної, а потім і політичної боротьби з українським національно-визвольним рухом під час Другої світової війни потребує окремого детального наукового дослідження, що ґрунтуватиметься на архівних джерелах. Але вже сьогодні є підстави констатувати, що принаймні з другої половини вересня 1939 р., тобто з моменту окупації СРСР Західної України внаслідок змови двох тоталітарних режимів щодо поділу Східної Європи, таку боротьбу на всіх рівнях було проголошено й вона дійсно розгорнулася.

Так, у матеріалах обласних партійних конференцій, пленумів обкомів та засідань бюро парткомів новостворених західних областей УРСР за кінець 1939 – початок 1941 рр. (у Центральному державному архіві громадських об'єднань України збереглися такі документи Дрогобицького та Станіславського обкомів) містяться вказівки щодо нагальності ідейного й організаційного порятування українського націоналізму. Зокрема, на першій обласній партконференції, що проходила у Дрогобичі 28 квітня 1940 р., наголошувалося на необхідності «нещадно викорчувувати націоналістичні гнізда, як би вони

не приховувалися», а на Станіславській партконференції у цей же час перший секретар обкому Груленко звертав увагу партійців на те, що «залишки» націоналістичних партій (згадувалися Українське національно-демократичне об'єднання, Українська військова організація, Організація українських націоналістів) «перейшли в підпілля», і з ними слід «покінчити»². Документи бюро Тернопільського обкому КП(б)У фіксують у грудні 1939 р. навіть «контрреволюційні виступи» у селах Кобильче, Іванчани, Курники Збараського повіту, причинами яких було оголошено «недоліки в масово-політичній роботі» з боку повіткому партії, а також вплив націоналістів³. Виступаючи на першій обласній партконференції 23 квітня 1940 р., секретар Тернопільського облпарткому І.Компанець назвав ОУН «українською національно-терористичною організацією, що існувала нелегально при поляках, яка не вийшла з підпілля після визволення Західної України», і говорив про викриття повстанських організацій ОУН у Вишневецькому та Козівському районах, які «вчинили терористичний акт над активістом»⁴. На пленумі Тернопільського обкому 28 грудня 1940 р. він досить тверезо, як для тогочасного компартійного функціонера, характеризував соціальну базу націоналістів: «[...] класово-ворожий елемент, оунівці та інша нечисть, як доводить цілий ряд матеріалів, який є в нашому розпорядженні, робить ставку на чесних людей, людей, котрі працюють у наших радянських, торгівельних установах, на молодь, на молодь гарну, чесну»⁵.

Від вересня 1939 р. радянські партійні та репресивно-каральні органи розпочали боротьбу з оунівцями не лише на заході УРСР. Так, у матеріалах архіву управління СБУ у Запорізькій області є відомості про виявлення в 1940–1941 рр. в обласному центрі принаймні двох націоналістичних осередків: молодіжного (організація «Самостійна Україна» з 12 осіб, яку було розкрито НКВС у грудні 1940 р.) та військового (у 31-му інженерно-протихімічному батальйоні, 11 осіб, викрито 29 червня 1941 р.). Обидві організації «переслідували завдання підготувати загальноукраїнське повстання проти радянської влади» задля створення самостійної України, але практично так і не встигли розгорнути своєї діяльності. За вироками військового трибуналу було страчено їх керівників: М.Бойчука, Г.Лебеденка, І.Немировського, М.Худого та ще 7 осіб⁶.

Більшого завзяття цій боротьбі надав початок німецько-радянської війни. Так, у липні 1941 р. відомий письменник і драматург О.Корнійчук, виконуючи настанови ЦК КП(б)У, у першому числі фронтової газети «За радянську Україну!» звинувачував націоналістів у співпраці з окупантами та закликав: «Смерть зрадникам України!». Метою цих ідеологічно-пропагандистських документів була дискредитація, розкол і, зрештою, знесення українського

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7386. – Арк.148; Спр.7439. – Арк.6.

³ Держархів Тернопільської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.34.

⁴ Там само. – Спр.5. – Арк.11–12. Опубл.: Політичні репресії на Тернопільщині 1939–1941 рр. (за документами Галузевого державного архіву СБУ та Держархіву Тернопільської області) / Упор. О.Бажан, П.Гуцал, Л.Кіт // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1 (32). – С.231–232.

⁵ Держархів Тернопільської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.73.

⁶ Див.: Шур Ю.І. Діяльність ОУН-Р у м. Запоріжжя у 1940-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Т.XXX. – Запоріжжя, 2011. – С.83–90.

національно-визвольного руху. Згодом, уже навесні 1944 р., до ідеологічної характеристики українських націоналістів прилучився і перший секретар КП(б)У, керівник УРСР М.Хрущов. У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР він наголошував: «Ці підлі помічники німців, і ми повинні з ними розправитися, як із німецькими загарбниками»⁷.

Ставлення влади до українського національно-визвольного руху засвідчив уже XVIII з'їзд ВКП(б), що проходив у березні 1939 р. Формально ця подія не вкладається в рамки визначеного нами періоду початку Другої світової війни. Але українська тема там звучала неодноразово, починаючи від доповіді генерального секретаря партії, адже саме у цей час відбувалися становлення й загибель Карпатської України. Й.Сталін говорив про «штучне роздмухування буржуазною пресою українського питання», висміював бажання маленької Карпатської України приєднати до себе «велику радянську Україну», порівнюючи їх із «козявкою та слоном»⁸. Попри зовні глузливу форму реагування, було очевидним, що події на західному кордоні СРСР неабияк турбували радянське керівництво, адже знову з'являвся «привид українського націоналізму», на теренах УРСР, здавалося б, остаточно подоланий у 1930-х рр. Голодомором і політичними репресіями. Учасники партз'їзду одноголосно схвалили доповідь Й.Сталіна⁹, тож є всі підстави вважати її офіційним ідеологічно-директивним документом, що визначав ставлення ЦК ВКП(б) до українського національно-визвольного руху напередодні Другої світової війни та спроби творення української держави на частині національної території. Звісно, він був обов'язковим для виконання в республіці.

Основним видом директивних документів партійних органів виступають постанови парткомів (бюро парткомів) відповідного рівня. За своїми текстологічними характеристиками вони суворо регламентовані й формалізовані, складаються з трьох обов'язкових частин: вступу із загальною характеристикою явищ і подій, що розглядаються; констатуючої частини, де наводяться позитивні та негативні факти, що стосуються розглянутого питання; резолютивної частини з конкретними дорученнями, виконавцями й термінами за кожним із пунктів доручень, спрямованих на вирішення позначених у постанові проблем.

Оскільки партійні органи були побудовані за територіально-виробничою ієрархією, то прийняття будь-якого рішення парткомом вищого рівня змушувало структуру нижчого рівня розглядати це питання з метою визначення шляхів його виконання, а потім – і контролю за здійсненням накреслених заходів, а також періодично звітувати про виконання настанов вищого органу. Таким чином, систему прийняття та втілення у життя партійних директив можна представити у вигляді концентричних хвиль, що розходяться з центру і поступово поширюються до найнижчого парткому, породжуючи своєю чергою зустрічні хвилі. Причому не обов'язково такі хвилі охоплювали лише згадані в

⁷ Хрущёв Н.С. Доклад на VI сессии Верховного Совета УССР 01.03.1944 // Правда. – 1944. – 16 марта.

⁸ XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (б): 10–21 марта 1939 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1939. – С.13–14.

⁹ Там же. – С.645.

партдирективах комітети чи регіони – коло загальних виконавців завжди було значно ширшим, ніж формально названі парткоми.

Із документів ЦК ВКП(б), важливих для висвітлення ставлення союзного партійного центру до українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, першим можна назвати спільну постанову ВКП(б) та РНК СРСР від 14 травня 1941 р. №1299-526 сс під характерною назвою «Про вилучення (рос. “изъятие” – Г.П.) контрреволюційних організацій у західних областях УРСР». Цей директивний документ було спрямовано винятково проти ОУН (інші політичні організації там не згадувалися, крім одного разу – «польської націоналістичної»). Постанова не лише давала «зелене світло» позасудовим переслідуванням: «вилученням» членів ОУН, арештам і депортаціям до «віддалених районів СРСР» їхніх родин на 20 років, конфіскації всього майна тощо, тобто застосування принципу колективної відповідальності (родинного заручництва), запровадженого радянським законодавством принаймні з 1934 р., коли його ввели до кримінальних кодексів союзних республік¹⁰. У постанові формулювалася ціла система надзвичайних репресивних заходів, що широко використовувалися в боротьбі з українським національно-визвольним рухом пізніше, у 1943–1947 рр.: розквартирування військ НКВС «окремими гарнізонами в найбільш уражених бандитизмом районах західних областей», розбудова агентурної роботи, зміцнення оперативного складу репресивно-каральних органів, конфіскація зброї, а також проведення партійної масово-політичної роботи¹¹. Тому згадану постанову слід розглядати як відправну точку, своєрідне проголошення відкритої війни на знищення українського націоналізму, та водночас першим окресленням засобів такої боротьби. Привертають увагу і вперше застосовані терміни «бандитизм», «бандгрупи» як ідеологічне кліше на позначення характеру всього українського національно-визвольного руху. Бажання московського центру одним ударом завершити боротьбу з українським націоналізмом можна пояснити, по-перше, спробою «очистити» прикордонні області від нелояльних елементів, а по-друге – якомога швидше провести там радянізацію.

Республіканський загін ВКП(б) також брав активну участь у поборюванні українського націоналізму словом і ділом, виконанні всіх указівок центру, починаючи з 1939 р. Так, уже в матеріалах XV з'їзду КП(б)У (13–17 травня 1940 р.) увага партійців приверталася до факту приєднання Західної України до СРСР та заходів в ідеологічній і практичній роботі, що випливали з цього. Зокрема, у резолюції на звітну доповідь ЦК КП(б)У зазначалося, що «український народ возз'єднаний в єдиній українській радянській державі, згуртований як ніколи навколо більшовицької партії і радянського уряду і сповнений рішучості продовжувати безустанну боротьбу за нові перемоги СРСР»; згадувався «визвольний похід Червоної армії в Західну Україну», ішлося

¹⁰ Див.: *Вронська Т.* Правові основи державного терору проти родин учасників повстанського руху в Західній Україні // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – №2 (29). – С.134–158.

¹¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р-5446. – Оп.1 в. – Д.534. – Л.104–105. Оpubл.: НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): Сб. док. / Сост. Н.И.Владимирцев, А.И.Кокурин. – Москва, 2008. – С.36.

про початок соціальних реформ на цих теренах. У резолютивній частині документа накреслювалося специфічне завдання парторганізацій західних областей: «Безустанно підвищувати свою пильність до підступів ворогів народу – буржуазних націоналістів, нещадно викриваючи їх»¹². Примітно, що у цій партійній директиві українські націоналісти формально поки що не виділені окремо як головний ворог компартії та радянської держави, а згадуються у загальному переліку «буржуазно-націоналістичних рухів». Але це не свідчило, що радянські партійні та репресивно-каральні органи не вирізняли ОУН серед інших «ворогів». Якщо не ідеологічні, то директивні й організаційні документи свідчать про найбільш прискіпливу увагу саме до оунівців загалом та бандерівців (після оформлення розколу) зокрема.

Оскільки в період між з'їздами найвищим партійним органом був ЦК, то схвалені ним документи так само мали силу абсолютної директиви для нижчих парторганізацій. До складу Центрального комітету КП(б)У входили всі секретарі ЦК, керівники обласних парторганізацій, вищих республіканських радянських, господарських, профспілкових і комсомольських органів та організацій. Вони збиралися на пленарні засідання (пленуми ЦК), деякі стосувалися й нашої теми. Серед директивних документів вищих партійних зібрань першого етапу Другої світової війни вирізняються матеріали пленуму ЦК КП(б)У, який проходив 28–29 листопада 1940 р. Він спеціально розглянув питання роботи новостворених Львівського та Рівненського обкомів партії. Здебільшого там ішлося про організаційно-господарські проблеми, але в рамках розгортання ідеологічної діяльності згадувались і «буржуазні націоналісти»: «В боротьбі проти буржуазних націоналістів – польських, українських та єврейських – ліквідується національна ворожнеча, і народи західних областей УРСР в єдиній братній співдружності розгорнули велику творчу роботу по зміцненню радянської влади». Резолютивна частина (зокрема пункт 7, де йшлося про керівництво народною освітою) закликала парторганізації західних областей «нещадно викривати і викорчовувати буржуазних українських, польських та єврейських націоналістів, які подекуди пробралися на педагогічну роботу в деякі школи і вузи»¹³.

У період окупації України нацистами існував як надзвичайний республіканський орган управління – нелегальний ЦК КП(б)У (жовтень 1942 – червень 1943 рр.), створений 2 жовтня за рішенням ЦК ВКП(б). Його головним завданням була організація та розгортання комуністичного підпільного й партизанського руху: створення та керівництво підпільними обкомами, райкомами партії, затвердження груп уповноважених ЦК по областях, зокрема західних; кадрові призначення та штати УШПР; обговорення і схвалення планів дій партизанських загонів на осінньо-зимовий період 1942–1943 та весняно-літній 1943 рр. Офіційно відбулося десять засідань його вузького складу, але далеко не всі з розглянутих питань обговорювались у звичайний спосіб, тобто у спільному колегіальному зібранні ЦК. Так, останній протокол №10

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1: 1918–1941. – К., 1976. – С.932, 936, 948.

¹³ Там само. – С.954.

має хронологічні межі 29 січня – 30 квітня; переважна більшість прийнятих там постанов ухвалювалися «шляхом опитування» – надсилання проектів документів членам ЦК з отриманням їхньої думки або візуванням у разі згоди. Також було проведено одну нараду нелегального ЦК КП(б)У з командирами та комісарами партизанських з'єднань (травень 1943 р.). Саме на ній ішлося про необхідність якнайактивнішої боротьби проти УПА, передислокації радянських партизанських загонів у Правобережну та Західну Україну. Причому характерним був той факт, що партизанський командир і керівник підпільного Рівненського обкому партії В.Бегма, як найближчий на той момент сусід волинських повстанців, давав їм зважену характеристику, хоча й наводив дещо фантастичні, неперевірені факти. Однак ані в нього, ані в інших учасників наради не було сумнівів в антинімецькій позиції бандерівців: «Нещодавно, тижні три тому, націоналісти намагалися, але невдало, захопити Львів. Після поразки вони захопили Кременець і на підходах до нього дали бій німцям. З боку націоналістів у бою брали участь 3 танки, 2 літаки. В бою вони побили багато німців»¹⁴. Підсумовуючи дискусію, секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко теж фактично не спростував заяву В.Бегми, хоча й визнав бандерівців ворогами: «Особливу увагу потрібно звернути на боротьбу з націоналістами. Націоналісти – це така сволота, яка впродовж історії з усіма боролась (курсив мій – Г.П.). Вони надзвичайно хитрі, підступні, великі конспіратори. З ними потрібно вміти боротися»¹⁵.

Аналогічні надзвичайні компартійні органи – підпільні обкоми – створювалися і в областях. Як правило, їх очолювали командири відповідних партизанських з'єднань (О.Федоров – на Чернігівщині, потім Волині, В.Бегма – на Рівненщині, Куманько – на Сумщині, С.Олексенко – на Кам'янецьчині та ін.). Протоколи їхніх засідань збереглися не повністю, але навіть ті поодинокі, які потрапили до архіву ЦК КПУ, дозволяють зробити висновок стосовно їх важливості для нашої теми. Так, протокол №2 засідання розширеного бюро Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У від 11 лютого 1944 р. фіксує обговорення дій партизанів в умовах наступу Червоної армії: продовжувати виконувати самостійні завдання чи діяти координовано з армійськими частинами, просуваючись у безпосередній близькості від лінії фронту? При цьому зазначалося, що проходу через Кременецький ліс заважатимуть націоналісти, з якими теж доведеться битися¹⁶. Серед документів Житомирського підпільного обкому КП(б)У збереглася одна з його постанов, якою було винесено смертний вирок обер-лісничому Баранівського лісництва М.Тузову (можливо, Тизову) та його дружині – за «сприяння бандерівському руху»¹⁷. Водночас наявна інформація про фальсифікацію цих протоколів (тобто включення питань, котрі насправді не обговорювалися), їх неналежне ведення, оформлення «заднім числом» тощо. Третій секретар Сумського підпільного обкому (він же – начальник обласного штабу партизанського руху) Я.Мельник повідомляв

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.19. – Спр.14. – Арк.5.

¹⁵ Там само. – Арк.24.

¹⁶ Там само. – Оп.22. – Спр.264. – Арк.25.

¹⁷ Там само. – Спр.230. – Арк.10.

в УШПР: «Ми живемо всі разом і часу для засідань обкому у нас достатньо, однак за весь час було 4–5 засідань, а інші протоколи писалися опитуванням, і то я жодного протоколу не підписував»¹⁸. Проте протокольні й розпорядчі документи підпільних обкомів через їх надзвичайний характер також відбивали характерні особливості боротьби цих компартійних структур із національно-визвольним рухом у різних регіонах України.

Від 29 червня 1943 р. до керівництва політичним і державним життям на території УРСР знову повернулися політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У. Ці партійні органи ухвалювали директивні акти найвищого рівня, обов'язкові для виконання всіма парторганізаціями. Одним із видів таких директивних документів були постанови політбюро ЦК КП(б)У. У них містився короткий огляд стану справ у політичній, економічній, ідеологічній сферах життя, підкреслювалися прорахунки, які слід було виправити, ставилися конкретні завдання, зокрема й щодо боротьби з національно-визвольним рухом в ідеологічній, організаційно-практичній та військовій царинах. Варто відзначити, що одним із перших директивних актів відродженого ЦК КП(б)У стала постанова політбюро від 15 липня 1943 р. «Про стан і подальший розвиток партизанського руху в Україні», у пункті 17 якої перед партизанськими загонами було поставлене завдання «більш активно вести боротьбу з націоналістичними організаціями. У листівках та усній агітації розкривати сутність українсько-німецьких націоналістів як агентів Гітлера. Засилати в націоналістичні формування спеціально підготовлених людей для розкладання націоналістичних банд»¹⁹. В основу цієї постанови було покладено доповідь секретаря ЦК КП(б)У, одного з керівників партизанського руху Д.Коротченка від 22 липня 1943 р. за результатами його тримісячного перебування за лінією фронту. Щоправда, деякі з рекомендацій цієї цілком таємної доповіді, як-от «засилати в націоналістичні організації терористів для знищення керівників», позірно не знайшли відбиття в постанові.

Аналіз змісту постанов політбюро ЦК КП(б)У дозволяє зробити висновок як про радянські заходи з поборювання українського національного руху, так і про уявлення вищого республіканського партштабу про тактику і стратегію націоналістів. Щодо першого, то варто назвати, крім уже згаданих, такі засоби боротьби, насамперед оперативної: «переслідування банд до їх повного знищення», «докорінне поліпшення агентурної роботи» (постанова політбюро від 24 липня 1945 р.). На особливу згадку заслугове спроба поширення такого провокативного засобу дезінформації служби безпеки ОУН: до місцевих відділів НКВС та НКДБ викликали мешканців (від 50 й більше, в основному заможних господарів, торговців, інших «ворожих елементів»). Серед такої кількості легко було замаскувати справжніх агентів, а найголовніше – спровокувати дії повстанської контррозвідки проти ні у чому не повинного мирного населення й, таким чином, усунути «ворожі елементи» її ж руками: «Правильне проведення всіх цих заходів збереже нашу агентуру в органах НКВС і НКДБ, оскільки

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.20–21. Опубл.: «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизвестные страницы истории / Авт.-сост. А.Гогун, А.Кентий. – К., 2011. – С.205–206.

¹⁹ Літопис УПА: Нова серія. – Т.3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні матеріали ЦК Компартії України, 1943–1959. – К.; Торонто, 2001. – С.79.

терористичні акти дезорієнтованих бандитів спрямовуватимуться проти ворожих нам елементів, запідозрених після бесід у зв'язках з органами НКВС і НКДБ».

Стосовно особливостей стратегії й тактики національно-визвольного руху абсолютно об'єктивно відзначалися, зокрема, такі тенденції: влітку 1945 р., поряд із констатацією успіху кампанії «явки з повинною», зауважувалося, що «в бандах та в оунівському підпіллі залишилися, головним чином, активні українсько-німецькі націоналісти, які мають великий досвід підпільної та диверсійної роботи»; у листопаді того ж року: «бандити, зазнавши поразки, не вступають у відкритий бій і, діючи із засідок, посилили свою терористичну та диверсійну діяльність, а також, бажаючи забезпечити собі безпечні умови для зимівлі в населених пунктах, звернули особливу увагу на виявлення та знищення агентури органів НКВС і НКДБ».

Характерною особливістю таких постанов політбюро ЦК КП(б)У було визначення строків остаточного придушення українського національно-визвольного руху у західних областях та їх постійне перенесення у зв'язку з неможливістю виконати. Так, постанова від 10 січня 1945 р. закликала «використати зимовий період для остаточного розгрому і ліквідації банд та підпілля українських націоналістів», тобто можна вважати встановленим строк «остаточного розгрому» – весна 1945 р. Уже наступна постанова політбюро, від 26 лютого 1945 р., містила конкретний строк «остаточної ліквідації банд» – 15 березня 1945 р. Оскільки таке завдання не було вчасно виконане, попри тиск із боку політбюро, нагадування і навіть заходи дисциплінарного впливу на окремих перших секретарів обкомів, то в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 р. «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» містилася констатація, що нібито «розгромлені майже всі великі оунівські банди», і завдання боротьби з націоналістичним рухом полягає вже в «остаточному розгромі залишків озброєних банд українсько-німецьких націоналістів та оунівського підпілля». Замість конкретної дати постанова передбачала реалізацію цього завдання «найближчим часом»²⁰.

Оскільки навіть ужиті драконівські заходи (облік і перепис населення, запровадження системи заручництва й депортацій населення, активізація агентурної роботи, застосування армії, використання провокацій, фальшованих боївків УПА тощо) не змогли подолати опір націоналістів, які лише змінили тактику, але не припинили боротьби, у 1946 р. партійні керманічі визначили новий строк «безумовного повного знищення залишків банд і оунівського підпілля», пов'язуючи його з перебуванням військових гарнізонів у селах (до 1 квітня 1946 р.)²¹.

Наступний термін остаточної ліквідації «залишків українсько-німецьких націоналістів» було визначено постановою політбюро ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р. «Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів у

²⁰ Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 24 липня 1945 р. // Там само. – С.169–174.

²¹ Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Підсумки виборів до Верховної Ради СРСР у західних областях України і подальші завдання партійних організацій» від 21.02.1946 // Там само. – С.217–223.

західних областях УРСР». Тут містилися досить жорсткі звинувачення органів МВС і МДБ, парторганізацій західних областей у «самозаспокоєнні та благодушності», послабленні боротьби з націоналістами, висувалося завдання «домогтися найближчим часом їх повної ліквідації», активно використовуючи внутрішні війська, загальноармійські, чекістські та прикордонні підрозділи. Оскільки терміном звітування про виконання постанови було визначено 1 грудня 1946 р., то це, очевидно, і був новий строк остаточної ліквідації націоналістів²².

У квітні 1947 р., також на рівні політбюро ЦК КП(б)У, було визначено інший термін – забезпечити у «ближчі півтора – два місяці ліквідацію бандитських груп і керівних центрів ОУН знизу доверху»²³. Згодом до цієї справи втрутився навіть особисто Й. Сталін – принаймні відомо про те, що до проекту постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології» він надав якісь указівки²⁴. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1948 р. в один вузол зав'язала питання «масово-політичної роботи», «колгоспного будівництва» та «ліквідації залишків банд українсько-німецьких націоналістів». Цей чималий документ передбачав багато заходів – від пропагандистських до агентурних, котрі мали «ще міцніше згуртувати широкі маси трудящих навколо партії Леніна – Сталіна, підняти їх на боротьбу проти куркульства, за повну ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів та оунівського підпілля, широко роз'яснюючи населенню західних областей, що українсько-німецькі націоналісти, втративши свого попереднього господаря – німецьких фашистів, найнялися нині на службу англо-американської імперіалістичної реакції і ведуть шпигунську та диверсійну роботу за її завданням. Масово-політична робота серед трудящих західних областей має бути спрямована на розпалення у них ненависті до українсько-німецьких націоналістів». Термін виконання встановлювався до 1 серпня 1948 р.²⁵

Аналогічні документи політбюро – президія ухвалювали й пізніше: постанова від 22 березня 1950 р., яка вкотре передбачала розробити заходи «з посилення боротьби із залишками оунівського підпілля у західних областях УРСР»; ідентичні постанови від 24 квітня та 9 травня 1952 р.; постанова президії ЦК КПУ від 31 грудня 1953 р. «Про стан ліквідації решток банд українських буржуазних націоналістів у західних областях Української РСР». Як останню директиву республіканського партштабу з цих проблем можна згадати постанову політбюро ЦК КПУ від 11 квітня 1955 р. «Про стан та заходи подальшого поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки у західних областях Української РСР». Тут, зокрема, репресивно-каральним органам ставилось у провину те, що вони не вжили всіх заходів до «остаточної ліквідації решток оунівських бандитів і підпілля та викриття інших ворогів радянського народу. Своєчасно не врахували змінену тактику ворожої діяльності недобитих решток підпілля українських

²² Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 04.10.1946 // Там само. – С.252–259.

²³ Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 05.04.1947 // Там само. – С.267–269.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.32. – Арк.48. Опубл.: Там само. – С.276.

²⁵ Там само. – Спр.33. – Арк.136–164. Опубл.: Там само. – С.324–340.

буржуазних націоналістів, які, прагнучи зберегти себе, перейшли до глибоко замаскованої підривної роботи і останнім часом намагаються створювати нові націоналістичні організації та групи». Завдання формулювалося, як завжди, руба: «Повна ліквідація в найкоротший строк решток українського буржуазно-націоналістичного підпілля та своєчасне припинення будь-яких спроб ворожих елементів створювати нові націоналістичні та інші антирадянські групи»²⁶.

Оскільки і це, останнє за часом, завдання також не було повністю виконане, на наш погляд, є всі підстави говорити про цілковиту поразку політики силового придушення українського національно-визвольного руху й фізичного нищення його представників, проголошеної партійно-радянською номенклатурою ще в 1944 р. Незважаючи на застосовані впродовж дванадцяти років жорстокі заходи, масове нищення й вивезення мирного населення, використання всіх надпотужних можливостей радянського репресивно-карального, військового, ідеологічного та пропагандистського апаратів, союзному центрові вдалося досягти лише кількісних і тактичних перемог, змусити націоналістів відмовитися від масових акцій та відкритого збройного спротиву. Але знищити рух ані всередині країни, ані, тим більше, за її межами, не були здатні жодні постанови ЦК КПУ та інспіровані ними дії.

Серед актів політбюро ЦК КП(б)У останнього періоду боротьби з українським національно-визвольним рухом на окреме згадування заслуговує постановою від 5 вересня 1949 р. про запровадження відкритих судових процесів над його учасниками. У ній передбачалася значна підготовча робота, що мала передувати таким процесам, адже основна їх мета полягала в «посиленні роботи з подальшого розвінчування залишків оунівського підпілля, демонстрацію населенню його зрадницької, бандитської діяльності та мобілізації населення на активну боротьбу з українсько-буржуазними націоналістами». Тому відповідні обкоми КП(б)У приймали окремі рішення щодо підготовки кожного такого процесу, а республіканські міністри держбезпеки, внутрішніх справ та прокурор військ МВС Українського округу забезпечували «високу якість і якнайшвидше закінчення слідств» за справами, що виділялися для відкритих процесів. Оскільки найдосвідченіші і найкваліфікованіші судові працівники працювали у трибуналі військ МВС Львівського округу, то саме йому доручалося забезпечення потрібних політичних та пропагандистських результатів²⁷. Наступна серія відкритих судових процесів за рішенням республіканського партштабу відбулася 1951 р. Політбюро своєю постановою не лише дало директиву на їх проведення, а й затвердило склад військових трибуналів, державних обвинувачів для львівської, дрогобицької, миколаївської, тернопільської сесій. Рівень представництва останніх був дуже високим (Р.Руденко – прокурор УРСР, Г.Кошарський – військовий прокурор військ МДБ Українського округу)²⁸.

За звичайною для партпостанов практикою виконавці мали звітувати перед республіканським штабом ВКП(б). Тому вже згаданий військовий прокурор Г.Кошарський доповідав у жовтні 1949 р., що у вересні та жовтні відбулися

²⁶ Там само. – Спр.75. – Арк.4–9. Опубл.: Там само. – С.566–570.

²⁷ Там само. – Спр.68. – Арк.34–38. Опубл.: Там само. – С.376–379.

²⁸ Там само. – Спр.70. – Арк.65–67. Опубл.: Там само. – С.437–439.

відкриті судові процеси у Дрогобицькій, Рівненській та Чернівецькій областях, у ході яких сімнадцятьох «бандитів та бандпособників» засуджено відповідно до 25 та 10 років позбавлення волі. Як зауважував Г.Кошарський, «усі судові процеси було підготовлено добре, проведено на високому політичному рівні й, поза сумнівом, викликали велику увагу з боку населення. Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У судочинство велося українською мовою»²⁹. При цьому невідомо, чи справді фігуранти цих процесів були членами ОУН, оскільки в документі про це просто не зазначено. Останнє можна з'ясувати з докладного звіту про один із процесів над вісьмома особами, котрий відбувся в Рівному. Лише двоє з них (А.Мичка та С.Ілляк) були звинувачені у встановленні у грудні 1948 р. контактів з «озброєною бандою ОУН, очолюваною братом заарештованого Ілляк» та здійсненні за завданням цього командира С.Ілляка («Солов'я») терористичного акту; ще в одному теракті проти районного фінагента обвинувачувалися Мичка та О.Качановський; Д.Тарасюк під час окупації служив у німецькій поліції і мав автомат, знайдений під час обшуку. Йому інкримінували також «підтримку порядків, встановлених окупантами», участь у розстрілі одного єврея. Решту фігурантів процесу було засуджено за поширення «антирадянської літератури» й недонесення на своїх сусідів. Іншими словами, жоден із них не був членом ОУН і організаційно не належав до збройного підпілля. Утім, це не вплинуло на присуд: п'ятьох обвинувачених засудили до 25 років виправних робіт та позбавлення прав на 5 років; трьох жінок – до 10 років ув'язнення й конфіскації майна³¹. Отже, членство в ОУН, участь у збройному русі опору не були обов'язковою умовою для організації над такими людьми відкритого процесу.

До директивних матеріалів найвищого партійного органу УРСР слід віднести й закриті листи секретарям обкомів. Цей різновид джерел фактично не дуже відрізнявся від постанов. Із текстологічного погляду їх різнили хіба що збільшення констатуючої частини та зменшення резолютивної, посилання по тексту до інших відповідних директивних актів, значний ступінь персоналізації в адресуванні, одноосібний підпис першого секретаря ЦК КП(б)У. Текст першого з таких листів було затверджено на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 9 лютого 1945 р. Він адресувався секретарям обкомів і райкомів партії, начальникам обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР, і в ньому йшлося про виявлені прорахунки в організації боротьби з національним рухом, особливості організації каральних операцій проти оунівського підпілля, створення винищувальних загонів тощо³². Заслуговує на увагу й наступний документ – лист М.Хрущова до секретарів обкомів, начальників обласних управлінь НКВС, НКДБ західних областей УРСР від 16 березня 1945 р. У ньому містилася вказівка на те, що всі без винятку згадані керівники не виконали постанови політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р., якою передбачалося ліквідувати «банди

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5681. – Арк.277–278. Оpubл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ, 1949–1959. – Кн.4: 1949–1959. – К.; Торонто, 2003. – С.246–248.

³⁰ У документі обох братів Ілляків чомусь названо «Степанами Васильовичами».

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5681. – Арк.285–290. Оpubл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.7. – Кн.4. – С.248–253.

³² Літопис УПА: Нова серія. – Т.7. – Кн.4. – С.125–129.

українсько-німецьких націоналістів» до 15 березня. Відповідно, вони звинувачувалися в тому, що «не зробили належних висновків із рішення ЦК КП(б)У і не використали всі можливості, які Ви мали, для остаточного розгрому та знищення всіх бандитських груп». У триденний термін згадані керівники мали подати пояснення й повідомити про заходи, якими передбачалося остаточно знищити «оунівські банди у Вашій області»³³.

Аналогічною була форма і структура організації боротьби з націоналістичним підпіллям, застосовувана партійними комітетами обласного та районного рівнів. Так, Тернопільський обком КП(б)У, крім обов'язкових питань виконання відповідних рішень центрального і республіканського компартштатів у формі розроблення заходів, перевірки виконання в окремих районах, приймав і власні рішення з цього приводу. Зокрема, 11 квітня 1947 р. на засіданні обкому розглядалося питання «Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у районах Тернопільської області», а в серпні того ж року – про хід боротьби «із залишками банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів» у Козівському, Зборівському районах області. Очевидно, таких постанов було недостатньо, тому що вже за місяць облпартшпатаб ухвалив постанову з назвою «Про заходи з посилення боротьби з оунівським бандитизмом у найбільш уражених районах Тернопільської області». Об'єктом пильної уваги обкому були й питання організації «груп самооборони» і «винищувальних батальйонів», а також заходи з вивезення з території України родин «націоналістів і бандитів» та подальше використання нажитого ними майна.

Характерним прикладом директив щодо поборювання національно-визвольного руху може слугувати постанова Станіславського обкому КП(б)У від 2 листопада 1944 р. «Про стан і завдання боротьби з бандгрупами та оунівським підпіллям у Станіславській області». Вона відрізняється від звичайних партпостанов мінімальною вступною частиною, де лише констатовано: «Не дивлячись на проведення ряду заходів, сила спротиву й активність бандитських груп ще не придушена, дії бандугруповань активізувались і розширилися в масштабах». Далі, вже в констатуючій частині, наводиться суцільно негативний матеріал, який об'єктивно засвідчував активність українського національно-визвольного руху в області: його поширення практично в усіх районах, завдання значної шкоди партійно-радянському господарству й особовому складу репресивно-каральних органів аж до такого: «У Чернолицькому районі в ніч на 15.10 керівництво району змушене було залишити район у бою з бандитами, загинуло 11 чол. радянсько-партійного активу, в тому числі й начальники райвідділів НКВС та НКДБ». Такі успіхи українських націоналістів Станіславський обком пояснював послабленням боротьби з ним із боку органів НКВС і НКДБ, недостатньою партійно-політичною роботою «в масах» і, найголовніше, тим, що «низка РК (райкомів – Г.П.) КП(б)У не очолили посправжньому боротьби з оунівським підпіллям і боротьби з бандитизмом». Фактично негативна констатуюча частина була подана двічі: перший раз через наведення фактів успіхів національно-визвольного руху, другий – через

³³ Там само. – С.145–146.

розкриття «прорахунків» у роботі місцевих органів НКВС і НКДБ, райпарткомів. Директивна частина містила завдання керівникам облуправлінь НКВС, НКДБ, райпарткомів з усунення названих прогалин, розроблення координованого плану дій, що забезпечували б «виявлення й ліквідацію в найкоротший термін діючих на території області антирадянських організацій та збройних банд ОУН–УПА». Із метою поліпшення координації дій чекістських та військових підрозділів в області навіть створювалися чотири «сектори» – міжвідомчі органи керівництва протиповстанською боротьбою, яким мали підпорядковуватися війська НКВС, НКДБ, прикордонні загони, винищувальні батальйони, частини Червоної армії, що перебували в даному секторі. Там проводилися кущові наради, туди виїжджали всі секретарі обкому – члени бюро. Мали створюватися спеціальні «маневрові загони» із залученням прикордонних військ із метою завдання ударів «основним вогнищам формування і місцям знаходження банд». Але найголовнішою формою боротьби обком визнавав активізацію агентурної роботи, посилення репресій щодо «членів родин активних учасників оунівських організацій та родин бандитів, як заарештованих або вбитих, так і тих, хто знаходиться на нелегальному становищі». Для прикриття такої відвертої спрямованості на фізичну ліквідацію націоналістів передбачалися певні пропагандистські заходи, зокрема висвітлення «фактів звірств і диких розправ над місцевим населенням, жінками й дітьми». Наостанок обком погрожував обласним і районним керівникам серйозним покаранням (до виключення з партії та віддання під суд) за невиконання свого рішення³⁴. На місцевому рівні (район – сільрада) аналогічні постанови приймалися райкомми КП(б)У. Їхня засаднича особливість полягала в тому, що там ішлося суто про місцеві реалії боротьби з українськими націоналістами.

Отже, документи радянського режиму, перш за все партійні постанови, директиви, доручення тощо розкривають характер, методи та форми боротьби з українським національно-визвольним рухом у середині ХХ ст., а також подають характеристику самого руху, специфіку його боротьби за незалежність України. Тому вони виступають дуже змістовним джерелом дослідження останнього.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.929. – Арк.91–95.

Done analysis of specific composition of records party-soviet origins which expose movement and specifics of fight USSR's regime with the organized forms of Ukrainian national liberation movement 1939–1956, above all things with Ukrainian Insurgent Army and underground of Organization of Ukrainian Nationalists. On the basis of the mentioned documentary certificates drawn conclusion about irreconcilable character, mainly repressive forms of this fight, given typology of the proper sources.

Keywords: *Ukrainian national liberation movement, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, repressive and punishment policy, Central Committee All-Union Communist Party (bolsheviks).*

БЛОГОСФЕРА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Розвиток сучасної української історії неможливо уявити без легалізації нового типу історичних джерел – інформації, яка міститься в інтернет-повідомленнях. На особливу увагу заслуговує блогосфера – як її контент, так і статистичні дані. Нижче подано короткий огляд методології роботи з матеріалами блогосфери, зазначаються особливості й небезпеки використання цього нового типу джерел.

Ключові слова: історія сучасності, історичні джерела, блогосфера, блогери, протестні рухи.

На наших очах упродовж останніх двадцяти років у світі відбулися безпрецедентні зміни у способах і темпах обігу інформації, зумовлені поширенням комп'ютеризованих мереж. Динамічні зрушення відбиваються на всіх сферах: іншими стають громадське життя, суспільна свідомість, політика й економіка, ментальність та естетика, навіть побутові аспекти. Всеохоплюючий характер Мережі активує та прискорює процеси глобалізації. У царині психології Інтернет стає інструментом подолання відчуженості, пасивності й замкненості (створюючи водночас і нові проблеми). Іншими словами, він змінює людське життя та саму людину.

Контекст Всесвітнього павутиння швидко змінює домінуючі соціальні стратегії. Ще двадцять років тому класик етнонаціональних досліджень Е.Сміт зазначав: «Створеним інформаційним мережам годі вміститись навіть у найбільшому з національних утворень; водночас вони стають матеріальною основою злиття національних культур у регіональні і навіть формування глобальної культури... В руках могутніх міждержавних блоків і транснаціональних корпорацій ці телекомунікаційні системи й комп'ютеризовані інформаційні мережі можуть становити могутні засоби нового культурного імперіалізму»¹.

Світ стрімко змінюється, і свідчення цих перемін конденсуються в інтернет-даних. Проте у вітчизняному науковому дискурсі чинник інформатизації досі не отримав належного осмислення й висвітлення. Головна причина цього полягає, очевидно, у надвисокій динаміці, стрімкому розвитку Мережі. Натомість наукові дослідження, від формулювання проблеми до верифікації, проходять у значно повільнішому темпі. Вони здебільшого не зосереджені на фіксації змін, що вимірюються кількома роками (в той час, як для розвитку Інтернету декілька років – це ціла ера). Особливо обережні у цьому плані історики, котрі, як правило, мають справу з явищами й подіями минулого. Але дослідження з історії сучасності вимагають скорегувати такий скепсис: як стосовно чинника інформатизації, так і щодо історичних джерел нового типу – відомостей, вилучених із масиву інтернет-повідомлень.

* Михайлова Ольга Юріївна – аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, відділ етнополітології
E-mail: mihaylova27@yandex.ru

¹ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашука. – К., 1994. – С. 162.

Вивчення історії сучасності містить чимало небезпек і викликів методологічного характеру. Штучною видається вже навіть загальноприйнята, «шкільна», періодизація, згідно з якою сучасну історію України починають від 1991 р., адже вона фіксує інституціональні зміни, проте їх визначальна роль в історії не очевидна. Історія сучасності не вкладається в категоріальні рамки власне історії як науки, і вимушено кореспондує з суміжними дисциплінами – політологією, соціальною філософією, психологією тощо. У певному сенсі саме поняття являє собою оксюморон, на що вказує Г.Касьянов². Проблема джерел визначається автором як одна з найбільш дражливих, ідеться навіть про «стан інформаційного кошмару» істориків сучасності³. Справді, джерела з сучасної історії характеризуються неусталеністю, вони постійно поновлюються й перебувають в стані перманентного впорядкування. Спосіб користування з наявної інформації становить собою окрему проблему, з огляду на питання верифікації фактів. Утім, на персональному рівні її гострота почасти може бути подолана завдяки суворому дотриманню професійної етики, за умови зосередження на конкретних дослідницьких завданнях та ширшого впровадження міждисциплінарних підходів.

Розширення джерельної бази історії сучасності за рахунок залучення інтернет-даних Г.Касьянов, як і багато інших дослідників, формулюють як актуальне завдання джерелознавства. Звісно, воно передбачає вирішення значної кількості питань, що відразу постають перед науковим співтовариством. Чи ецифрований і викладений у Мережу документ аналогом паперового? Хто візьме на себе завдання збереження таких історичних джерел – держава, наукові установи, архіви? Чи варто заохочувати авторів супроводжувати посилання на джерела також посиланнями на їх електронні відповідники – для зручності пошуку? Чи доцільно спиратися на дані Інтернету якнайширше, а чи лише в тих випадках, коли їх годі оминати, особливо з огляду на специфіку обраної теми?

Неможливо ігнорувати веб-джерела, коли йдеться про події, які самим існуванням своїм зобов'язані інформаційним технологіям сучасності. В Інтернеті здобувають собі трибуну маргінальні дискурси (сектантські, політичні ультраправі або ультраліві, мілітаристські тощо), оскільки вони не знаходять інших шляхів вираження. Отже, історик сучасності, з огляду на власні наукові інтереси, має залучати матеріали, отримані з відповідних інтернет-ресурсів. Із цієї ж причини протестні рухи на сьогодні вже неможливо досліджувати без урахування таких даних.

Український Євромайдан почався з короткого запису журналіста М.Найєма в мережі «Facebook»⁴, де він закликав негайно вийти на центральну площу Києва всіх, незгодних із радикальною зміною зовнішньополітичного курсу країни (фактичною відмовою від асоціації з ЄС). Подальша мобілізація громадян на протестну активність від кінця 2013 р. стала можливою (та ефективною) завдяки посередництву й організаційним потужностям не лише

² Касьянов Г. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С.4–16.

³ Там само. – С.7.

⁴ Див., напр.: Kotsuba O. Ukraine's Battle for Europe // The New York Times. – 2013. – November 29 [Електронний ресурс]: http://www.nytimes.com/2013/11/30/opinion/ukraines-battle-for-europe.html?hp&rref=opinion%2Finternational&_r=1&

соціальних мереж, але також блогосфери, особливо на веб-сайті «Української правди». Саме тут громадські активісти, політики висловлювали свої думки щодо поточних подій, виносили на обговорення проблемні питання, сперечалися, оприлюднювали наміри, публікували програмні тексти, створювали цільові групи. Зворотний зв'язок, який характеризує блогосферу й соціальні мережі, став запорукою успіху проведення масштабних акцій (недільні віча, пікетування державних установ, походи на Межигір'я тощо).

Соціальні зрушення всесвітнього значення, такі, як «Арабська весна», акція «Захопи Волл-стріт», український Євромайдан, були напряму обумовлені можливостями Інтернету, адже готувалися й організовувалися за посередництва ресурсів блогосфери та комунікаційних мереж. Саме вони стали базовим механізмом здійснення протестної діяльності. Це відрізняє події в Україні 2013–2014 рр. від Помаранчевої революції 2004 р., котра відбувалася здебільшого за посередництва телебачення, оскільки Інтернет тоді ще не набув достатнього поширення в нашій країні. Цей логічний ряд можна продовжити. Суспільні трансформації часів «перебудови» у СРСР були революцією наполовину телевізійною (телепрограма «Взгляд»), наполовину друкованою (журнал «Огонёк»)⁵. При дослідженні цих історичних подій історики брали до уваги відповідні джерела. Тобто незабаром, коли дослідники писатимуть історію Євромайдану, вони неодмінно шукатимуть веб-інформацію – у блогосфері та соціальних мережах.

Не підлягає сумніву, що на наших очах відбувається процес легітимації нових для історика джерел. У середовищі західних учених зараз триває розробка методології аналізу даних інформаційних мереж, що полегшить їх використання дослідниками сучасності. Зокрема, цьому присвячують свої студії Е. Чедвік, Д. Карпф, Дж. Мішне та ін.⁶ Деякі їхні напрацювання вже збагатили методологічний арсенал вітчизняних фахівців.

Чимало представників суміжних щодо історії дисциплін (здебільшого політологів, соціологів, навіть філологів) уже зараз звертаються до джерел Інтернету в пошуках даних для своїх досліджень. Натомість процес їх залучення в історичних студіях дещо відстає, фактично, він нині лише починається. Легітимації даних Мережі вже присвячують свої праці російські джерелознавці. Зокрема, Ж.Хамітова виокремлює три типи історичних джерел, що побутують на електронних носіях:

– Джерела, котрі мають паперовий або аналогічний йому відповідник (наприклад, документи, випущені відразу в паперовому та електронному варіантах). Утім, такі джерела мають і свою специфіку щодо паперових аналогів: необмежений тираж, загальна доступність.

– Сайти або інші ресурси, покликані бути вмістилищем електронних документів (наприклад, спеціалізовані веб-сторінки державних установ). Цінність

⁵ Поченцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації. – К., 2012. – С.51.

⁶ Chadwick A. Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies. – Oxford, 2006; Karpf D. Blogosphere research: a mixed-methods approach to rapidly changing systems // IEEE Intelligent System. – 2009. – September – October. – P.67–70 [Електронний ресурс]: <http://davekarpf.files.wordpress.com/2009/11/ieee-invited.pdf>; Mishne G., Glance N. Leave a reply: An Analysis of weblog Comments. – Edinburgh, 2006.

у даному випадку мають представлені тут документи, хоч зовнішня критика може стосуватися й самого ресурсу.

– Джерела, які замислювалися й можуть існувати винятково в електронному вигляді. Аналіз їх неможливий без розгляду того ресурсу (веб-сторінка, сайт, блог), на якому джерело розміщене, адже важлива вся сукупність текстів, зображень, посилань, опцій. Власне, джерелом виступає не текст, а ресурс. До цього типу джерел і належать блоги⁷.

Серед різноманіття форматів, що побутують у Всесвітній мережі, блоги застосовують на окрему увагу дослідників. Це – питомо демократичний формат, який надає своєму автору найкращі можливості вільного висловлювання. Започаткувати мережевий журнал може будь-який користувач, не вкладаючи жодних коштів і навіть, за бажанням, не повідомляючи власного імені, тобто анонімно. І лише від ініціативи блогера та його талантів залежатиме, чи приверне він увагу широкої аудиторії, чи вплине на неї. Ці повідомлення якнайкраще конденсують самоусвідомлення наших сучасників, адже відвертість і щирість цінуються у просторі Інтернету найбільше. Це пояснює, чому блогосферу називають «віртуальною громадською ареною початку ХХІ ст.»⁸.

Блоги викликають дослідницький інтерес саме тому, що мають подвійну природу: є водночас продуктом дискурсу та комунікативним інструментом⁹. Дискурсивний характер блогосфери обумовлений тим фактом, що мережеві журнали створюються з метою оприлюднення чогось. Ці безпосередні повідомлення передають не лише хвилинні настрої їхніх авторів, але й досвід соціалізації, способи орієнтування у світі, ідентифікаційні пріоритети. Тому, беручи до розгляду тексти блогосфери, варто приділяти увагу не лише їм, але й контексту їх виникнення (ідеться про аналіз місця тексту в певних дискурсивних практиках). Отже, дискурс-аналіз текстових (і візуальних) матеріалів, разом із контент-аналізом, становить стандартний методологічний інструментарій роботи з вмістом блогосфери.

Щоправда, змістову наповненість блогосфери багато дослідників (та й користувачів Мережі) ставлять під сумнів. Причина в тому, що значна її частина – це малозмістовні щоденники, а крім того, наповнена дубльованими повідомленнями (інтернет-ЗМІ, з інших блогів тощо). Демократизм блогосфери має як позитивний (щирість дописувачів), так і негативний (поверховість, імпульсивність викладу) бік.

Утім, окремі блогери демонструють зразки висококласної публіцистики. Їхні дописи користуються увагою аудиторії, їх коментують і цитують. Фактично вони стають містком між суспільним дискурсом та аудиторією. З іншого боку, певною мірою це ще й місток між науковим дискурсом і повсякденною свідомістю – оскільки такі блогери виявляють високу освіченість та відповідальність

⁷ Хамитова Ж.А. Российская блогосфера как исторический источник // Историческая наука и образование в условиях современных вызовов: Мат. междунар. науч.-практ. конф. – Казань, 2012. – С.267.

⁸ Зернецька Л. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації // Політичний менеджмент. – 2009. – №2 (35). – С.14.

⁹ Янченко А. Соціальні медіа як елемент політичної комунікації // Там само. – 2013. – №1/2 (57/58). – С.160.

щодо викладених тез. Їхні дописи вирізняються концептуальністю, адже це вважається домінантною категорією публіцистики¹⁰. У першу чергу сказане стосується блогів, розміщених на платформах відомих ЗМІ. Серед найбільш популярних майданчиків вітчизняних блогерів назвемо інтернет-видання «Українська правда» та «Кореспондент.net»¹¹.

Вплив таких блогів не обмежується середовищем активних користувачів – він виплескується за межі Всесвітнього павутиння. Вчасне поширення інформації (наприклад, того ж таки компромату) може внести суттєві корективи у життя суспільства. Цю тенденцію відбиває вислів Г.Клінтон: «Коли ти в Інтернеті, тобі не треба бути олігархом чи рок-зіркою, щоб мати великий вплив на суспільство»¹². Але навіть коли блогер ставить перед собою першочергове завдання інформувати, він, як правило, не обмежує себе у задоволенні дати власну оцінку наведеній інформації. І цим самим долучається до жанру публіцистики.

Блоги справді виступають як комунікативний інструмент. Слід погодитись, що запис у мережевому журналі репрезентує культурний капітал автора, а кількість коментарів – це репрезентація соціального капіталу, виражена у символічній формі¹³. При цьому більш коментованими, за численними спостереженнями, виявляються записи на публічну, а не приватну тематику. Статистика комунікаційних трансакцій (кількість відвідувань, цитувань тощо) навколо того чи іншого повідомлення, а також зміст коментарів, надають додатковий джерельний матеріал, зокрема такий, що піддається обрахуванню. «Лайки», тобто відзначення повідомлень, котрі подобаються користувачеві – це показник реальної популярності, позитивного ставлення відвідувачів сайту до того чи іншого тексту, ініціативи, особи чи інтернет-ресурсу. Таким чином означений ступінь уваги до повідомлення або ресурсу відбивається на його поширюваності (зокрема й у соціальних мережах), і також виступає доволі інформативним для уважного дослідника. Спосіб, яким можна користуватися з цього матеріалу – методологію аналізу статистики блогосфери – пропонує американський науковець Д.Карпф¹⁴. За його даними, серед західних учених прийнято брати до уваги такі показники:

1	NCS	Network centrality score	Соціометричні дані присутності у блог-стрічці
2	HAS	Hyperlink authority score	Визначення популярності за показниками посилань
3	STS	Site traffic score	Показник відвідуваності за день
4	CAS	Community activity score	Вимір ступеня інтерактивності, коментування блогів

¹⁰ Суррун Л. Концептуальність як домінантна категорія публіцистичного дискурсу // *Стиль і текст*: Зб. ст. – Вип.8. – К., 2007. – С.47–50.

¹¹ [Електронний ресурс]: <http://blogs.pravda.com.ua/>; [Електронний ресурс]: <http://blogs.korrespondent.net/>

¹² Див.: Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації. – С.58.

¹³ Білоричька А. Характеристики контенту блогу як репрезентації капіталів суб'єктів у блогосфері (на основі проведеного контент-аналізу) // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. – 2010. – №15. – С.110.

¹⁴ Karpf D. Blogosphere research: a mixed-methods approach to rapidly changing systems // *IEEE Intelligent System*. – 2009. – September – October. – P.67–70 [Електронний ресурс]: <http://dav-ekarpf.files.wordpress.com/2009/11/ieee-invited.pdf>

Д.Карпф пропагує новий авторський підхід: радить робити висновки про популярність того чи іншого блогу за величиною BAI (Blogosphere authority index; показник авторитетності у блогосфері), в якому зведено дані наведених вище чотирьох. Водночас дослідник не приховує складності обліку квантитативних показників у блогосфері, оскільки об'єкт досліджень швидко змінюється, і часто – абсолютно непередбачуваним шляхом.

У цьому контексті постає питання, чи можуть блоги взагалі становити собою достовірне джерело, адже більшість блогерів виступають під псевдонімами (ніками)? Є підстави відповісти на це питання позитивно. За блогерським ніком приховується певна, конкретна особа – людина, яка в мережевому журналі викладає свої погляди, переконання, досвід. Усе це, а також особиста історія, яку можна простежити за записами, переконують, що у блогу знаходить відбиток ідентичність його автора. До того ж слід зауважити, що анонімність у блогосфері вже не домінує так однозначно, як на початку її існування. Поширення соціальних мереж дедалі частіше спонукає блогерів давати посилання на свої сторінки, скажімо у «Facebook», де, як правило, міститься достовірна інформація про особу. Також і коментатори блогів усе частіше відвідують блогосферу з власних сторінок у соціальних мережах.

Використовуючи джерела Всесвітньої мережі у своїх дослідженнях, історик сучасності має зважати на їх місце у складних соціальних і політичних процесах, що відбуваються не лише у віртуальному просторі. У режимі удаваної самостійності й анонімності, звичному для інтернет-користувачів, виникає ілюзія контролю над ситуацією, що, своєю чергою, послаблює психологічний захист свідомості індивіда. Цим користуються зовнішні актори, під якими можуть ховатися окремі особи, партії, державний апарат, а також спецслужби інших країн. Невипадково засновник «Кремлівської школи блогерів» О.Чаадаєв був водночас керівником політичного департаменту правлячої партії «Єдина Росія». Інтернет став полігоном різноманітних маніпулятивних технологій, і про це необхідно пам'ятати, звертаючись до матеріалів Мережі як до джерела наукової роботи. Деякі держави (Китай, Ізраїль, Росія та ін.) наймають команди блогерів, котрі активно породжують «правильні» повідомлення, занижуючи роль і вагу критичних. При цьому активно йде процес створення фальшивих «профілів», які можуть супроводжуватися достовірно поданою «біографією» блогера.

Суб'єкти впливу широко використовують у блогосфері ботів, тобто найнятих користувачів, які підтримують ідеї або дії суб'єкта впливу, чи ж виступають критиками його опонентів і застосовують різноманітні методи інформаційно-психологічного впливу (дезінформація, маніпулювання, поширення чуток, навіювання, психологічний тиск). В Інтернеті можна знайти рекомендації щодо того, як розпізнати такого бота – у нього можуть бути дивні нік або ім'я, він відзначатиметься надмірною активністю при поширенні певної інформації. Боти ніколи не відповідають на особисті звернення й коментарі, до того ж годі знайти відомості про їх комунікацію з іншими користувачами. Виявити суб'єкта маніпуляцій буває не так просто, навіть для відстороненого дослідника з настановами об'єктивності. Утім, небажаним є й ухил у конспірологію, спроби бачити за кожним дописувачем «агента спецслужб».

Крім цієї перестороги, слід брати до уваги сукупність негативних аспектів, котрі характеризують дискурс Мережі, і бути свідомим щодо відповідних помилок. Це – одномірність, відсутність системного бачення проблем держави й політики з боку дописувачів, їх неполіткоректність, імпульсивність, перевага оціночних суджень, кітчевість, радикалізм¹⁵. Свобода висловлювання, яку надає Інтернет, демонструє в такий спосіб свій зворотний бік. Але це не повинно завадити історикам скористатися перевагами даного типу джерел.

Таким чином, зміни у світовій структурі інформаційного обігу, пов'язані з тотальним розширенням Всесвітньої мережі, провокують трансформації більшості особистісних, соціальних і пізнавальних стратегій людства. Увага до цих процесів характеризує рівень сучасного гуманітарного знання в розвинутих країнах. Українським історикам, і особливо тим із них, хто досліджує різноманітні аспекти сучасності, не варто нехтувати вказаними змінами.

Визнаючи методологічні труднощі такої галузі історичних досліджень, як історія сучасності, слід водночас указати на конечну необхідність розширення джерельної бази таких студіювань шляхом залучення даних Інтернету. На наших очах відбувається процес легітимації цих нових для історика джерел інформації. Особливе місце серед них належить матеріалам блогосфери, її контенту, статистиці коментарів, посилань, цитувань тощо. Демократизм, безпосередність і щирість дописувачів, швидкість реагування на поточні події – визначальні характеристики цього типу джерел. Слід також брати до уваги, що вільне спілкування в Мережі може бути полем інформаційно-психологічних впливів акторів, котрі реалізують власні інтереси. До того ж широка практика анонімності й деяка поверховість інтернет-дискурсу справляють свій вплив на використання блогосфери як історичного джерела.

¹⁵ Янченко А. Соціальні медіа як елемент політичної комунікації. – С.157.

The article provides a brief trial of a new type of historical sources, such as the data contained in the messages of the Internet. The development of Ukrainian contemporary history is unimaginable without the legalization of such historical sources. The blogosphere, with its content and statistics, is particularly worthy of researchers attention. The article includes an overview of the methodological techniques and points to characteristics and dangers in usage of blogosphere as new type of historical sources.

Keywords: contemporary history, historical sources, blogosphere, bloggers, protest movements.

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Слово «класика» (від лат. «classicus» – «першокласний, зразковий») в уяві історика неодмінно нав'язує конотації, котрі в тому чи іншому вигляді тяжіють до класичної давнини. Тим паче, що античні канони та норми на ниві культури, мистецтва, літератури, науки від доби Відродження сприймалися й оцінювалися як взірцеві, себто впродовж багатьох століть розглядалися і розглядаються донині як класичні.

Уважають, що в метафоричному сенсі слово «класики» одним із перших ужив давньоримський оратор Марк Тулій Цицерон. Згодом ціла плеяда ранньомодерних мислителів та інтелектуалів запропонувала переосмислення й перевідкриття творів, канонів і взірців з обсягу античної спадщини. Відтак первісний сенс, який продукувався терміном «класика», упродовж багатьох століть людської минувшини обріс супутніми, уточнюючими та доповнюючими предметними смислами. У широкому розумінні класичним називають певний інтелектуальний чи культурний взірець, літературний або мистецький твір, перевірений і випробуваний історичним часом.

Утім, класичні праці та тексти продукують й інші асоціації або враження, котрі пов'язані з їх новим прочитанням і ревізією. Власне, ідеться про нове життя старих праць і текстів, які за інших соціокультурних передумов й інтелектуальних викликів сприймаються та потрактовуються інакше, ніж у попередні часи. За великим рахунком, на перший план виступає унікальна властивість класичних текстів, пов'язана з їх культурною розмаїтістю й інтелектуальною багатшаровістю, котра кожного разу по-новому виявляється на відмінних історичних відтинках.

Тож звернення до історіографічної класики передбачає не стільки засвоєння давніх взірців, скільки їх осмислення, прочитання та представлення у світлі сучасного історієписання й соціогуманітаристики. Із цієї перспективи публікація класичних текстів українських (а на перспективу – також іноземних) істориків розглядається нами як запрошення до нового, іншого прочитання й осягнення історіографічної спадщини.

Зауважимо, що до категорії історіографічної класики віднесено не тільки знані праці визначних дослідників, а й маловідомі та призабуті тексти, котрі вирізнялися новаторськими для своєї доби концептуальними пропозиціями, методологічними засадами. У цьому розрізі йдеться не тільки про класичний статус тієї чи іншої розвідки, а й про класичні взірці мислення істориків, які заслуговують на пильне студіювання та новітнє переосмислення.

Таким чином, у рубриці «Історіографічна класика» плануємо систематично публікувати тексти авторів, котрі вирізнялися цікавими, інколи незвичними та навіть креативними поворотами думки, концептуальними схемами й методологічними підходами. Сподіваємося, що ця журнальна рубрика спричиниться до сучасних прочитань, потрактувань, інтерпретацій багатющого та розмаїтого текстового матеріалу, котрий залишили нам у спадок наші колеги по «історичному цеху».

**Головний науковий редактор «Українського історичного журналу»
академік НАН України В.А.Смолій**

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

У знаковій статті М.Грушевського подається деконструкція централістично-генеалогічної («звичайної») схеми представлення російської минушини, а також пропонується концептуалізація минулого східного слов'янства як репрезентації окремих національних історій – української, російської, білоруської.

Ключові слова: *Грушевський, українська історіографія, «звичайна схема», національна історія, раціональність, позитивізм.*

«Довге» ХІХ ст., верхню межу якого одні інтелектуали пов'язують із Першою світовою війною, а дехто навіть відсуває до початку 1920-х рр., увело проблему представлення буття націй і національних держав у часі та просторі до кола найважливіших, злободенних питань тодішньої суспільно-політичної й історичної думки. Утім, початок ХХ ст. вносив до нових-старих проєктів історичних «біографій» націй новітні вимоги та настанови. Класичний історизм, виплеканий за часів романтизму й позитивізму, невпинно розмивався новітніми пізнавальними викликами, передусім неокантіанством і соціологізацією історії, котрі тією чи іншою мірою простежуються в майже всіх методологічних дискусіях початку ХХ ст.

Швидкоплинне розширення меж соціогуманітаристики за доби Fin de Siècle (фр. «кінець століття»), а в російській варіації – «Срібний вік», кидало численні виклики самій підоснові історичного знання, яка ще донедавна вважалася стійкою й непорушною, із психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших перспектив. Ці виклики не тільки продукували поширення та перетікання різних наукових практик, дослідницьких стратегій і культурних взірців із однієї сфери до іншої, а й творили простір їхньої взаємодії як своєрідний пролог переходу до початків неklasичної науки. Відтак класична раціональність ХІХ ст. дедалі більше розмивалася, обростала супутніми контекстами, розширювалася завдяки новим предметним областям і значенням, але залишалася доволі впливовою й запотребованою в академічному середовищі початку ХХ ст.

На рубежі століть істотних зрушень зазнав і культурний простір імперії Романових, в якому розгорнулися змагання навколо формування модерної російської національної ідентичності (М.Любавський, П.Мілюков, С.Платонов та ін.). Водночас поважне місце посіла течія, скерована на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської минушини, зокрема української (К.Бестужев-Рюмін, Д.Іловайський, М.Устрялов та ін.).

Ці дискурсивні практики на полі російського історієписання змушували реагувати українських учених, які виношували амбітні плани зі створення власної національної «біографії». Скажімо, М.Грушевський, відгукуючись на появу праці П.Мілюкова, наголошував, що ця книга пропонує схему генези російської/великоросійської культури, але «Україна-Русь, почавши від ХІІІ в., аж до кінця ХVІІІ в. кудись пропадає з поверхні землі (курсив наш – О.Я.), щоб потім явитись в ролі об'єкта

адміністративних заходів російського уряду»¹. Тож проблеми критики, а за великим рахунком – демонтажу «звичайної» імперської схеми східноєвропейської історії по-стали в українському історієписанні ще наприкінці XIX ст., коли проект національної «біографії» українців зі стадії «виношування» поступово переходив у площину практичної реалізації.

«Звичайну схему...» М.Грушевського було надруковано в першому випуску слов'янознавчого збірника², котрий побачив світ у рамках заходів із підготовки з'їзду російських славистів у Санкт-Петербурзі. Утім, він так і не відбувся внаслідок різних причини, зокрема через початок російсько-японської війни 1904–1905 рр. На той час було видано перший (1898), другий (1899), третій (1900) та четвертий (1903 рр.) томи «Історії України-Руси», а 1902 р. розпочалася підготовка п'ятого. Більше того, за свідченням автора, у 1903 р. завершилася його робота над «Очерком истории украинского народа»³. Згадку про майбутню статтю віднаходимо в листуванні М.Грушевського та В.Ламанського від червня 1903 р.⁴

Зауважимо, що «Звичайну схему...» було написано у вересні 1903 р., а опубліковано в листопаді 1904 р. Отже, ця розвідка М.Грушевського ввійшла до наукового обігу за відносно ліберальних часів, відомих як «епоха» чи «весна Святополка-Мирського», котру пов'язували з ім'ям тодішнього російського міністра внутрішніх справ, що обіймав цю посаду від серпня 1904 до січня 1905 рр.

Концептуальна пропозиція М.Грушевського спиралася майже винятково на позитивістські дослідницькі стратегії, які були доволі популярними на рубежі XIX–XX ст., хоч і дедалі частіше багатьма піддавалися критиці. Передусім, ідея організму як цілісного та «органічного» представлення національної історії висувалася автором як один із найважливіших інструментів із руйнування генеалогічно-централістичної конструкції російської минувшини.

У «Звичайній схемі...» споглядаємо й поліфакторний підхід, який у позитивістських візіях здебільшого використовувався для диференціації єдиного історичного процесу на низку площин/зрізів/шарів, що відображало як фактографічну насиченість тогочасних історичних студій, так і прагнення дослідників до досконалішої та виразнішої організації матеріалу. Водночас «теорія факторів» була самобутнім вислідом позитивістської каузальності, себто репрезентувала ідею причинності, котра мала пояснити різноманітні трансформації у світі минувшини та нав'язати суцільний генетичний зв'язок між явищами й процесами.

Вочевидь, М.Грушевський не поділяв одного з вихідних догматів позитивістського факторного підходу про «рівноправ'я» окремих чинників на теренах світу історії. Зокрема, він уважав, що на різних етапах еволюції домінують різні фактори. Власне, його погляди щодо факторного підходу у «Звичайній схемі...» здебільшого визначаються специфікою представлення східноєвропейської й української минувшини, котра

¹ *Грушевський М.* [Рец.] Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры, СПб., 1896, ч.1: Население, экономический, государственный и сословный строй, VII, 223 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.13. – Л., 1896. – С.4.

² Статті по славяноведению. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–304 (окрема відбитка: Санкт-Петербург, 1904. – 7 с.). Бібліографічну замітку про цю статтю М.Грушевського див.: *В. [Гнатюк В.]* [Рец.] Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – Т.29, кн.2. – Л., 1905. – С.142–143.

³ *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.22.

⁴ *Грич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 рр. (За його щоденником) // Український історик. – 2007/2008. – №3/4. – С.206.

висувала/відкидала певні чинники історичної еволюції – державні, політичні, економічні, національні та культурні.

У позитивістському розумінні сприймаються й наполегливі апеляції М.Грушевського до раціональних мірил вартості щодо оцінки традиційної чи «звичайної» концептуалізації російської історії, котрі мали підважити її всеохоплюючу централістичну спрямованість. До того ж чимало вчених, зокрема відомий німецький соціолог К.Мангейм, уважали, що «раціоналізм позитивістів є прямим продовженням класичного раціоналізму, що був доменом французького духу»⁵.

Зрештою, констатація численних суперечностей («нераціональностей»), попри низку спроб модернізації «звичайної схеми» у студіях російських істориків, дозволила М.Грушевському порушити питання про недотримання генетичного зв'язку й навіть послідовної стадіальності світу минувшини в репрезентації східнослов'янської історії. Тож він обстоював думку, що внаслідок «пришивання Київської держави» до такої генеалогічно-централістської схеми «історія великоруської народності зістається, властиво, без початку», себто «органічно розділена прогалинами».

Таким чином, концептуальну пропозицію М.Грушевського було послідовно витримано в позитивістському дусі (органічність, генетичність, еволюціонізм, стадіальність, факторний підхід) з акцентуацією на доказовій, логічній, несуперечливій підоснові авторських тез. З огляду на те, що ця розвідка призначалася для російських учених-славістів, вихованих у традиціях натуралістично-позитивістського сцієнтизму другої половини ХІХ ст., логічно-раціональний лейтмотив та аналітична тональність тексту М.Грушевського мали доволі виразну адресну спрямованість.

Про це свідчили і прикінцеві конотації автора, котрі акцентували увагу на хибах «старомосковської історіографічної схеми» та нагальній потребі у виробленні інших концептуальних віх й орієнтирів у репрезентації історії східного слов'янства. Недаремно О.Пріцак слушно відзначав, що «Грушевський, коли назрів час (1904 р.), мав почуття міри, гідності і відваги виступити як лицар (а не бунтівник)»⁶.

Зазначимо, що в 1920-х рр. «Звичайна схема...» вже мала репутацію знакової праці. Приміром, М.Яворський – відомий опонент М.Грушевського – у відгуку про його наукову діяльність від 7 листопада 1928 р. зауважував: «Вже один цей методологічний виступ М.С.Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії; це була спроба ідеологічної революції і в російській історіографії, яка мала величезне значення, якого не заперече у сучасна марксистська історична школа, не дивлячись на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби»⁷.

Нині виповнилося 110 років від часу публікації знакового тексту М.Грушевського. Незважаючи на те, що «Звичайна схема...» має давню, поважну й усталену репутацію, передусім пов'язану з відомими сюжетами українсько-російської історіографічної конфронтації⁸, сучасні прочитання та інтерпретації цього тексту М.Грушевського виявляють розмаїті, часом контраверсійні підходи й візії нинішніх учених. Одні дослідники розглядають

⁵ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состоятельность – экономические амбиции / Отв. ред. Е.Я.Скворцов; пер с англ. Е.Я.Додин. – Москва, 2000. – С.10.

⁶ Прицак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Його ж. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – С.102.

⁷ Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.140.

⁸ Wypar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // Ukrainian Quarterly. – 1974. – Vol.30, №1. – P.13–25.

«Звичайну схему...» як «концептуальну революцію»⁹. Натомість інші історики вважають, що М.Грушевському некоректно приписується нова концептуалізація, позаяк він лише стисло підсумував й удосконалив сформульовані тези попередніх українських учених¹⁰.

Побувають різні думки й щодо оцінки та місця «Звичайної схеми...» у творчій спадщині М.Грушевського, котру сприймають по-різному – випадковий текст, який автор швиденько накидав під час перерви у праці над монументальним багатотомником, програмова розвідка чи «підставова стаття»¹¹, що постала як вислід багаторічних роздумів, «результат цілого його наукового доробку»¹². Заразом «Звичайну схему...» пропонують розглядати й тлумачити у світлі інтерналістської парадигми наукового знання, що тяжіє до відомої візії фальсифікаціонізму К.Поппера, зокрема у світлі контекстів відкриття/виправдання¹³. Такі відмінні трактування нав'язують і висувають нові перспективи у прочитанні текстів М.Грушевського як з історіографічної ретроспективи ХІХ ст., так і низки поворотів історичної думки та трансформацій соціогуманітарного знання впродовж усього ХХ ст.

«Звичайна схема...» М.Грушевського неодноразово перевидавалася¹⁴, а також перекладалася іноземними мовами, зокрема англійською, німецькою та російською¹⁵. Текст друкується за академічним виданням 2002 р. Додані до статті пояснювальні примітки на відміну від посилань М.Грушевського позначено зірочками.

**Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

⁹ *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С.Грачової за участі О.Бобровського; наук. ред. Т.Курило за участі В.Горобця. – К., 2004. – С.209.

¹⁰ *Клід Б.* Доля Києва і Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії ХІХ ст. й історична схема М.Грушевського // На службі Кліо: Зб. наук. пр. на пошану Л.-Р.Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С.197.

¹¹ *Крупницький Б.* М.Грушевський і його історична праця // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.1. – Нью-Йорк, 1954. – С.ХХІ.

¹² *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.97.

¹³ *Ващенко В.* До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського // *Київська старовина.* – 2007. – №2. – С.78–97.

¹⁴ *Вибрані праці / Упор. М.Галій.* – Нью-Йорк, 1960. – С.202–210; *Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки / Впоряд., вступ. ст і довідки Б.Кравцева.* – Нью-Йорк, 1964. – С.11–24; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – [Б.м.], 1985. – С.101–108; *Вивід прав України / Ред. М.П.Парцей.* – Л., 1991. – С.7–13; *Пам'ятки України.* – 1991. – №3. – С.4–7; *Літературна Україна.* – 1991. – 30 травня. – №22 (4431). – С.1, 7; *Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О.І.Семків та ін.* – Л., 1996. – С.167–173; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – Л., 2002. – С.75–82 та ін.

¹⁵ *Hrushevsky M.* The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – New York, 1952. – Vol.2, №4 (6). – P.355–364; *Idem.* The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs / Ed. A.Gregorovich. – Winnipeg, 1965 (2 ed. Winnipeg, 1966). – 24 p.; *Idem.* Das übliche Schema der “russischen” Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums // *Jahrbuch der Ukrainekunde.* – München, 1983 – №20. – S.376–383; *Idem.* Das übliche Schema der “russischen” Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums // *Wynar L.* Mykhailo Hrushevskyj: Biobibliographische Quelle, 1866–1934. – München, 1984. – S.58–65; *Idem.* The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography / Ed. L.Wynar.* – Toronto; New York; Munich, 1988. – P.35–42; *Грушевський М.* Обычная схема «русской» истории и вопрос рационального упорядочения истории восточного славянства // *Форум (Мюнхен).* – 1987. – Вып.17. – С.162–171.

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії східного слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей в звичайній схемі «русскої» історії², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно, прийнята схема «русскої» історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] кн[язівства] Володимирського, від нього – в XIV віці – до кн[язівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишалися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування В[еликого] кн[язівства] Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави сі землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Российского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, й «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі, прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання до сеї схеми привикли й її невидги, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претензії вичислити їх всі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам – для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право,

¹ Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр., в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Мілюкова, Сторожева, Загоскіна, Володимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги д. Мілюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Філевич в своїй рецензії праці д. Мілюкова в час[описі] «Новое время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготованім до друку «Очерке истории украинского народа».

культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської³. Сю ріжницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X–XII вв. великоросами й казавши їм потім, в XIII–XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається, властиво, без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те що її історію починають слідити від середини XII в.⁴, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «русскої історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можності відповідно представити історії великоруської народності.

Тому що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народа» починається доперва з XIV–XV віком, а що перед тим – то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала.

³ Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помочі самоосвіті (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь Дніпровська і Русь північно-східна – два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті руської народності». Ліпше сказати – дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «єдинства руської народности».

⁴ Гарні початки, зроблені, напр., книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

Зрештою історія українсько-руської народності зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *dissecta membra*^{*}, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, – се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «руської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за В[еликим] кн[язівством] Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, – вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» В[еликого] кн[язівства] Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і ін[ші] пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто В[еликого] кн[язівства] Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення В[еликого] кн[язівства] Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене В[елике] кн[язівство] Литовське, ані осібного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує ріжних поправок. В[елике] кн[язівство] Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преємства права староруського з правом В[еликого] кн[язівства] Литовського, значіння слов'янського елементу в процесі творення й розвою В[еликого] кн[язівства] Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський – навіть не ставлять питання про його впливи, хоч, безперечно, ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрої В[еликого] кн[язівства] Литовського (от хоч би – вкажу лише *exempli gratia*^{**} – інститут «коймиці»). Потім, лишаючи литовський, – сам слов'янський елемент В[еликого] кн[язівства] Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності – українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя й Пинщини, були досить механічно зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Противно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, мали на нього величезний вплив – в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як, з другого боку, самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного

* Роз'єднані частини (лат.).

** Для прикладу (лат.).

процесу В[еликого] кн[язівства] Литовського) й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія В[еликого] кн[язівства] Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо – оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насажені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, – напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії В[еликого] кн[язівства] Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, що мали для неї безпосереднє значіння⁵. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народності, але в цілості включати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в «руську історію» нема причини, коли се має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східнослов'янських⁶ (уживаю часом сього терміна, аби обминути неясності й баламутства, які впливають з неоднакового уживання слова «русский»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «руської історії» чи історії східного слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важкий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значіння мала, найтісніше зв'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут поза межами національної, Володимиро-Московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами ріжних державних організацій – сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роллю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава

⁵ В такім дусі старався я використати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

⁶ Один з визначніших сучасних систематиків – проф. В[ладимирський]-Буданов – ставить задачею науки історії «русского права», історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частю право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В[ладимирського]-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. «Записок Н[аукового] тов[ариства імені] Шевченка», бібл[іографія], с.4).

стає історичним фактором, властиво, тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «руської» історії, має вона, властиво, наслідком підміни поняття історії «русского народа» (в значінні руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією», я бачу комбінацію, чи, властиво, – конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «русських народностей», і, нарешті, – історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з сих понять, в консеквентнім*** переведенні, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуванні ріжних понять повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему «руської історії» з понять історія Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східнослов'янських народностей – українсько-руської й білоруської. Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народності, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская история» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народності, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кождім кроці великоруською, – то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч, на мій погляд, він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми – пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї – се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою, «общерусської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народності. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії східного слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так

*** Від лат. «consequens» («consequentis») – «послідовний».

і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Русі, і в таким же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова – треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від ріжних епізодів з історії України й Білорусі – се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональне здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж донині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер «русскої історії», зшивання до купи епізодів з історії ріжних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «русскої історії» признають, що вона не бездоганна і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, – се вже інша справа.

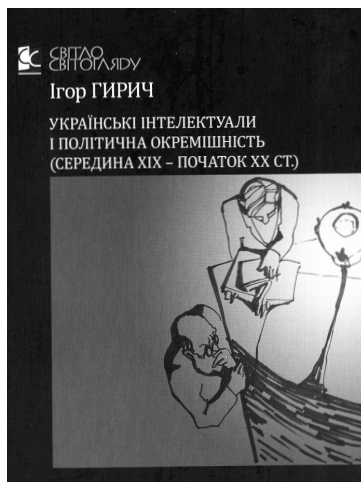
У Львові, 9 (22) IX. 1903

The emblematic article by M.Hrushevs'kyi covers the deconstruction of centralized-genealogy ("traditional") presentation schemes of Russian past. Also in the article proposed the conceptualization of the past of East Slavonic peoples as the representation of separate national histories – Ukrainian, Russian and Belorussian.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Ukrainian historiography, "traditional scheme", national history, rationality, positivism.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Гирич І.

Українські інтелектуали і політична окремішність (Середина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К.: Український письменник, 2014. – 496 с.

Формування політичних запитів у візіях інтелектуалів належить до класичних проблем історії суспільних рухів та національної думки. Власне, питання про те, як соціо- й етнокультурні передумови, політичні обставини, культурні орієнтири, світоглядні настанови, знакові події минувшини транслюються та оформлюються у вигляді тих чи інших концептів, повсякчас цікавило істориків і дослідників з інших галузей соціогуманітаристики. Вочевидь, означена проблематика вирізняється, з одного боку, крайньою сегментованістю й багат шаровістю, а з іншого – потребує пошуку розмаїтих і численних контекстів представлення суспільної думки, які дозволяють запропонувати конструктивні та оригінальні підходи для відповіді на ключове питання, порушене у цікавій і самобутній книзі знаного українського історика Ігоря Гирича: як виробляється інтелектуальний продукт на політичному полі націєтворення?

Світло й тіні такого чи подібного концептуального візерунку вже практично три десятиліття пов'язують із відомою схемою трьох фаз-стадій авторства М.Гроха, котра з плином часу дедалі більше живе своїм самостійним життям. У широкому розумінні ця схема відіграє роль установчого концепту, із перспективи якого формулюються питання до української суспільно-політичної думки та національного руху XIX – початку XX ст.

Утім, розгортання українського проекту у світлі схеми М.Гроха має свої координати, точніше виміри, котрі більшість істориків окреслює по-своєму. Скажімо, І.Гирич вибудовує низку застережень щодо специфіки та особливостей українського руху, котрі визначають його розгортання, а в певному сенсі й конфігурацію: неможливість спиратися на українського буржуа з огляду на зародковий стан цього прошарку або міське населення, позаяк міста перебували у зоні впливу російської й польської ідеологій, несформованість національної традиції, зокрема мовної літературної, нестача приватного шкільництва як складової загальних освітніх практик, урядові й поліційні утиски, православний універсалізм тощо.

Із цієї перспективи проблема інтелектуального продукту раптово перетворюється на осягнення ментальних і духовних установок українства, котрі автор пов'язує зі старо- та новоукраїнськими формами національного руху. Відтак минає та стає тим своєрідним уявним, випробувальним майданчиком, на якому розкриваються злами національної свідомості, котрі І.Гирич розглядає на перехресті історичної пам'яті та міфотворчості. На його думку, саме міфи складають основну структуру колективної пам'яті нації та частогусто побутують у вигляді багатоманітних, деформованих і розмитих проєкцій, які творяться й актуалізуються у руслі тяжіння певних подій, явищ, процесів.

Звідси походить ідея «війн пам'яті», котрі розгорталися то навколо пантеону героїв, то заторкували знакові події з обсягу різних національних історій – української, російської, польської. У цьому світлі академізм наукових, культурних і освітніх практик кінця XIX ст., за версією І.Гирича, був своєрідною відповіддю на виклики національного руху, позаяк мав означити координати й прикмети окремішності політичного українства. Більше того, академічні інтенції відомих вітчизняних інтелектуалів спиралися та наслідували взірці чеського руху, котрі М.Грушевський уважав зразковими для невеликої й «недержавної» європейської нації. Тож на сторінках книги постає проблема співіснування/змагання, а іноді навіть взаємодоповнення національних та імперських проєктів на теренах суспільно-політичної думки.

Недаремно І.Гирич зауважує, що практично всі слов'янські проєкти на початкових етапах тією чи іншою мірою апелювали до суспільної думки, зокрема прагнули узгодити/примирити чи принаймні відвести від гострої конфронтації національний та імперський дискурси. Відтак ідеться про подвійну лояльність, зокрема малоросійську/російську, яка рельєфно простежується в інтенціях тодішніх речників українства.

Приміром, «мовна програма» українського національного руху зазнала суттєвої еволюції й торувала шлях від обстоювання конечності розвитку «народної мови» до усвідомлення необхідності творення повноцінної модерної культури. Досить своєрідні концепти побутували і в історичній думці XIX ст., зокрема киевоцентрична візія М.Максимовича, «дві російські народності» М.Костомарова, громадівський ідеал В.Антоновича, народницький дискурс М.Грушевського та ін. Таким чином, автор окреслює цілу низку вихідних концептів із перспективи яких розгорталося становлення політичної нації на тлі модернізаційних трансформацій українського суспільства.

Передусім І.Гирич акцентує увагу на представленні мови як неповторної цивілізаційної вартості, зокрема показує, як змінювалася «мовна програма» українського руху в персональному вимірі від М.Максимовича до М.Грушевського. Автор пропонує цілу низку тонких і влучних спостережень, коментарів та інтерпретацій. Відтак він зупиняється на соціо- й етнокультурному середовищі, в якому функціонувала українська мова, відзначає русифікаційні й асиміляційні впливи, котрі побутували у середовищі міського населення та сільського панства Наддніпрянської України. Ці впливи історик репрезентує як вислід уніфікаційних адміністративних та управлінських практик на ниві культури й освіти.

Зокрема, І.Гирич акцентує, що студентська молодь напередодні Першої світової війни сприймала незнання української мови як синдром малоросійщини.

Крім того, автор розрізняє відмінні рівні функціонування мови – повсякденний, родинний, офіційний, фахово-професійний та ін. Зрештою історик наголошує, що важливою складовою в розгортанні українського руху стала проблема формування літературної мови та пов'язаних із нею практик. Цю тезу І.Гирич ілюструє численними й образними прикладами, пов'язаними з трансформаціями поглядів і світосприйняття відомих українських інтелектуалів.

Саме на літературному терені, як переконливо показує автор, побутували конфлікти між архаїчними явищами та модерністськими експериментами, зокрема щодо вживання численних термінологічних означень. Переломною віхою у трансформації «мовної програми» І.Гирич вважає воєнну та революційну добу, позаяк логіка подій і критичність ситуацій підштовхували багатьох громадсько-політичних діячів до українського вибору.

Зауважимо, що конструкція книги І.Гирича спирається на представлення візій інтелектуалів, які належали до різних напрямів суспільно-політичної думки, а також тих знакових ситуаційних контекстів, котрі спричинилися до диференціації таких неформальних спільнот. Автор виокремлює кілька таких напрямів – народницький національно-демократичний (В.Антонович, О.Кониський), національно-демократичний консервативний (Є.Чикаленко, В.Леонтович), молодоукраїнський напрям із національно-демократичним і соціально-демократичним центризмом (С.Єфремов, А.Жук). Окрім того, він поділяє на кілька напрямів українську соціал-демократичну думку – ортодоксальний, центристський і молодоукраїнський, а також розглядає український консерватизм (В.Липинський). Такі означення, з одного боку, свідчать про розмитість політичного спектра українського руху, а з іншого – показують, що візії інтелектуалів часто-густо було представлено в недиференційованому вигляді. Урешті, авторська пропозиція щодо формату та способів репрезентації української суспільно-політичної думки другої половини XIX – початку XX ст. є цікавою й оригінальною новацією, котра безперечно спричинить зацікавлення багатьох дослідників із відмінними фаховими пріоритетами.

На думку І.Гирича, відома теза про «патологічну хворобливість» народництва, котра з часом трансформувалась у доволі поширений стереотип, не представляє справжню сутність цього явища. Більше того, автор стверджує, що народництво відображало тяжіння соціо- й етнокультурних умов та обставин, в яких перебувало політичне українство, розділене між імперіями Габсбургів і Романових. У такому світлі В.Антонович постає як один із батьків-засновників українського відродження й, заразом, народницького напрямку, а його громадівська візія української минувшини потрактовується як відображення сповільненого національного розвитку українства. Недаремно І.Гирич акцентує увагу на особливій ролі В.Антоновича в конструюванні тяглості української історії. Власне він та його учні спричинилися до творення цілої низки «еволюційних» панорам минувшини України з регіонально-обласної перспективи.

Та народництво породжувало й інші постаті інтелектуалів, зокрема О.Кониського – старого українця, адепта еволюціонізму, переконаного культурника, одного з творців культу Великого Кобзаря та послідовного самостійника. Тим паче, що самостійницькі інтенції О.Кониського найпоследовніше

виявилися на літературній ниві, себто у царині словесних практик. Приміром автор наголошує, що О.Кониський прагнув створити самостійний культурний простір українства, поза межами загальноросійської культури. Тож культурники В.Антонович та О.Кониський у певному сенсі протистояли М.Драгоманову з його космополітичними настановами.

Окремий розділ монографії І.Гирича присвячено проблемі автономізму та федералізму в українській суспільно-політичній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У цьому розумінні федеративний ідеал був своєрідним проміжним концептом, який, урешті-решт, торував шлях до усвідомлення й проголошення повної політичної окремішності. Федералізм відіграв поважну роль у формуванні інтелектуалів другої половини ХІХ ст., оскільки, починаючи від доби кирило-мефодіївських братчиків та закінчуючи відомими настановами М.Грушевського, нав'язував представлення українців як національної цілісності, що породжувало відповідні конотації.

Примітною особливістю авторського викладу є те, що федералістські ідеї корелюються з українофільськими ідеалами, себто постають як невідмінна складова тогочасної програми національного руху. Більше того, І.Гирич вирізняє архаїчність українофільських візій, яка пов'язана з архетипом народницької й культурницької свідомості. Адже свідомість такого типу, як слушно наголошує автор, сприймала тодішні модерні політичні течії вкрай скептично, зокрема розглядала соціалізм як варіант утопічної свідомості. За влучним спостереженням історика, федералістський ідеал видався українським інтелектуалам ідеальним рецептом еволюційного шляху до національного визволення, проте звичайно містив як приховані, так і вповні очевидні загрози.

Однак на тлі широкого розвою народницького руху побутовали не тільки автономістські та федералістські ідеї, а й консервативні концепти, хоч і національно-демократичного походження. У широкому розумінні йдеться про покоління наступників Старої Громади на рубежі двох сторіч, які прийшли на зміну В.Антоновичу, О.Кониському та ін. До цієї генерації належав і відомий громадсько-політичний діяч, меценат, який походив із панських верств, – Є.Чикаленко. І.Гирич називає його речником середнього класу – прошарку, котрий тільки-но народжувався в українському суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. Загалом Є.Чикаленко був демократом-центристом і федералістом, а за революційних часів став прихильником пронімецької орієнтації й симпатиком Української народної партії. Причому автор характеризує політичну візію Є.Чикаленка як федералізм самостійницького типу, зорієнтований на роз'єднувальні, а не об'єднувальні тенденції.

Самобутнім інтелектуалом із цієї генерації був В.Леонтович – народолобець, альтруїст і меценат, котрого І.Гирич означає як консерватора з націонал-демократичного табору, що особливо добре виявилось за часів гетьманату П.Скоропадського. Заразом автор простежує багатоманітні громадсько-культурні практики цього діяча на початку ХХ ст., що репрезентує постать В.Леонтовича в розмаїтих ситуаційних контекстах, себто дозволяє подивитися у світлі персональних стосунків і взаємин із тодішніми провідниками українства.

Чільне місце у книзі І.Гирича відведено молодому українському напряму суспільно-політичної думки з його відомими репрезентантами – С.Єфремовим і

А.Жуком. Утім, на сторінках монографії цей напрям постає не стільки у вигляді цілісного моноліту, скільки строкатої палітри з багатьма кольорами й відтінками. Зауважимо, що С.Єфремова автор означає як лідера наддніпрянського неонародництва та речника соціального, точніше духовного утилітаризму, зорієнтованого на культурні запити й потреби народу. Власне, постать С.Єфремова уособлює кардинальну метаморфозу національного руху, а саме перетворення діяча-українофіла на речника-інтелектуала нового українства.

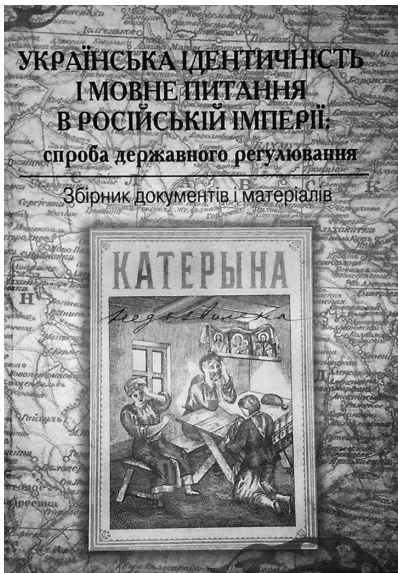
Іншим провідником молодоукраїнського напрямку, за візією І.Гирича, був А.Жук, який сполучав народовський консерватизм і соціал-демократичні устремління. Вислідом таких уявлень стала відома теза А.Жука про необхідність «вростання» третього класу у суспільство, в якому провідні позиції мають належати кваліфікованому робітництву й селянам-землевласникам. Таке поєднання консервативних і демократичних цінностей у світогляді А.Жука свідчило про багатопаровість українського політичного спектра на початку ХХ ст. Тим паче, що погляди тогочасних інтелектуалів повсякчас розгойдувалися й перевірялися на «терезах» воєнних і революційних подій. За спостереженням І.Гирича, А.Жук став державником-самостійником ще напередодні Першої світової війни, коли політичні ідеали більшості українських політиків коливалися в межах автономізму чи федералізму.

Останній, сьомий, розділ монографії І.Гирича присвячено українській соціал-демократичній думці, котру історик поділяє на декілька напрямів: ортодоксальний (Д.Антонович, М.Порш, Л.Юркевич, В.Винниченко), центристський (С.Петлюра, В.Садовський, П.Понятенко, Д.Дорошенко) та молодоукраїнський (Б.Ярошевський, Й.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, М.Залізняк, В.Степанківський, В.Кушнір та ін.). Головну дилему соціал-демократії автор убачає в різких коливаннях між національно-державним і класовим дискурсами, що часом відображалося в карколомних політичних кульбітах та кардинальних світоглядних зрушеннях. Саме звідси походить ця умовна демаркаційна межа, котра поділяє українських інтелектуалів соціал-демократичного спрямування.

Резюмуючи наші спостереження над цікавою й змістовною книгою І.Гирича, зауважимо, що провідне питання, сформульоване автором, не отримує однозначної відповіді. Натомість пропонується строката, мінлива й калейдоскопічна конфігурація підходів, котрі відображають як багатопаровість, так і суперечливість поглядів і недиференційованість світосприйняття тодішніх інтелектуалів. Ба більше, І.Гирич переконливо показує, що візії українських діячів істотно трансформувалися під впливом політичних реалій, передусім знакових подій і кардинальних метаморфоз воєнної та революційної дійсності.

Таким чином, автор пропонує рельєфні, динамічні, полівимірні образи українських інтелектуалів, які прагне донести до читача з усіма їхніми суперечностями, сумнівами, роздумами на тлі складних і драматичних подій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Та найголовніше те, що історик запропонував нову й оригінальну типологію візій українських інтелектуалів, яку репрезентовано та висвітлено за напрямками тодішньої політичної думки. На нашу думку, монографія І.Гирича суттєво збагачує й розширює горизонт уявлень про тодішню українську політичну думку, зокрема демонструє, яким чином відбувалася її трансформація та перехід від традиційних, архаїчних візій до модерних концепцій.

О.В.Ясь (Київ)

УКРАЇНЬСКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І МОВНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
СПРОБА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ:
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ / Відп. ред.
Г.Боряк; упор. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова,
Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко,
В.Шандра. – К.: Інститут історії України
НАН України, 2013. – LXII+810 с.

Національне самовизначення особи поміж таких координат, як релігія або культурна спадщина, включає й ціннісний орієнтир – мову. Визначальна роль її у становленні національної ідентичності припала на ХІХ ст., коли більша частина українських етнічних земель перебувала у складі Російської імперії. Яким чином нормувалося мовне питання впродовж 1847–

1914 рр. та як воно пов'язувалося з формуванням української ідентичності відтепер маємо змогу вивчати за допомогою тематичного збірника документів і матеріалів. Подібний археографічний проект з історії «українського питання» в політиці центральної влади ХІХ – початку ХХ ст. реалізовано в незалежній Україні вперше завдяки спільним зусиллям колективів науковців і співробітників Інституту історії України НАНУ, Укрдержархіву, ЦДІАК України на чолі з відповідальним редактором доктором історичних наук Г.Боряком. Виходу цього видання у світ завдячуємо також представникам української діаспори – В. та О. Шиприкевичам, чий родовід пов'язаний із Поліссям.

Передмова до збірника складається з двох розлогіх статей провідних науковців, докторів історичних наук В.Шандри і П.Гриценка. Вони по суті доповнюють одна одну, висвітлюючи, з одного боку, історію формування в Російській імперії мовної політики, а з іншого – аналізуючи шляхи утвердження української мови. Зокрема, В.Шандра детально розглянула мовну ситуацію в губерніях підросійської України, при цьому переконливо наголосивши, що мова для української спільноти на той час виступала все ж таки основним елементом ідентичності. Авторка обірунтувала значення освіти при соціалізації та формуванні ідентичності, нагальну потребу рідномовного навчального процесу, яка назріла вже у другій половині ХІХ ст. Аналізуючи причини заборонних актів 1876 і 1881 рр., дослідниця зауважує небажання імперської влади визнати, що українська мова існує й, попри все, розвивається. Не оминула увагою В.Шандра процес інтелектуалізації мови, котрий, незважаючи на всілякі заборони, був незворотним – від розмовної практики до книжок. У короткому нарисі історії української мови в Російській імперії П.Гриченко висловлює думку, що в ХІХ ст. вона виявилася стрижнем багатомовної традиції українськості, продемонструвавши здатність активізувати етнічну/національну свідомість співвітчизників. Автор слушно зауважує, що хоча в історичному протистоянні української й російської мов в Україні повного російщення не відбулося, усе

ж цей процес виявився настільки глибоким, що досі позначається на нашому повсякденні.

Відзначимо високий джерельний потенціал видання. До збірника ввійшло майже 300 документів, які було виявлено у чотирьох десятках фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, відділу рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника. Ще більшої репрезентативності виданню дала републікація низки документів, почерпнутих зі збірників та наукових часописів, значна частина яких на сьогодні малодоступна дослідникам.

Критеріями відбору архівної інформації послужила фіксація в матеріалах проявів функціонування української мови в різних сферах суспільного життя, або ж заборон її використання. Заслуговує на увагу, що окрім діловодних документів центральних державних установ публікатори включили до видання й таку групу документів, які пов'язані з виконанням на місцях заборонних розпоряджень 1863 та указів 1876 і 1881 рр. Хоча їх чинність поширювалася на всю територію українських губерній Росії, переважно вони реалізовувалися в адміністративних центрах – Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Та все ж зацікавлений дослідник зможе знайти потрібну інформацію й стосовно окремих повітових міст і містечок (Біла Церква, Бердичів, Вінниця, Дубно, Канів, Луцьк, Тараща, Умань, Черкаси та ін.). Також заслуговує на увагу, що до збірника ввійшов пласт інформації, який документує присутність імені й творчості Великого Українця – Тараса Шевченка в різних сферах освітньо-культурного, суспільно-політичного життя.

Відзначимо високий рівень археографічного опрацювання документів, що проявилось в урахуванні вироблених упродовж останнього часу едиційною практикою засад передавання текстів XIX ст., збереженні україномовних фрагментів у російськомовних документах тощо. Археографічній культурі додає ваги й те, що більшість документів публікується повністю. Подані матеріали супроводжуються текстуальними примітками, які фактично відображають результати критичної роботи впорядників.

Підсилюють ґрунтовність документального видання вміщені в додатках дві публікації, до цього відомі переважно за межами України. Перша з них – факсимільне відтворення перекладу українською мовою доповіді комісії Петербурзької академії наук про скасування заборони українського друкованого слова (1905 р.), здійсненого В.Гнатюком, із доданням «Історичної записки» К.Воєнського та вступним словом М.Грушевського. Видана у США ще в 1916 р. ця книжка з колекції П.Штепи була подарована бібліотеці Торонтського університету й уже давно стала бібліографічною рідкістю. Друга публікація – переклад передмови В.Дмитришина (Портлендський університет) до репринтного перевидання праці Ф.Савченка 1876 р. «Заборона українства» (Київ, Харків, 1930 р.), здійсненого в 1970 р. О.Пріцаком окремим томом у «Гарвардській серії українських студій». Шкода, що обсяг збірника не дозволив опублікувати текст самої студії Ф.Савченка.

Професійну повагу викликає високий науковий рівень довідкового апарату, який, без сумніву, стане у пригоді дослідникам при опрацюванні поданих

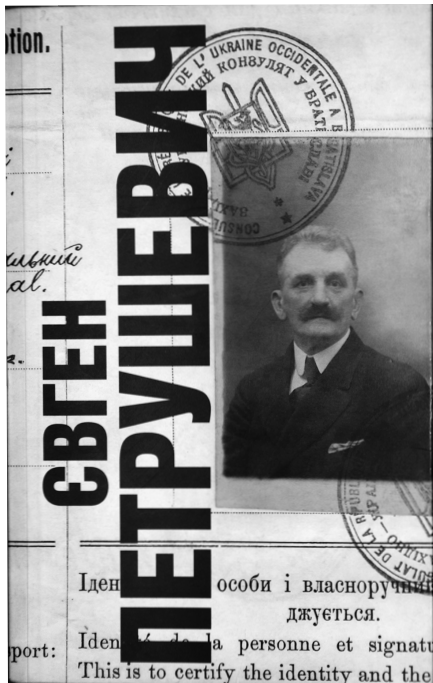
документів і матеріалів. Традиційна його складова – археографічна передмова – містить відомості про джерельну базу, критерії відбору, виявлення та відповідне оформлення документів. Велику увагу публікатори приділили коментарям з уточненням і роз'ясненням змісту документів, авторства текстів тощо. До беззаперечних заслуг упорядників належить те, що вперше в едиційній практиці було проаналізовано діловодну й текстологічну складові відомого акту 1863 р. Зокрема, аргументовано стверджується, що як такого циркуляру не існувало, а було розпорядження міністра внутрішніх справ Росії П.Валуєва заборонити видання книг українською мовою. Це уточнення, а також той факт, що заборонні укази 1876 і 1881 рр. так і не ввійшли до «Повного зібрання законів Російської імперії», зайвий раз фіксують недосконалість державної законодавчої практики.

Окремої уваги заслуговує укладений упорядниками покажчик усіх згаданих у документах україномовних рукописних та друкованих творів, що розглядалися цензурними органами. До нього ввійшли як дозволені, так і заборонені цензурою книжки й періодика, частину яких було видруковано на території Австро-Угорської імперії, а в підросійській Україні вони поширювалися нелегально. Покажчик містить також музичні й драматичні твори, по дозвіл на постановку котрих громадськість зверталася до цензурних органів. Промовистий факт, на який звертають увагу упорядники: із 600 одиниць згадуваних у документах творів майже половину повністю або частково російська цензура заборонила, а деякі з них так і не було опубліковано.

Інформативності науково-допоміжному апарату додає як анотований іменний покажчик із короткими біографічними відомостями про діячів, державних посадовців, історичних персонажів, так і перелік географічних назв, при складанні котрого упорядники слушно дотримувалися принципу тогочасної адміністративної належності населених пунктів. Зацікавленому дослідникові стануть у пригоді й такі складові довідкового апарату, як списки скорочень, використаних архівних фондів та публікацій документів разом з окремим переліком опублікованих матеріалів. Привабливості збірнику додає вдало підібраний ілюстративний ряд, використаний як при оформленні палітурки, так і в унаочненні самих документів – прокламації, обкладинки, титульні сторінки україномовних книжкових та періодичних видань тощо. Невеликий наклад книги (всього 200 примірників) компенсується розміщенням у вільному доступі на веб-сайті Інституту історії України НАНУ.

Вихід у світ збірника документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії...» фіксує вагомий успіх вітчизняної археографії. Безперечно, це видання можна розглядати як перший крок на шляху до реалізації широкого археографічного проекту з історії «українського питання» в політиці центральної влади XVIII – початку XX ст. Важливо було б продовжити добрий почин публікацією документального масиву обласних державних архівів України, де зберігається чималий пласт інформації стосовно того, якою була реакція місцевих органів влади на виконання розпоряджень вищих інстанцій, а також фіксуються основні прояви суспільно-політичного життя українського населення.

О.П.Прищеп (Рівне)

Павлишин О.

Євген Петрушевич (1863–1940):

Ілюстрований біографічний нарис. –

Л.: МАНУСКРИПТ-ЛЬВІВ, 2013. – 400 с.

Євген Петрушевич – визначна й водночас неоднозначна постать в українській історії. Завдяки йому на західноукраїнських землях виникла та функціонувала демократична держава, збудована в найкращих традиціях габсбурзької політичної культури й українського козацького республіканізму. Є.Петрушевич брав безпосередню участь в історичному єднанні Наддніпрянської й Західної України. Водночас, через антипольські переконання, він став одним з ініціаторів сепаратної угоди з російською Добровольчою армією генерала А.Денікіна, а згодом мав радянофільські погляди.

Присвячена Є.Петрушевичу книга львівського історика Олега Павлишина стала пер-

шим повноцінним дослідженням його життя й діяльності. Відомо, що очільник Західноукраїнської Народної Республіки був одним із нечисленних представників революційної доби, хто не залишив ані спогадів, ані історичних нарисів. Одразу із завдань монографії стає зрозумілим, що автор намагатиметься подати якомога повнішу реконструкцію життєвого шляху Є.Петрушевича. І, треба визнати, йому це вдалося. Природно, що головним джерелом для дослідника стали спогади діячів визвольних змагань і матеріали тогочасної преси. Текст доповнюють різноманітні відступи, природно-географічні та соціально-економічні описи міст, де мешкав або провадив свою діяльність Є.Петрушевич (Буськ, Львів, Сокаль, Сколе, Відень). Такий дискурс допомагає вписати життя історичної постаті у широкий історичний контекст.

Книга побудована за проблемно-хронологічним принципом. О.Павлишин розпочинає виклад нарисом про сім'ю й родину Є.Петрушевича, реконструюючи біографії його найближчих родичів. Акцент робиться на батькові – Омелянові, який змалку формував світогляд майбутнього політичного діяча (с.30–35). Доволі цікаві сюжети щодо юності й адвокатської діяльності Є.Петрушевича. Так, у 1883–1884 рр. він переривав навчання для однорічного військового вишколу, виступав захисником на судових процесах В.Репера, С.Вітика, П.Новаківського (с.46–47).

Окремий підрозділ присвячено одруженню Євгена Петрушевича з Леокадією Пуніцькою. Сучасні історики, які фахово займаються періодом ЗУНР, зазвичай обмежуються одним – двома реченнями. Тож безперечною заслугою О.Павлишина вважаємо сюжет про особисте життя політика. Він був одружений зі своєю двоюрідною сестрою, а батько Євгена доводився їй хрещеним батьком. Відомо, що в той час подібні шлюби були забороненими й відбувалися лише з дозволу церкви, який молодята отримали (с.60–61).

Наприкінці XIX ст., в умовах виникнення партій і формування правової системи імперії Габсбургів, адвокати почали відігравати одну з провідних ролей в її прикордонних регіонах. Зрозуміло, за таких умов Є.Петрушевич не міг залишатися осторонь політичного життя. О.Павлишин довів, що Є.Петрушевич не був засновником Української народно-демократичної партії (УНДП), оскільки його ім'я відсутнє в переліку керівників цієї організації. Імовірно, він був лише серед делегатів установчої наради (с.75).

Кілька підрозділів О.Павлишин присвятив політичній діяльності Є.Петрушевича в довоєнний час, коли він неодноразово обирався депутатом Державної ради у Відні та Крайового сойму Галичини. Автор описує вибори до австрійського парламенту й відзначає, що Є.Петрушевич, хоча й став депутатом, однак на виборах 1907 і 1911 рр. поступився москвофілу Д.Маркову. Це не мало принципового значення, адже за тогочасних обставин народними обранцями ставали два представники округу (с.90–97). О.Павлишин відзначає, що Є.Петрушевич був активним борцем за права українців супроти польського наступу, виступав за проведення соймової реформи. Із метою підриву роботи представницького органу західноукраїнські депутати влаштовували під час засідань численні обструкції – гамір, свист, грали на музичних інструментах. Такі дії не пройшли безслідно й поляки змушені були припинити опір проведенню цієї реформи (с.112–113).

Значну частину книги присвячено діяльності Є.Петрушевича в роки Української революції: від утворення Української національної ради (УНРади) і проголошення ЗУНР до вимушеної еміграції (с.132–237). Автор констатує, що з початком визвольного руху у Східній Галичині, а особливо після створення УНРади, заяви Є.Петрушевича про об'єднання з Великою Україною виявилися тактичним кроком (с.134). Справді, з'їзд «мужів довір'я» 19 жовтня 1918 р., який мав відіграти роль конституанти, вирішили звести до формальності, аби уникнути цілковитої підтримки з боку населення злуки з Наддніпрянщиною, яка перебувала в невизначеному становищі.

Поданий автором контекстуальний аналіз історії ЗУНР дозволяє побачити життя Є.Петрушевича у світлі глибоких суспільних трансформацій, особистих переживань і трагедій. Аналізуючи події листопада 1918 р., О.Павлишин відзначає, що українські війська, які захопили контроль над Львовом 1 листопада 1918 р., на відміну від поляків не мали поповнення, а більшість стрільців, що були переважно вихідцями з сіл, вирішили, що справу зроблено, і почали повертатися додому (с.149). Такий розвиток подій не влаштовував владу й вона започаткувала реформування збройних сил. Однак стримати польський наступ уже не вдалося, як і втримати Львів. Описуючи політику УНРади з кінця 1918 до середини 1919 рр. О.Павлишин високо оцінює державотворчий процес ЗУНР, але відзначає, що низка зовнішніх і внутрішніх чинників звела нанівець досягнення національної влади (с.170–180).

Проголошення злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. автор оцінює стримано, без пафосу. Це цілком виправдано, адже, на його думку, факт самого лише проголошення об'єднання не призвів до значних змін в організації законодавчої й виконавчої влади відтепер уже Західної Облaсті УНР. О.Павлишин резюмує, що жодна зі сторін не була зацікавлена у правовому врегулюванні нової

ситуації (с.167). Директорія не хотіла вступати у війну з Польщею, а керівний апарат ЗОУНР – проводити соціальні реформи наддніпрянського уряду.

Окремий підрозділ книги – «Проголошення диктатури» – присвячено політичним суперечностям між лідером ЗОУНР Є.Петрушевичем і Головним отаманом УНР С.Петлюрою, а також галицькою та наддніпрянською владами (с.206–213). Автор наголошує на непростих взаєминах між обома урядами впродовж першої половини 1919 р., які стали особливо напруженими після проголошення Є.Петрушевича диктатором. Це викликало критику з боку С.Петлюри, який у відповідь сформував Міністерство у справах Галичини. Однак О.Павлишин відзначає, що до відкритого конфлікту справа не дійшла через складне становище притиснутих до Збруча Галицької й Дієвої армій. Ці фактори сприяли налагодженню діалогу між обома лідерами (с.213).

Аналізуючи проблему переходу частинами УГА та урядом ЗУНР (ЗОУНР) річки Збруч, автор обмежується описом подій. Однак йому вдалося віднайти фактологічний матеріал, який детально відображає становище західноукраїнського населення, відносини між урядами обох держав у Кам'янці-Подільському. Завдяки цьому відкрилися нові, а також поглибилися знання про вже відомі факти періоду перебування лідерів двох республік в цьому місті (с.214–223).

На жаль, із дослідницького фокусу автора випали взаємини між Є.Петрушевичем і С.Петлюрою восени 1919 р., після походу на Київ, коли з'явився новий ворог – російська Добармія А.Денікіна. Водночас О.Павлишин змальовує перебіг Державної наради, датою проведення котрої помилково визначено 22 жовтня 1919 р. (насправді вона проходила 25 жовтня) (с.228–229).

Не можна погодитися з автором стосовно його оцінки угоди УГА з Добармією. Так, О.Павлишин наголошує, що Є.Петрушевич був не проти перемовин із денікінцями, але розгнівався, дізнавшись про договір у Зятківцях 6 листопада 1919 р. (с.231). Подібну реакцію диктатора великою мірою спричинило те, що він не хотів дискредитувати себе в очах наддніпрянських політиків, адже всі дії галицьких військових зумовлювалися вказівками лідера ЗУНР.

Після вимушеної еміграції Є.Петрушевич не втрачав надій на визволення Східної Галичини з-під влади поляків, однак усі спроби виявилися невдалими. Оцінюючи здобутки вітчизняної дипломатії 1921–1922 рр., автор наголошує, що її дії активізували українське питання в Європі, але політичні суперечності між країнами Антанти стали на заваді його позитивному вирішенню (с.252).

Цілком обґрунтований вигляд має й теза про те, що Є.Петрушевич не анулював Акта злуки під час засідань у Відні (грудень 1919 р.). Натомість дослідник демонструє маловідомі документи, що заперечують припущення деяких істориків із цього питання (с.259–260).

Пошукову роботу провів О.Павлишин і щодо відносин Є.Петрушевича з різними українськими емігрантськими організаціями, відновленою УНРадою у Львові. Автор відзначає, що через заклик колишнього диктатора до українців бойкотувати вибори у сейм Польщі вони втратили шанс отримати формальну змогу впливати на законодавчу політику країни (с.292). Водночас такі дії розкололи єдиний національний фронт. Рішення Ради амбасадорів 1923 р. значно похитнуло позиції Є.Петрушевича, а він, на думку автора, боявся

втратити свій авторитет і підтримку у Східній Галичині. Його позиції та плани вже не поділяли як українці Східної Галичини, так і створена на початку 1920-х рр. Українська військова організація Є.Коновальця, яка виступала за автономію краю у складі Польщі. Однак О.Павлишин цілком слушно констатує, що такі непорозуміння не означали втрати впливу колишнього диктатора на діяльність УВО. Так, старшини УГА на чолі з О.Думніним під вагою авторитету Є.Петрушевича вийшли з її складу, створивши нову підпільну військову структуру – Західноукраїнську народну революційну організацію, головною метою якої була антипольська боротьба (с.341). Такі дії поглибили розкол в українському еміграційному визвольному русі.

Особливу увагу привертають сюжети малодослідженого берлінського періоду життя Є.Петрушевича. О.Павлишин відійшов від лінійного висвітлення біографії й задля кращого сприйняття тогочасної ситуації спробував проаналізувати загальне становище Німеччини в 1920-х рр., оточення та інституції Є.Петрушевича, а також їх діяльність у Берліні (с.303–327).

О.Павлишину вдалося ґрунтовно розкрити одне з дискусійних питань української історії – орієнтацію Є.Петрушевича на більшовиків. Автор віднайшов чимало документів, що підтверджують радянофільські позиції колишнього диктатора під час перебування в Берліні, фінансування Москвою його самого та близького оточення (с.357). О.Павлишин не погоджується з твердженням істориків, що згорання програми українізації в УСРР призвело до зміни політичних поглядів Є.Петрушевича. Навпаки, він стверджує, що колишній очільник ЗУНР жодним словом не відреагував на Голодомор 1932–1933 рр., репресії проти в минулому своїх соратників – М.Лозинського, С.Вітика, Ю.Бачинського. Уперше негативно політику більшовиків Є.Петрушевич оцінив аж 1936 р. – у листі до Л.Мишуги (с.356).

Авторові вдалося частково простежити й питання політичного та військового заповіту Є.Петрушевича. Дослідник наголошує, що жодного документа з цієї проблеми не знайдено, але, виходячи з доступних фактів, військове керівництво диктатор передав А.Мельникові – лідерові ОУН. Про політичний заповіт достеменно нічого не відомо. О.Павлишин вважає, що він міг бути знищений більшовиками (с.373).

Висновки праці аргументовано архівним та іншим джерельним матеріалом. Суттєвим доповненням до монографічного дослідження послужила наявність величезного масиву ілюстративного матеріалу, коротких біографічних нарисів провідних діячів, героїв книги. Ці важливі додатки підвищують науковий рівень праці, збільшуючи інтерес до неї.

Водночас хотілося б наголосити на деяких зауваженнях, які мають радше рекомендаційний характер. Так, відсутність посилань не дає змоги простежити, звідки автор черпає ту чи іншу інформацію. Дослідникові слід було б дати ґрунтовнішу оцінку певним діям Є.Петрушевича за конкретних політичних обставин.

Загалом же науково-популярний жанр книги дозволив авторові в повній мірі висвітлити життєпис Євгена Петрушевича як «сина своєї епохи», часу війн і революцій, падіння монархій та створення національних держав у центрі Європи й появи нової імперії – на її сході.

Р.В.Тимченко (Київ)

**Потічний П.
ПРОПАГАНДИВНИЙ РЕЙД УПА В ЗАХІДНУ
ЄВРОПУ [Літопис Української
повстанської армії: СЕРІЯ «Події і люди». –
Кн.28]. – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2014. –
158 с.**

Дослідження з історії українського визвольного руху 1920–1950-х рр. упродовж останніх десятиліть переживають в нашій країні справжній бум. Можливість ознайомитися з творчим доробком вітчизняних та зарубіжних авторів, доступ до опублікованих у діаспорі археографічних видань, поступове, але невпинне відкриття архівів у посткомуністичних державах дозволили українській історіографії на Батьківщині до певної міри «компенсувати» згаяний у попередні десяти-

ліття час та спільно з фахівцями з українського зарубіжжя створити єдине дослідницьке поле, у межах якого починають формуватися яскраві історіографічні школи та наукові осередки, кристалізуються перспективні студії.

Синтетичні комплексні монографії, серійні документальні видання, фотодокументальні альбоми, довідники, наукові збірники, присвячені конкретним епізодам визвольної боротьби або визначним персоналіям, – усіма цими здобутками цілком справедливо може пишатися вітчизняна та зарубіжна україністика, яка зуміла створити логічну, послідовну та достатньо повну візію історії боротьби українського народу за незалежність упродовж 1920–1950-х рр. Відтак цілком очевидно, що сучасні студії повинні відкрити новий дослідницький етап, щораз сильніше занурюючись у глибини мікроісторії, ставлячи у центр наукових пошуків людину. Звичайні підпільники та повстанці: якими були їх вік, освіта, соціальне походження, сімейний стан, мотивація участі в боротьбі за незалежність свого народу? Як і де вони здобували вміння та навички підпільної, збройної боротьби? Коли й на що хворіли, чим лікувалися, що їли, як облаштовували свій побут? Ці питання, очевидно, видавалися самозрозумілими для учасників і свідків подій, для людей, котрі вийшли з того героїчного покоління. Натомість сьогоденньому читачеві, чи взагалі молодій людині, часто може здаватися, що в повстанській боротьбі була тільки романтика переможних боїв і подвигів, патетика гасел та закликів... «Поза кадром» більшості новітніх досліджень залишаються важкі (на межі чи поза межею виживання) будні, надлюдські психологічні й фізичні навантаження, страждання від недуг і ран, біль через втрату бойових побратимів і розлуку з рідними, гіркота від поразок і зрад... Аби висвітлити всі окреслені вище аспекти повсякденного життя повстанця чи підпільника важливо розпочати зі встановлення підставових фактів, які дозволять відповісти на запитання: «Хто були ті люди»? Зробити

це можливо лише завдяки сумлінному аналізу тих нечисленних статистичних джерел, котрі дозволяють нам побачити певний соціальний зріз, із незначних елементів склавши загальну мозаїку, портрет рядового учасника визвольної боротьби.

Із приємністю хочеться відзначити, що одним із піонерів у царині антропологічних досліджень українського визвольного руху став його ветеран та активний дослідник історії Організації українських націоналістів, Української повстанської армії та Української головної визвольної ради – Петро Потічний. Працюючи впродовж десятиліть із найрізноманітнішими джерелами, автор рецензованої книги нагромадив багатющий евристичний та аналітичний досвід, що дозволило підготувати надзвичайно цікаву й корисну для історіографії наукову розвідку, присвячену рейду відділів УПА на Захід, а точніше – людям, «пересічним» учасникам подій, котрі на своїх плечах винесли всі непрості випробування тих часів.

Перші два розділи праці («Великий рейд» УПА в числах» та «Місія УПА за кордоном») мають, до певної міри, вступний характер, ознайомлюючи читача зі станом наукової розробки теми, метою, завданнями дослідження (с.7–8), а одночасно демонструючи загальне тло, на якому відбувалося організаційне оформлення повстанських структур за кордоном після завершення рейду (с.8–12). Безперечно, базовий розділ – третій («Реєстраційні списки»; с.13–60), який формує уявлення читача про статистичний матеріал, із котрим працює дослідник. Автор рецензованої книги спершу детально характеризує всі наявні в архівах переліки українських вояків-повстанців, що прибули до Німеччини та Австрії впродовж 1947–1950 рр., звертає увагу на їх особливості, авторство, мету й час складання, інформативну цінність, визначає два найбільш достовірні з них – так звані «А» і «Б», а також вказує на додаткові списки, залучені до статистичного аналізу (с.13–15).

Шляхом верифікації усіх наявних даних, а також завдяки залученню інформації з інших джерел автор зумів укласти зведений перелік, розмістивши його у двох таблицях (с.16–60): перша подає псевдоніми учасників рейду, колишні та дійсні прізвища й імена, дати, місця (або райони) народження; друга до цієї інформації додає відомості про відділ або частину, до якої належав повстанець, його військовий ступінь, функції, підвищення ступеня, військову (для окремих старшин та підстаршин) і загальну (для майже всіх, хто потрапив у списки) освіту.

Створення зведеного списку повстанців, які брали участь у рейдах на Захід, дозволило дослідникові вивести певні узагальнення. Так, вивчаючи дані про терени, звідки до американської зони окупації в Європі прибували упівці, автор робить висновок: із Холмщини прийшло 28 (здебільшого учасники підпілля); з Ярославщини та Любачівщини – 50 (29 повстанців і 21 підпільник); з Перемишльщини – 79 (68 вояків УПА та 11 учасників мережі ОУН); із Лемківщини – 127 (82 підпільника, 45 повстанців) осіб (с.60–61).

Окрему таблицю присвячено функціям, які в УПА чи ОУН виконували прибулі на Захід члени рейдуючих відділів (с.61). Із неї довідуємося, що більшість були стрільцями або підстаршинами. Це руйнує залишки виплеканих

у радянські часи міфів про те, що на Захід виходили «ватажки» та найбільш «запеклі бандити», «кадрові націоналісти» тощо.

Освітній ценз учасників підпілля та повстанців, які вишли до Німеччини та Австрії, був дещо вищим від загального. Із відповідної таблиці («Освіта рейдувочої частини УПА»; с.62) випливає, що серед рейдовиків не було неписьмених чи малограмотних людей (в окремих списках повстанців і радянських партизанів такі наявні; наприклад, на початку 1944 р. – 2% бійців групи «Богун», 2,9% – червоних партизанів в Україні). Цілком логічно, що абсолютна більшість облікованих повстанців мали за плечима народну (72,6%) або середню (14,2%) школи. Але при цьому слід наголосити, що понад 13% осіб закінчили гімназії, середні професійні або вищі навчальні заклади, були студентами (з повстанців Південно-Західної Волині, наприклад, таких тільки 3,5%, а серед радянських партизанів, котрі діяли в Україні – 4,5%). Тобто повстанці й підпільники Закерзоння, які вийшли на Захід у 1947–1950 рр., загалом були більш освіченими від своїх побратимів з окремих районів Західної України та членів червоних партизанських загонів.

Цікаву картину подають акумульовані дослідником дані, які стосуються вишколу, віку, стану здоров'я учасників рейдувочих відділів. Скажімо, понад половина стрілецького складу отримала свій військовий досвід і підготовку винятково в лавах УПА (такі дані цілком корелюються з наявною статистикою щодо повстанських підрозділів у різних регіонах України). Аналогічно, понад 80% підстаршин проходили свій вишкіл в лавах повстанців (43 із 53 облікованих), як і 50% старшин (4 з 8 облікованих) здобули військові знання у відповідних упівських школах (с.63).

Слід наголосити на тому, що повстанці, котрі подолали всі труднощі рейду, були, як правило, доволі молодими людьми – вік 83,7% (190 осіб) становив 19–27 років (с.64). Аналогічні статистичні дані щодо інтернованих у Чехословаччині повстанців-рейдовиків свідчать, що серед них було понад 81% 19–27-річних (с.98). Підкреслимо, що відповідні показники по групі «Богун» на початку 1944 р. становили трохи більше 60% від облікованого особового складу, а у червоних партизанів, які воювали на території України в роки нацистської окупації, відсоток молоді 19–27 років був дещо більшим за 50%. Можливо, що однією з причин такої значної складової молоді серед повстанців, котрі виступили в похід на Захід, було усвідомлення всіх тягот рейду, витримати які могли лише фізично витривалі молоді вояки.

П.Потічний подає доволі унікальні статистичні дані про здоров'я учасників рейду (с.65). Історики, на жаль, мають у своєму розпорядженні обмаль подібної інформації, тож актуалізація будь-якого її фрагменту – надзвичайно важлива для науки. Навіть побіжний аналіз наведених відомостей указує на те, що абсолютна більшість хвороб була «професійними», тобто набутими у ході збройної боротьби й за складних умов повсякденного життя. Ідеться про ревматизм, захворювання зубів, сухоти, запалення легенів і ніг, серцево-судинні недуги та проблеми зі шлунково-кишковим трактом.

Дослідникам стане у пригоді й інформація про основні заходи, ужиті для звільнення інтернованих упівців і підпільників, їх переміщення до таборів

ді-пі, участь у табірному житті та ін. (с.65–73). Статистичні дані щодо цих питань можуть бути надзвичайно важливим джерелом для майбутнього узагальнюючого наукового нариса, присвяченого долі учасників українського визвольного руху в еміграції.

Загалом лише менше половини вояків УПА та підпільників ОУН, які вирушали в рейди на Захід, досягали пунктів призначення. Більшість із них полягли в боях (48 осіб) або потрапили в полон (268 осіб) на території тодішньої Чехословаччини та згодом майже всі були передані властям комуністичної Польщі. Саме цим людям (ідеться про 316 вояків) присвячено значну частину книги (с.73–107).

Велика, зведена автором праці таблиця (с.74–93) інформує читачів про псевдоніми, імена, дату й місце народження та полону, загибелі або ув'язнення українських повстанців. Аналіз втрат, здійснений П.Потічним, указує на те, що найбільше полонених і вбитих було із відділів «Бурлаки», «Громенка», «Бродича» (11 і 65; 11 і 57; 3 і 34 відповідно; с.94). Такі високі втрати, на нашу думку, пояснюються тим, що саме ці підрозділи вирушали в рейд у найбільшому кількісному складі (а «Громенка» та «Бурлаки» ще й ідентичними маршрутами), що робило їх найбільш вразливими під час переслідування чехословацькими військами.

Надзвичайно важлива, особливо в контексті розвінчання історичних міфів та стереотипів, зібрана автором рецензованої праці статистика щодо місць народження полонених у Чехословаччині повстанців (с.106–107). Із підсумкової таблиці однозначно випливає, що абсолютна більшість із них (дві третини) були місцевими, уродженцями Закерзоння.

У заключному розділі узагальнюються статистичні дані про маршрути, якими рухалися рейдуючі відділи та групи, а також про місцевості, де потрапляли до неволі або гинули повстанці й підпільники (с.108–119). Так, дізнаємося, що найбільш нещасливими виявилися райони Сучан (16 полонених), Малої Фатри (14 полонених), Недаконіце (10 полонених), Малужина (2 полонених і 6 убитих), Гуменські-Рокитова (7 полонених).

Наприкінці книги, у «Коротких висновках» (с.120), дослідник подає дуже стислий, але надзвичайно влучний та об'єктивний аналіз прорахунків і здобутків українського визвольного руху за період рейдів підрозділів УПА та членів мережі ОУН із Закерзоння у західному напрямку. Відверто зазначається про помилки, яких припустилися командири загонів, що призвело до втрат серед особового складу. Але при цьому наголошується на політичній перемозі, якою стала поява озброєних українських бійців по той бік «залізної завіси», що руйнувало поширений у західному світі міф про неможливість тривалого збройного опору тоталітарній комуністичній імперії.

Підсумовуючи, наголосимо, що праця П.Потічного має всі шанси стати каталізатором появи у сучасній українській історіографії серйозних досліджень з історичної антропології, які стосуватимуться визвольної боротьби 1920–1950-х рр.

І.К.Патриляк (Київ)

ХРОНІКА

М.М.Волощук (Івано-Франківськ)

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ «COLLOQUIA RUSSICA» (2010–2014 рр.)

Попри функціонування академічних інституцій, покликаних об'єднати кращий науковий потенціал навколо недостатньо розвинених напрямів, здобуток вітчизняної медієвістики (особливо з питань візантиністики, орієнталістики) за роки незалежності виявився доволі скромним. Окремі випадки захисту дисертацій, титанічна подальша праця молодих дослідників радше становлять виняток із правил. Більшість розуміє складність вивчення таких тем, які завжди перебувають на перехресті міждисциплінарних студій, передбачають засвоєння щонайменше кількох іноземних мов, у тому числі латини, середньогрецької, класичної арабської, османської тощо. Звісно, географія досліджень за останні роки суттєво розширилася. Окрім традиційно авторитетних Києва, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Харкова своє місце у вивченні періоду середніх віків зайняли Чернівці, Івано-Франківськ, Чернігів, Луганськ, Дрогобич, Ужгород та ін. Утім ідеться головно про епізоди, а не систему. При цьому маємо перед собою гідні приклади не тільки в Росії, а й Польщі, Словаччині, Чехії, Румунії, де інтерес до стародавньої історії в рази більший.

На тлі кризових подій в українській медієвістиці гідна поваги ініціатива викладачів і студентів Ягеллонського університету (Краків, Польща) на чолі з випускником Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ) д-ром Віталієм Нагірним (кафедра історії Східної Європи), спрямована на зміну ситуації. Навесні 2010 р. учасники краківського Наукового кола студентів-істориків під час одного з робочих засідань запропонували ідею щорічних наукових зустрічей у форматі конференцій із метою вивчення історії Русі IX–XVI ст. Методично й логістично це мало б суттєво відрізнитися від досі узвичаєних як на пострадянському просторі, так і у Східній Європі. Ішлося фактично про мобілізацію різних поколінь істориків у вузькоспеціалізованій галузі. Учасниками конференції мали бути відомі вчені, молоді дослідники, аспіранти, а також студенти з різних європейських країн. Програма передбачала не тільки окремі виступи, а й дискусійні столи за участю двох – трьох осіб (панелі), відкриті лекції, презентації найновішої наукової літератури тощо. Шляхом організації теплого «сімейного» клімату організатори планували максимально посприяти й неформальному спілкуванню, яке часто набагато краще інтенсифікує наукові контакти.

Влучно, як на наше переконання, з огляду на збереження величезної кількості латиномовних джерел до вітчизняної історії та потребу в їх подальшому опрацюванні, було обрано й назву серії конференцій – «Colloquia Russica», тобто «Порозмовляймо про

Русь». Офіційними робочими мовами обрано російську, англійську та мову країни-господаря, адже кожен наступний захід передбачалося проводити в іншому місті й місці. Проект на сьогодні справедливо вважається одним із найуспішніших у Центральній Європі, що бачимо як за кількістю анкет бажаних узяти в ньому участь, так і за відгуками на шпальтах найрізноманітніших за жанром видань¹. Упродовж 2010–2014 рр. відбулося п'ять конференцій, які по чергово пройшли у Кракові (24–26 листопада 2010 р., Польща), Івано-Франківську (20–22 жовтня 2011 р., Україна), Варшаві (15–17 листопада 2012 р., Польща), Могільному (14–16 листопада 2013 р., Польща), Спішському-Підградді (16–18 жовтня 2014 р., Словаччина). За результатами роботи видавалися збірники матеріалів².

Від 2011 р. публікацією тез конференційних виступів займається студентський і викладацький актив інституту історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника на чолі з доцентом кафедри всесвітньої історії Мирославом Волощуком. Платформою для цього було обрано місцеві «Студентські історичні зошити», публікація яких започаткувалася завдяки активній співпраці Наукової історичної студентської асоціації з Івано-Франківська та Наукового кола студентів-істориків із Кракова в 2010 р.³

¹ *Kumiega M.* Ruś średniowieczna pokonferencyjnie // *Societas Historiarum*. – Т.38/39 (11/12) – 2010–2011. – С.33–34; *Mesiarkin A.* Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus a susedia (IX – pol. XIII st.) // *Historia Nova: Študie k slovenským dejinám*. – Т.2. – 2010. – С.174–176; *Курін М., Павлюк А., Тимар І.* «Colloquia Russica»: Краківські етюди // *Студентські історичні зошити*. – Вип.2. – Івано-Франківськ, 2011. – С.119; *Porozmowiamy o Rusi: wywiad z dr. Vitalijem Nagirnym* // *Societas Historiarum*. – Т.46 (1). – 2011. – С.3–6; *Kumiega M.* Z gościńa na Rusi // *Ibid.* – Т.47 (1). – 2011. – С.16; *Orságová Z.* Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus: «Halič a Volynsko v rámci systému medzinárodných vzťahov s XI až XV Storočím», Ivano-Frankovsk, 20–22 Októbra 2011 // *Historia Nova*. – Т.2. – 2011. – С.275–277; *Jusupović A.* Zaproszenie na konferencje «Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)» // *Mowia Wieki*. – Т.12 (633). – 2012. – С.33; *Камінська М.* «Colloquia Russica»: II Міжнародна наукова конференція «Князівства Галицької та Волинської земелі в міжнародних відносинах (XI–XIV ст.)» // *Студентські історичні зошити*. – Вип.3. – Івано-Франківськ, 2012. – С.111–112; *Войтович Л.* Нове в дослідженні княжої доби // *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р.: Інформаційний бюлетень*. – Л., 2012. – С.97–101; *Камінська М.* Colloquia russica, tym razem w stolicy // *Societas Historiarum*. – Т.57. – 2013. – С.19; *Стасюк А.* Colloquia Russica III: Варшавська конференція «Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480», 15–17.11.2012 // *Студентські історичні зошити*. – Вип.4. – Івано-Франківськ, 2013. – С.173; *Mesiarkin A.* Medzinárodná konferencia Rus v epoce monholských nájazdov (1223–1480), Varšava, 15–17 november, 2012 // *Historia Nova*. – Т.6. – 2013. – С.169–172; *Камінська М.* IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica «Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)», 14–16 listopada 2013, Mogilno // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne*, 2014 (у друку); *Nagirnyy V.* Międzynarodowa Konferencja Naukowa z serii Colloquia Russica: «Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)», 14–16 listopada 2013, Mogilno // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2014 (у друку); *Madej A.* Trzy dni z życia klasztornego, czyli IV Colloquia Russica (14–16.11. Mogilno) // *Societas Historiarum*. – Т.60. – 2014. – С.43–44; *Міхальський М.* Звіт з IV-ї Міжнародної наукової конференції Colloquia Russica – «Рюриковичі в світлі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)» // *Студентські історичні зошити*. – Вип.5. – Івано-Франківськ, 2014. – С.135–136 та ін.

² Принагідно відзначимо, що 2012 р. матеріалізувався намір випустити «Colloquia Russica» двома серіями: за результатами щорічної однойменної конференції, а також тематичного характеру. Наразі побачили світ два випуски «Colloquia Russica: Series II» (див: *Colloquia Russica / Pod red. V.Nagirnego, T.Pudlockiego*. – Series II. – Т.1 (Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.). – Kraków, 2013. – 218 s.; *Colloquia Russica / Moksiné redakcija V.Jankauskas, V.Nagirnyy*. – Series II. – Т.2 (Vidurio rytų Europa mūsų prie mėlynųjų vandens metu). – Kaunas; Kraków, 2013. – 239 s.).

³ Починаючи з другої конференції, яка відбулася в Івано-Франківську 20–22 жовтня 2011 р., інститут історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника залишається постійним співорганізатором «Colloquia

Уперше наукову зустріч запланованого формату за участі представників 4 країн (Польща, Україна, Литва, Словаччина) під назвою «Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)» було організовано в інституті історії Ягеллонського університету. Привітальне слово виголосили генеральний консул України у Кракові *Віталій Максименко*, директор інституту історії Ягеллонського університету *Станіслав Срока*, а також голова Наукового кола студентів-істориків *Міхал Шота*. Відкриті лекції зголосилися прочитати професори *Леонтій Войтович* (Львівський національний університет імені Івана Франка; «Ruś a Bizancjum w XI–XIII wieku»⁴) і *Мартін Гомза* (Братиславський університет імені Яна Амоса Коменського; «Pogranicze rusko-polsko-węgierskie: miejsce północno-słowiańskich komitatów Królestwa Węgierskiego w północno-wschodniej polityce Arpadów do połowy XIII wieku»). Участь у дебатах узяли професори *Мацей Салямон* (Ягеллонський університет), *Даріуш Домбровський* (Бидгощський університет імені Казимира Великого) й доцент *Мирослав Волощук* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Обговорення культури середньовічної Русі та впливів на неї сусідніх країн провели *Малгожата Сморгонь-Ружицька* й *Кишиштоф Стопка* з Ягеллонського університету. Незабутніми для гостей стали екскурсії містом і королівським замком Вавель. Участь у конференції взяли 27 студентів та аспірантів із Кракова, Варшави, Любліна, Вроцлава, Івано-Франківська, Львова, Каунаса, Братислави⁵.

Господарем другої конференції – «Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV ст.» – став Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. До Івано-Франківська приїхало вже 33 гостей із 7 країн (Україна, Росія, Польща, Словаччина, Німеччина, Литва, Угорщина). Делегували своїх представників навчальні заклади й наукові інституції Львова, Чернівців, Варшави, Кракова, Любліна, Бидгоща, Каунаса, Гісена, Санкт-Петербурга, Братислави, Печа. Привітальні слова учасникам прозвучали від проректора університету-господаря проф. *Івана Миронюка*, заступника директора інституту історії і політології *Михайла Сигидина* та голови Наукової історичної студентської асоціації *Миколи Ломпаса*.

Конференція відкрилася лекцією гостя з Бидгоща *Даріуша Домбровського* «Шлюбна політика Рюриковичів». Проф. *Мартін Гомза* з Братислави ознайомив присутніх із засадами зовнішньої політики угорської династії Арпадів на прикладі галицького короля Коломана в першій половині XIII ст. Виступ професора Печського університету *Марти Фонт* мав назву «Принципы и способы политики венгерского короля Андрея II по отношению к Галицко-Волинской Руси». Натомість львів'янин *Леонтій Войтович* окреслив останні роки життя короля Данила Романовича (1253–1264 рр.). М.Фонт, Л.Войтович та професор Санкт-Петербурзького державного університету *Олександр Майоров* також узяли участь у дебатах під назвою «Зовнішня політика князівств Галицької і Волинської земель XI–XII ст.». Інший дискусійний стіл на тему «Держава галицько-волинських

Russica», готуючи до друку матеріали учасників (див.: Студентські історичні зошити / Відп. секр. М.М.Волощук. – Вип.1. – Івано-Франківськ, 2010. – 154 с.; Студентські історичні зошити / Відп. секр. М.М.Волощук. – Вип.2. – Івано-Франківськ, 2011. – 142 с.; Студентські історичні зошити / Відп. секр. М.М.Волощук. – Вип.3. – Івано-Франківськ, 2012. – 120 с.; Студентські історичні зошити / Відп. секр. М.М.Волощук. – Вип.4. – Івано-Франківськ, 2013. – 183 с.; Студентські історичні зошити / Відп. секр. М.М.Волощук. – Вип.5. – Івано-Франківськ, 2014. – 146 с.).

⁴ Тут і далі тематика виступів учасників наводиться мовою оригіналу.

⁵ Colloquia Russica / Pod red. V.Nagirnego. – T.1 (Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku): Materiały międzynarodowej konferencji naukowej). – Kraków, 2011. – 173 s.

Романовичів в міжнародних відносинах (XIII – перша половина XIV ст.)» відбувся за участі проф. *Даріуша Домбровського*, д-ра *Віталія Нагірного* з Ягеллонського університету та доцента *Мирослава Волощука*.

Привернули увагу виступи доцента *Андрія Федорука* з Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича («Воєнна діяльність Володислава Опольського на території “Шипинської землі” у 1374–1377 рр.»), д-ра *Адріана Юсуповича* з Варшавського університету («“На двоє будушу”»: Баскаки в Галицьком князстві в XIII в.»), д-ра *Вітаса Янкаускаса* з Каунаського університету імені Вітовта Великого («Положение вольного князя Любарта в династии Гедиминовичей»), а також викладачів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника *Юрія Довгана* («Озброєння галицьких воїнів у XII ст.: загальна характеристика») і *Богдана Томенчука* («Давній Галич в новітніх археологічних дослідженнях»), який також провів заключного дня блискучу екскурсію румовищами літописного Галича⁶.

Утретє «Colloquia Russica» зібрала 29 учасників із Польщі (Варшава, Краків, Бидгощ, Білосток), України (Київ, Львів, Чернівці, Івано-Франківськ), Білорусі (Мінськ), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Литви (Каунас), Словаччини (Братислава), Чехії (Брно) та Угорщини (Печ) у стінах Інституту історії імені Тадеуша Мантойфеля Польської академії наук за підтримки Варшавського університету. Тема конференції – «Ruś w erose najazdów mongolskich (1223–1480)» – привернула належну увагу, про що свідчили не тільки теплі привітальні слова посла Російської Федерації в Польщі *Олександра Алексєєва*, заступника директора Інституту історії Польської академії наук проф. *Томаша Вісліча*, а й обговорення відкритих лекцій проф. *Марти Фонт* (Печ; «Притягательность и отталкивание: Латинская церковь и татарское влияние на Русь»), а також варшавських професорів *Анджея Янечека* («Ruś Czerwona – rezydencja z nazwą») та *Даріуша Колодзейчика* («Ruś a Złota Orda – antagonizm i symbioza w stosunkach Rurykowiczów z Czyngisidami»).

Наукові дебати під назвою «Просопографія на службі історії» пройшли за участю проф. *Олександра Майорова* з Санкт-Петербурга, д-ра *Адріана Юсуповича* з Варшави та доцента Києво-Могилянської академії *Віталія Михайловського*. Інше тріо панелі «Русь в генеалогічних дослідженнях» утворили професори *Леонтій Войтович* (Львів), *Даріуш Домбровський* (Бидгощ), *Ян Тенговський* (Білосток).

Жваве обговорення викликали виступи учасників конференції, зокрема доц. *Степана Темушева* з Мінська («Трансформація податково-даннической системы древнерусских земель после монгольского нашествия 1237–1241 гг.»), дослідників з Івано-Франківська доц. *Мирослава Волощука* («Влияние монгольского нашествия 1239–1243 гг. на переселение жителей Руси в Венгрию: хронология, динамика, демография проблемы») та *Андрія Стасюка* («Миссии францисканцев на Русь и в Золотую Орду в середине – второй половине XIII в.»), *Адама Месяркіна* з Братислави («Najazd mongolski na Ruś oszuma polskich, czeskich i węgierskich kronikarzy»), д-ра *Вітаса Янкаускаса* з Каунаса («Иерархия Гедиминовичей в свете некрологов битвы над Ворсклой 1399 г.»), *Вітора Адамовича* з Брна («Rus' in the Second Sequel to Cosmas») та ін. На завершення

⁶ До матеріалів пізніше було додано статтю ще одного прикарпатського дослідника – Ігоря Ковалю, який за станом здоров'я не зміг узяти особисту участь у засіданнях конференції, але підготував до друку унікальну публікацію «Галицька “чорна археологія” і “білі плями” історії» (див.: Colloquia Russica / Pod red. V.Nagirnego. – Series I. – Vol.1 (Principalities in lands of Galicia and Wolhynia in international relations in the 11th–14th centuries: Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October 2011). – Kraków, 2012. – P.198–210).

конференції відбулася традиційна презентація новинок літератури не тільки з історії Русі, а й сусідніх країн⁷.

Наступна, четверта, зустріч учасників «Colloquia Russica» під назвою «Rurykowicze w świecie powiazań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)» за підтримки центру досліджень середньовічної Русі Бидгощського університету імені Казимира Великого відбулася у стінах середньовічного бенедиктинського монастиря в містечку Могільно (Польща). На цей раз до історичної Великопольщі прибуло 30 дослідників із Польщі (Краків, Бидгощ, Познань, Білосток), України (Івано-Франківськ, Чернівці), Литви (Каунас), Словаччини (Братислава), Чехії (Брно, Оломоуц, Їчин), Білорусі (Мінськ), Росії (Москва), Сербії (Нові-Сад).

Формат засідань залишався звичним. Відкрила роботу конференції врочиста частина зі словами привітань і побажаннями плідної праці отця-декана парафії Св. Яна-Апостола *Анджея Панасюка* та бургомістра Могільного *Лешека Душинського*. Далі учасники заслухали й обговорили лекцію проф. *Федора Успенського* з Москви «Близкородственны браки в династии Рюриковичей домонгольской эпохи». На питання: «Кем был для Венгрии Dux Galicie после заключения мира между Арпадами и Романовичами в Зволене 1246 г.?» спробував відповісти сербський історик *Дюра Гарді*. Натомість проф. *Ян Тенговський* розповів про «Związki rodzinne Rurykowiczów i Giedyminowiczów w XIV w.». Більшість авторів лекцій також узяли участь у дебатах, для яких організатори обрали теми «Рюриковичі як родичі – соціальні аспекти династичного функціонування» та «Рюриковичі й великі литовські князі». У ході жвавих обговорень неодноразово підкреслювалася феноменальність руської правлячої династії, багатовекторність її матримоніальної політики.

Авторами цікавих виступів стали також д-р *Їтка Комендова* з Оломоуца («Опавский поход Даниила Романовича: чешский взгляд»), доц. *Мирослав Волощук* з Івано-Франківська («Rutheni in Polonia XI–XIII vv.: краткие очерки проблемь»), канд. іст. наук із Москви *Анна Литвина* («К уточнению семантики древнерусского “свататися”/“сватитися” и “сват(ь)ство”»), доц. *Степан Темушев* із Мінська («Рюрик Ростиславович на черниговском престоле: реальный политический компромисс или ошибка летописца?») та ін.

На тлі виступів старших колеґ гідно виглядали молоді дослідники, зокрема *Адам Месяркін* із Братислави («Od kiedy Czech, Lech i Rus stali się braćmi?»), *Анета Голембйовська-Тобіаш* з Їчина («Kontakty połowieckiej arystokracji rodowej z Rurykowiczami w świetle źródeł archeologicznych»), *Андрій Стасюк* з Івано-Франківська («Доминиканцы и францисканцы на страницах Галицко-Вольнской летописи»), *Поліна Скурко* з Мінська («Андрей Курбский и Константин Острожский: общность интересов и разница мироощущений (пример дружбы князей-интеллектуалов XVI в.)»)⁸.

Безперечно, чи не найекспресивніші враження та спогади залишили екскурсії до осередків середньовічної польської історії й культури – монастирів XI–XII ст. у Крушвицях і Стпсельному, розташованих на незначній відстані від першої столиці П'ястів – міста Ґнезно. Вразили учасників конференції й прогулянки монастирем у Могільному.

⁷ Colloquia Russica / Pod red. V.Nagirnego. – Series I. – Vol.3 (Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480): Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November 2012). – Kraków, 2013. – 289 p.

⁸ Colloquia Russica / Pod red. V.Nagirnego. – Series I. – Vol.4 (Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.): Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013). – Kraków, 2014. – 326 p.

Ініціативу прийняти п'яту конференцію серії «Colloquia Russica» під назвою «*Rus a Stredná Európa v XI–XIV storočí*» взяли на себе словацькі колеги, головним чином з Братиславського університету імені Яна Амоса Коменського. Вибір для чергових зустрічей саме цієї країни пояснювалася одразу кількома ювілеями, зокрема 800-літтям Спільської угоди між угорським королем Андрашем II, краківсько-сандомирським князем Лешекком Білим та, імовірно, за участі галицького боярства. Не випадково цього разу учасників приймало містечко Спільське-Підграддя, відоме своїм мальовничим замком – резиденцією галицького короля Коломана впродовж 1221–1241 рр. та осідком місцевого єпископа – Спільською капітулою.

Свою готовність узяти участь у засіданнях підтвердили 43 особи – рекордна кількість учасників зі Словаччини (Братислава, Спільське-Підграддя), Польщі (Варшава, Краків, Бидгощ), України (Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Ужгород), Чехії (Прага, Оломоуц, Брно, Йчин), Угорщини (Печ), Росії (Москва), Сербії (Нові-Сад), Білорусі (Мінськ), Литви (Каунас). Урочисте відкриття розпочалося зі звернення до всіх присутніх від імені проректора Братиславського університету імені Яна Амоса Коменського *Вінцента Мучки* та заступника філософського факультету проф. *Юрая Шедівого*. На правах співорганізатора привітальне слово виголосив також заступник декана історичного факультету проф. *Станіслав Срока*. Уперше «Colloquia Russica» привернула увагу керівництва міжнародної Вишеградської групи в особі директора фонду *Карли Вурстерової*.

Відкриті лекції ювілейної конференції провели професори *Мартін Гомза* з Братислави («*Príčiny uhorskej expanzie na Rus na konci XII a v prvej polovici XIII storočia*»), *Дана Піцкова* з Праги («*Ruské kniežatstvá v dobe mongolskej expanzie a pápežská kúria*») та д-р *Геронім Граля* з Варшави («*Царьград и Rosia Mikra: вокруг дискуссионных вопросов византийско-русских отношений в XIII–XV вв.*»), виступ якого на тлі останніх досліджень колеги проф. Олександра Майорова з Санкт-Петербурга викликав особливо жваве обговорення.

Цілком очікувано участь у наукових дебатах під назвою «*Rutheni v Uhorskom kráľovstve a v juhovýchodnej Európe v XI–XIV st.*» узяти проф. *Марта Фонт* із Печа, д-р *Дюра Гарді* з Нові-Саду та доц. *Мирослав Волощук* з Івано-Франківська. Передбаченим вектором обговорень стали особи князя Ростислава Михайловича, який давно заслуговує на окреме монографічне дослідження, та галицьких бояр, котрі активно підтримували стосунки з Арпадами, часто оселяючись в їхніх володіннях.

Тематика виступів, як завжди, відзначалася різноманітністю, що, утім, не порушувало концепцію конференції. Доц. *Олександр Філіпчук* із Чернівців ознайомив присутніх з особливостями русько-візантійських відносин за правління Василя II. Про «Влияние литовского фактора на русско-польские взаимоотношения в начале XIII в.» розповів д-р *Вітас Янкаускас* із Каунаса. Про загадки зустрічей князя Данила Романовича в Пожоні 1252 р. доповів *Олексій Мартинюк* із Мінська. Теми «Орден меченосцев и Русь» зацікавила д-ра *Павела Сморжу* з Праги, а «Европейское рыцарство и таранный бой в средневековой Руси» – канд. іст. наук *Володимира Гуцула* з Ужгорода.

Не стояли осторонь і молоді дослідники. Чималий інтерес викликали теми *Ірини Тимар* («Образ половцев в интерпретации Ипатьевской летописи и польских средневековых хроник») та *Андрія Носенка* («Рязанские князья-изгои в русско-венгерско-польских междинастических отношениях 40–60-х гг. XIII в.») з Івано-Франківська, *Моніки Камінської* з Кракова («Монголы? Литовцы? Русь? Находки оружия монгольского типа на польских землях и их историко-культурный контекст»), *Віктора Адамовича* із

Брна («Koncept Rusi v ideológii českých kronik v ranoluxemburskom období»), Назарія Христана з Чернівців («Был ли Владимирко Володаревич “вассалом” византийского императора?») та ін.

До програми конференції також ввійшла аудієнція в місцевого єпископа Стефана Сечка, відвідання Спішської капітули та Спішського граду, де особливо цікаву екскурсійну програму презентувала директор місцевого заповідника Магдалена Яновська.

Стати господарями наступних наукових зустрічей уже зголосилися Краківський та Каунаський університети, а це означає, що справа підготовки молодих дослідників триватиме. До слова, останніми роками свої теми на перелічених конференціях презентували й успішно апробували цілий ряд осіб, які нещодавно захистили дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук в Україні (Іванна Папа, Назарій Зубашевський, Сергій Козловський зі Львова; Вадим Арістов із Києва), Польщі (Адріан Юсупович із Варшави), Угорщини (Тімеа Ботор із Печа). На завершальній стадії написання дисертацій перебувають Андрій Стасюк з Івано-Франківська, Адам Месяркін, Зузанна Орсаґова й Ангеліка Геруцова з Братислави, Віктор Адамович із Брна, Лаурінас Шедвідіс із Каунаса, Андрій Живачівський із Варшави, Марія Лавренченко з Москви та ін. Більшість із перелічених брали участь у «Colloquia Russica» ще студентами.

Відтак сміливо можна визнати успішність і неабияку перспективність проекту «Colloquia Russica» – єдиного в такому форматі в усій Центральній-Східній Європі. Молодим дослідникам натомість бажаємо побільше сміливості у вивченні вітчизняних старожитностей.

О.О.Драч (Черкаси),
Л.І.Синявська (Черкаси), В.В.Шевченко (Київ)
**ВСЕУКРАЇНЬСКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З
МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА
(ДО 100-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ)»**

Захід відбувся 25 вересня 2014 р. в конференц-залі Центрального музею Державної прикордонної служби України, який знаходиться на території навчального центру ДПС України у с. Оршанець (Черкаська обл.). Його співorganizаторами виступили наукові й державні інституції: Інститут історії України НАНУ, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Центральный музей Державної прикордонної служби України.

Проблематика однієї з найбільших катастроф в історії людства – Першої світової війни – збирала чималий загаль зацікавлених осіб. Безпосередньо 80 учасників, серед яких науковці, викладачі, учителі, військові, краєзнавці, аспіранти, магістранти, студенти з різних регіонів України та з-за кордону, прибули для обговорення й осмислення досвіду, уроків і значення Великої війни для національної історії.

Организатори заходу забезпечили належні умови для продуктивної роботи, вільного обміну думками щодо всебічної, науково вивіреної «української проекції» війни, її масштабів, збитків і втрат, насамперед людських, а також викликаних нею фундаментальних зрушень в усіх сферах суспільного життя.

Із вітальними словами до учасників конференції звернулися директор Інституту історії України НАНУ академік *В.А.Смолій*, заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони України, в.о. проректора з науково-педагогічної роботи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, канд. іст. наук, проф. *В.М.Мойсієнко*. Зокрема, було акцентовано увагу на важливості й актуальності проблематики в такий складний і трагічний для нашої країни час. Промовці наголошували на безпосередній аналогії з сьогоденням, оскільки саме світова «первинна катастрофа» ХХ ст. створила умови для донесення змісту «українського питання» до європейської політичної свідомості.

Робота пленарного засідання розпочалася ґрунтовним виступом заступника директора Інституту історії України НАНУ, завідувача відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., члена-кореспондента НАН України *О.П.Резента* на тему «Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України». Зокрема, доповідач зауважив, що події 1914–1918 рр. стали переломними для світової історії, визначивши значною мірою подальший розвиток людської цивілізації. Вони принесли з собою крах засадничих цінностей ХІХ ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і постання на їхніх руїнах нових держав, вихід на історичну арену геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повенним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем.

Перед учасниками конференції виступили гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *О.І.Гуржій* («Проблемність вживання термінів “воєнний” та “військовий”: методологічні підходи»), директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького д-р іст. наук, доц. *Н.І.Земзюліна* («Діяльність європейських жіночих

громадських організацій у боротьбі за мир напередодні Першої світової війни»), проф. кафедри історії та культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М.Бекетова, д-р іст. наук, доц. *Л.М.Жванко* («Перша світова війна й Україна: проблема біженців»), завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького д-р іст. наук, проф. *О.О.Драч* («Гендерний вимір Великої війни: фінал емансипації жіноцтва»), магістр гуманітарних наук (історія) з Естонії *І.В.Копитін* («1914 год в Эстляндской губернии: власть и общество»), доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького канд. іст. наук, доц. *О.І.Овчаренко* («Франц Фердинанд де'Есте: штрихи до історичного портрету»).

Наприкінці пленарного засідання відбулася презентація фундаментального наукового видання «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», підготовленого співробітниками Інституту історії України НАНУ під керівництвом О.П.Реєнта, що побачило світ 2014 р. у столичному видавництві «Кліо». Від імені авторського колективу відповідальний секретар видання ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *В.В.Шевченко* зазначила, що автори прагнули охопити якнайбільше коло проблем, котрі виникали у життєдіяльності українського суспільства 1914–1918 рр., намагалися зібрати різні думки й погляди. Присутні мали можливість ознайомитися зі структурою книги та її змістом.

Друга частина конференції проходила у форматі секційних засідань, які репрезентували ключові дослідницькі напрями, а саме «Геополітичний, державницький та військовий аспекти» (секція 1; керівники: д-р іст. наук, проф. *В.В.Масненко*, д-р іст. наук, проф. *О.І.Гуржій*, секретар: канд. іст. наук, доц. *В.Ф.Бочко*); «Антропологічний вимір війни» (секція 2; керівники: д-р іст. наук, проф. *О.О.Драч*, д-р іст. наук, проф. *І.А.Коляда*, секретар: канд. іст. наук, доц. *О.І.Овчаренко*); «Соціальні та економічні процеси в Першій світовій війні» (секція 3; керівники: д-р іст. наук, проф. *І.А.Фареній*, канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *В.В.Шевченко*, секретар: канд. іст. наук, доц. *Л.І.Синявська*). Робота на секціях наукової конференції включала заслуховування підготовлених змістовних доповідей, обговорення яких супроводжувалося плідними дискусіями, пошуком нових дослідницьких підходів, оптимального методологічного інструментарію.

Після результативної роботи учасникам конференції було запропоновано екскурсію Центральним музеєм Державної прикордонної служби України та навчальним центром ДПС України, де вони мали змогу ознайомитися з її історією, а також із сучасним станом підготовки молодших спеціалістів.

М.Р.Литвин (Львів), Л.І.ХАХУЛА (Львів)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

Сторіччя вибуху Першої світової війни й нові геополітичні виклики для України змушують політичні та інтелектуальні еліти країн Центрально-Східної Європи переосмислити спадщину та узагальнити уроки тієї трагедії. Важлива місія у процесі формування історичної пам'яті про Велику війну належить представникам історичного цеху, які покликані сформувати об'єктивну картину подій, представити нові інтерпретації етнополітичних процесів першої половини ХХ ст.¹ З огляду на найновіші теоретико-методологічні підходи об'єктом уваги дослідників, окрім традиційних джерел, часто стають «місця пам'яті», до яких, згідно з концепцією французького історика П.Нора, належать топографічні, монументальні, символічні та функціональні (наприклад зображення на банкнотах чи марках) пам'ятки. Їх комплексне дослідження допомагає краще зрозуміти особливості історичного процесу, зокрема у частині вибірковості людської пам'яті, її здатності оминати «невигідні» події, перебільшувати позитивний образ свій і негативний – «іншого»². Відповіді на згадані суспільно-політичні та наукові виклики спробували дати учасники представницької міжнародної наукової конференції, яка відбулася 25–27 вересня 2014 р. у Львові та Івано-Франківську й була організована Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника, представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні.

Робота конференції розпочалася з привітальних виступів директора представництва Фонду Конрада Аденауера *Габрієли Бауман*, директора Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *Володимира В'ятровича*, секретаря Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва Республіки Польща д-ра габіліт. *Анджея Кунерта*, директора Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України д-ра іст. наук *Миколи Литвина*, ректора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника д-ра політ. наук *Ігоря Цепенди*, директора інституту історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника д-ра іст. наук *Миколи Кугутяка*, завідувача кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника д-ра іст. наук *Олега Жерноклеєва*, відповідального секретаря Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення учасників АТО, жертв війни та політичних репресій канд. політ. наук *Святослава Шеремети*, заступника голови Львівської обласної державної адміністрації д-ра *Юрія Підлісного*, заступника голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації *Сергія Адамовича*, представника адміністрації міста Загреб (Хорватія) *Івіци Панчича*, почесного консула Угорщини в Івано-Франківську *Василя Вишиванюка*. Усі виступаючі наголосили на необхідності активізації досліджень воєнно-політичних подій у Центрально-Східній Європі, зокрема на західноукраїнських землях, які сто років тому опинилися в епіцентрі збройного протистояння.

На пленарному засіданні у Львові («Перша світова війна: геополітичний аспект») було заслухано доповідь д-ра *Александра Бракеля* (представництво Фонду Конрада

¹ Див.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упор. О.Реєнт. – К., 2013. – С.3–60.

² Див.: *Колесник І.* Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії // Історія – ментальність – ідентичність. – Вип.ІV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ ст. / За ред. Л.Зашкільняка, Й.Пісулінської, П.Серженги. – Л., 2011. – С.54–64; *Ї ж.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С.477–495.

Аденауера в Білорусії; Вільнюс), в якій проаналізовано воєнні та політичні результати Першої світової війни для європейських країн – переможців і переможених. Д-р іст. наук *Олександр Реснт* (Інститут історії України НАНУ) висвітлив наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України та українців. Д-р іст. наук *Сергій Троян* (Дипломатична академія України при МЗС України) виголосив доповідь, в якій представив довоєнні німецькі «Mitteleuropa»-плани, та місце й роль у них Австро-Угорщини; підкреслив, що бажання німецьких кіл відродити середньовічну Священну Римську імперію німецької нації зустріло опір із боку країн Антанти. Місце «українського питання» в імперських планах Берліна розглянув д-р іст. наук *Андрій Боляновський* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України).

Після пленарного засідання учасники конференції продовжили роботу у секціях, де розглянули воєнно-політичні аспекти Першої світової, національно-політичні процеси напередодні та в роки війни, національні рухи у Центрально-Східній Європі. Наукові співробітники угорського Фонду дослідження Великої війни д-р *Молнар Тібор* і д-р *Штенцингер Норбер* (Будапешт) реконструювали бої 86-го цісарсько-королівського піхотного полку на Східному фронті восени 1914 р. та Рогатинську битву 20-ї угорської королівської піхотної дивізії 29–30 серпня 1914 р. Канд. іст. наук *Ігор Чорновол* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича) детально представив перебіг Городоцької битви – важливої воєнної операції 1914 р. в околицях Львова, та спробував вписати її у «великий наратив» Великої війни. Проблеми формування української національної ідентичності в роки Першої світової присвятили свої виступи д-р іст. наук *Іван Патер* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича), канд. іст. наук *Ігор Петрій* (Львівський національний університет імені Івана Франка).

Взаємини українських громадсько-політичних діячів Галичини й Наддніпрянщини напередодні війни охарактеризував канд. іст. наук *Ігор Райківський* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Канд. іст. наук *Григорій Савченко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) показав особливості процесу українізації російської армії під час червеневого наступу 1917 р. Доповненням теми став виступ д-р іст. наук *Андрія Гречила* (Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) про формування українських національних символів в українізованих частинах російської армії наприкінці світової війни.

На другому пленарному засіданні («Проблеми історичної пам'яті та пам'яткоохоронної діяльності») д-р іст. наук *Ігор Соляр* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича) та канд. іст. наук *Роман Голик* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича) актуалізували питання, пов'язані з «триванням» війни у спогадах, ментальності та повоєнних національних практиках західних і східних українців. Канд. іст. наук *Ірина Орлевич* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича) та канд. іст. наук *Надія Халак* (Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) зосередили увагу на відображенні у суспільній свідомості галичан нужденного життя в'язнів австрійського концтабору Талергоф. Проблеми повсякденного життя та побуту населення Галичини в роки війни висвітлили д-р іст. наук *Микола Литвин* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича), канд. іст. наук *Микола Вітенко* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), канд. іст. наук *Олег Павлишин* (Львівський національний університет імені Івана Франка). Канд. іст. наук *Степан Кобута* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) розглянув героїку національної пам'яті про січове стрілецтво як чинник політичної активізації

боротьби українців за незалежність наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. Під час виступів та дискусій науковці переглянули документальні кінохроніки й світліни з архівів і бібліотек України, Польщі, Росії, Угорщини.

На основі матеріалів новітніх археологічних досліджень д-р іст. наук *Святослав Терський* (Національний університет «Львівська політехніка»), канд. іст. наук *Ярослав Онищук* (Львівський національний університет імені Івана Франка), краєзнавець *Остан Козак* (комунальне підприємство Львівської обласної ради «Доля») охарактеризували стан збереження військових меморіалів і окремих поховань у Галичині та на Волині; при цьому особливу увагу звернули на необхідність якнайшвидшого впорядкування могил військовослужбовців російської армії. Європейський досвід пам'яткоохоронної діяльності узагальнили канд. іст. наук *Андор Біро* (департамент зв'язку з громадськістю та військово-меморіальної роботи міністерства оборони Угорщини), д-р габіліт. *Анджеї Кунерт* (Рада охорони пам'яті боротьби та мучеництва Республіки Польща), д-р *Пінтер Тамас* (Фонд дослідження Великої війни, Угорщина), экс-керівник міністерства учасників визвольної війни у Хорватії *Івіца Панчич* (Загреб), д-р філол. наук *Євген Пащенко* (Загребський університет, Хорватія). Краєзнавець *Євген Луцьо* охарактеризував Першу світову війну крізь призму повстанської епічної традиції Яворівщини (Львівська обл.).

Учасники секційних засідань в Івано-Франківську детально обговорили джерелознавчі та історіографічні аспекти дослідження Першої світової війни, актуалізували проблему становища українських земель та особливості окупаційної політики іноземних держав. Д-р іст. наук *Олександр Сич* (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) звернув увагу на цивілізаційні аспекти війни. Д-р іст. наук *Олександр Добржанський* (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) та канд. іст. наук *Андрій Королько* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) висвітлили ставлення населення Буковини та Покуття до російської окупації. Д-р іст. наук *Володимир Комар* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) охарактеризував роль Юзефа Пілсудського та його соратників у боротьбі за незалежність Польщі в роки Великої війни. Канд. іст. наук *Ігор Гаврилів* (Львівський національний університет імені Івана Франка) показав історію становлення українського парамілітарного руху напередодні та під час світової війни. Канд. політ. наук *Лариса Кобута* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) розповіла про джерелознавче значення політологічної спадщини В.Левинського.

Науковий захід у Львові пройшов у відреставрованій Максиміліанській вежі Львівської цитаделі – австрійському фортифікаційному комплексі (шість башт і будівля казарм), зведеному в 1850–1854 рр. У дорадянський час тут дислокувалися австрійський, а згодом польський гарнізони; у 1942–1943 рр. діяв німецький табір для військовополонених (шталаг-328). Учасники конференції також відвідали Марсове поле у Львові, місце масових поховань австрійських, німецьких, турецьких та російських солдатів, а також смт Івано-Франкове (колишній Янів) під Львовом, де ознайомилися з експозицією громадського музею Першої світової війни, поклавши квіти до пам'ятника полеглим воякам австрійської та російської армій. В ухвалі міжнародної конференції підкреслено необхідність активізації археографічної та пам'яткоохоронної діяльності щодо засвоєння трагічних уроків європейської історії ХХ ст., а також створення в Івано-Франковому першого в Україні державного музею, присвяченого пам'яті про Велику війну.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2013 Р.

Авторські видання

Вирський Д.

Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 295 с.

Вирський Д.

Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 215 с.

Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П.

Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 224 с.

Горобець В.

«Чорна рада» 1663 р.: Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 200 с.

Гриневич Л.

Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 435 с.

Гуржій І.О., Гуржій О.І.

Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 284 с.

Дмитрієнко М., Томазов В.

Рід Патонів: Історико-генеалогічне дослідження: Документи / За заг. ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 344 с.

Іваненко О.

Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 375 с.

Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.

Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 128 с.

Ковпаненко Н.Г.

Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. В.І.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 308 с.

Котляр Н.Ф.

Удельная раздробленность Руси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 270 с.

Крижановська О.О.

Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок XX ст.): Біобібліографічний словник / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 111 с.

Кульчицький С.

Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 208 с.

Лисенко О.В.

Соціально-економічні й національні причини втрати боєздатності російською армією під час Першої світової війни та її наслідки для України / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 108 с.

Папакін Г.

«Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 422 с.

Ричка В.

«...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 222 с.

Тимченко Р.

Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.) / Відп. ред. Р.Я.Піриг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 347 с.

Тоїчкін Д.

Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації / Наук. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 464 с.

Федорова Л.Д.

З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні 1870–1910-і рр. / Відп. ред. С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 373 с.

Колективні видання

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т.1. – 750 с.

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т.2. – 812 с.

Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 506 с.

Всеукраїнська науково-практична конференція «І Міждисциплінарні гуманітарні читання»: Присвячується 95-річчю Національної академії наук України: Програма та тези доповідей (3 жовтня 2013 р., Київ) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 88 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – Вип.7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 416 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 423 с.

Історія торгівлі, податків та мита: VII Міжнар. наук. конф. (24–25 жовтня 2013 р., Дніпропетровськ): Тези доповідей / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 91 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2012 р. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 48 с.

Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 378 с.

Партійно-радянське керівництво УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: Зб. док. та мат. / Упор.: В.Васильєв, Н.Верт, С.Кокін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 444 с.

Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т. / Гол. ред. В.Смолій. – Т.2: Світ речей і повсякденних уявлень. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 358 с. (серія монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні»)

Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.) / Співгол. редкол.: В.А.Смолій, В.М.Литвин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 456 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Верстюк. – Вип.9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 424 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.21. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 421 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 446 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 358 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій. – Вип.7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 234 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.Смолій. – Вип.10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 301 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Число 21. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 322 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Число 22/23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 729 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 246 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 384 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев. – Вип.4: Предметно-тематична частина: П–Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 357 с.

Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В.Смолій. – Вип.12/13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 486 с.

Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: III Міжнар. наук. конф. (16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський): Тези доповідей / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 90 с.

Український історичний збірник 2013 / Гол. редкол. В.Смолій. – Вип.16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 459 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

HRYTSIUK V.M., LYSENKO O.YE. The Greatest Military Operation in Ukrainian Lands (Commemorating the 70th Anniversary of Nazi Occupants' Proscription from Ukraine) ... 4

- RYCHKA V.M.** What in Kyivan Rus' are Laughed About? 21
- HALENKO O.I.** Eastern Europe in 16–18th Centuries on the Map of Ottoman Historian Muhammad Riza 33
- WAWRZONEK MICHAŁ (Kraków, Poland).** Vasyl' Stefanyk as the Representative of Halychyna Radicals 49
- SYNIAVS'KA L.I. (Cherkasy).** The Financing of Industrial Enterprises in the Eastern and Southern Ukraine in 1917–1918 61
- KUDLAI O.B.** Oleksandr Zhukovs'kyi: Biographical Pages of Military Minister of Ukrainian People's Republic 75
- PYRIH R.YA.** Activity of General Oleksandr Rohoza as the Military Minister of Ukrainian State (May – November of 1918) 89
- YAKUBETS' O.A.** V.Shcherbyts'kyi and Ideology: on the Question of "Malanchukivshchyna" Causes 107

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- KOZUBOV'S'KYI H.A.** The Currencies from "Beneshevich Portions of the History of Rus' Church in 14th Century" 126
- KOVALEVS'KA O.O.** Functions of Representational Sources in 17–18th Centuries and its Evolution...142
- PETRENKO I.M. (Poltava).** The Question of Marriage-Family Relations of Hetmanate in 18th Century on the Pages of "Kievan Past" Journal 157
- VLASENKO S.I.** Carpathian Raid of Sumy Partisan Unit Under S.A.Kovpak: Documents of Fund of Central State Archive of Public Organizations of Ukraine 163
- PAPAKIN H.V.** The Sources of the History of the Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army Soviet Origin: Classification Scheme, Content 174
- MYKHAILOVA O.YU.** Blogosphere as the Historical Source: to the Problem Formulation ... 191

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

HRUSHEVS'KYI M. The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs (*introductory article by O.V.Yas'*) ... 198

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Hyrych I. Ukrainian Intellectuals and Political Distinctiveness (Middle 19th – Early 20th) (*O.V.Yas'*) 209
- Ukrainian Identity and Language Question in Russian Empire: the State Settling Attempt: Collection of Documents and Materials (*O.P.Pryshchepa, Rivne*) 214
- Pavlyshyn O. Yevhen Petrushevych (1863–1940): Illustrated Bibliography Sketch (*R.V.Tymchenko*) 217
- Potichnyj P. Propaganda Raid of Ukrainian Insurgent Army to the Western Europe [Ukrainian Insurgent Army Chronicle: "Events and People" Ser. – 28 B.] (*I.K.Patryliak*) ... 221

CHRONICLES

- VOLOSHCHUK M.M. (Ivano-Frankivs'k).** International Scientific Project "Colloquia Russica" (2010–2014) 225
- DRACH O.O. (Cherkasy), SYNIAVS'KA L.I. (Cherkasy), SHEVCHENKO V.V. (Kyiv).** All-Ukrainian Scientific Conference with International Participation "The World War I and Ukraine (Commemorating the 100th Anniversary of Great War Beginning)" ... 232
- LYTVYN M.R. (L'viv), KHAKHULA L.I. (L'viv).** International Scientific Conference "The World War I in the Historical Destiny of Central-Eastern Europe Nations" ... 234

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine in 2013 237